مەملىكەت بويىچە 100 نوقتىلىق ژۇرنال
مەملىكەتلىك سەرخىل ژۇرناللار سېپىگە كىرگەن ژۇرنال
شىنجاڭ بويىچە ئىجتىمائىي پەن تۈردىكى مۇنەۋۋەر ژۇرنال

MIRAS(HERITAGE)OFUYGHURFOLKCULTURE

مىراس

4

2013

美拉斯

ISSN 1004-3829
08>
9 771004 382027

ياش خەتتات ئەرشىدىن رىشىت راشىد 1983 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى لوپنۇر ناھىيەسىدە مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. 2007 - يىلى 7 - ئايدا قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ فىلولوگىيە فاكۇلتېتى ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىيات كەسپىنى پۈتتۈرگەن. ئۇنىڭ خەتتاتلىق ئىجادىيىتى 2000 - يىللىرىدىن باشلانغان بولۇپ ھەرقايسى مەتبۇئاتلاردا 500 پارچىدىن ئارتۇق خەتتاتلىق ئەسەرلىرى ئېلان قىلىنغان. ئۇنىڭ 40 پارچىغا يېقىن ئەسىرى ئاپتونوم رايون ۋە مەملىكەتلىك خەتتاتلىق كۆرگەزمىلىرىگە تاللىنىپ مۇكاپاتلانغان ۋە مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار ئىشلىگەن خەتتاتلىق توپلام - قامۇسلارغا كىرگۈزۈلگەن. 2008 - يىلدىن 2011 - يىلغىچە بىر تۈركۈم خەتتاتلىق ئەسەرلىرى كورېيە، پاكىستان، قازاقىستان، سىنگاپور، تۈركىيە ۋە مالايسىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە كۆرگەزمە قىلىنغان. 2010 - يىلى ئۇ تۈزگەن «ئۇيغۇر خەتتاتلىق ئۆگىنىش قوللانمىسى» ناملىق كىتاب شىنجاڭ پەن — تېخنىكا نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. 2012 - يىلى ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدىكى بىر يۈرۈش ئەرەبچە ۋە ئۇيغۇرچە ئەسەرلىرى كوۋەيتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن كۇئالالامپۇر، دۇبەي، ئىستانبۇل، بېرلىن، پارىژ ۋە نيۇيورك(ب د ت باش مەركىزى) قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردە كۆرگەزمە قىلىنغان. ئۇ 2004 - يىلدىن 2007 - يىلغىچە قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىدا 3 قېتىم ئۇيغۇر خەتتاتلىق كۆرگەزمىسى ئاچقان، 2011 - يىلى نەۋايى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 570 يىللىق خاتىرىلەش خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا بېغىشلانغان «نەۋايى غەزەللىرىدىن گۈلدەستە » ئۇيغۇر خەتتاتلىق كۆرگەزمىسى ئاچقان. 2012 - يىلى 7 - ئايدا تۈركىيە ئىستانبۇل شەھىرىدە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى خەت سەنئىتى» كۆرگەزمىسى ئاچقان. 2012 - يىلى تۇنجى نۆۋەتلىك لوپنۇرلۇقلار مەدەنىيىتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا بېغىشلانغان «لوپنۇرخەلق ئېغىز ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرى» خەتتاتلىق كۆرگەزمىسى ئاچقان. 2012 - يىلى 2013 - يىللىرى تۈركىيەنىڭ خەلقئارالىق خەتتاتلىق تەتقىقات مەركەزلىرىدىن « يىلدىز» سارىيى، « IRCICA»، كاغىتخانە بېلەدىيەسى قاتارلىق ئورۇنلاردا مەخسۇس خەتتاتلىق زىيارىتىدە بولغان.

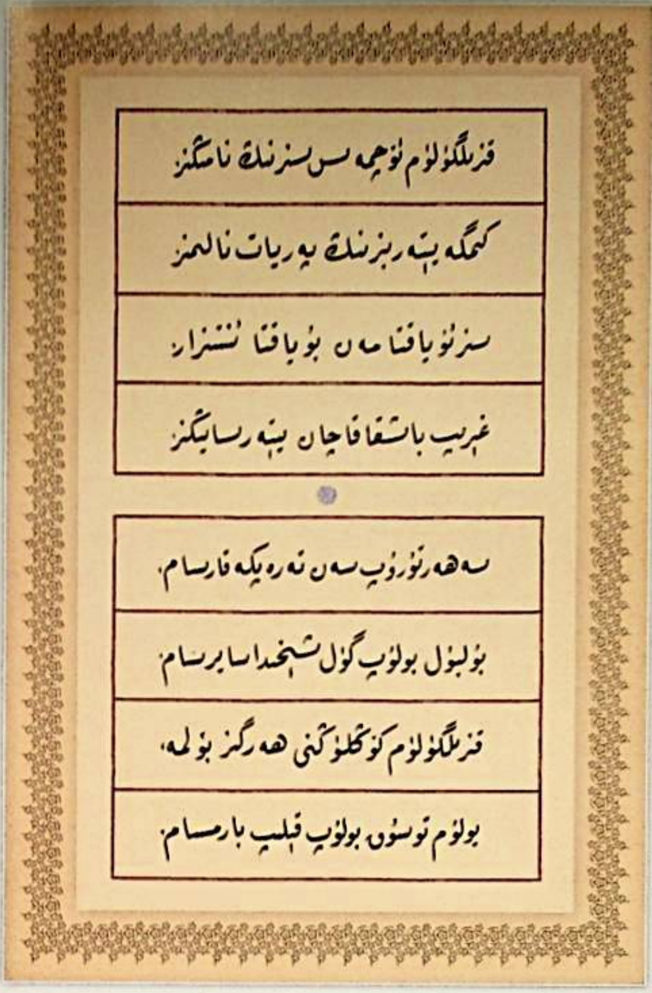

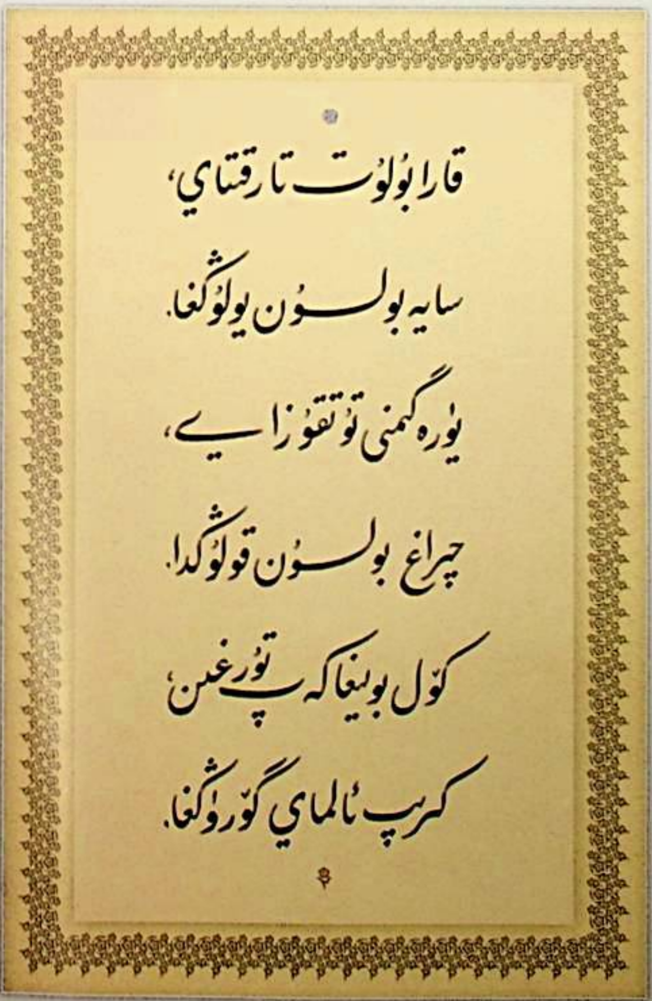

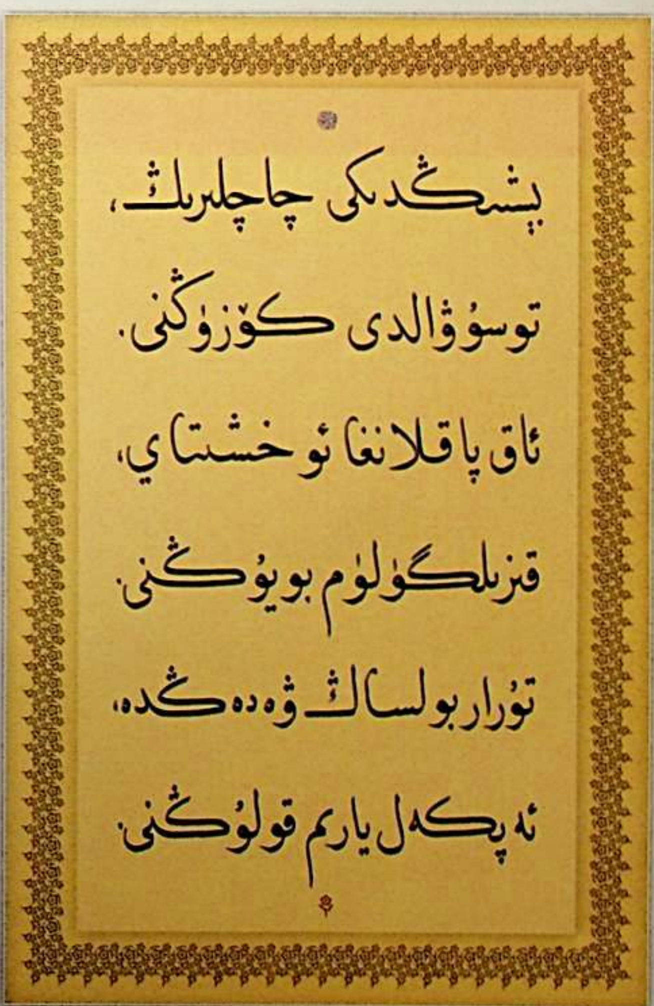

مىراس

قوش ئايلىق ژۇرنال 2013 ـ يىل 4 ـ سان

(ئومۇمىي 138 ـ سان)

ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى

«دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تىكى ئۆلچەم قوراللىرى ۋە بىرلىكلىرى ....
.... ئىسرائىل مۇتىللا (1)

فولكلور نەزەرىيەسىنىڭ تەرەققىياتى .... ئابدۇقەييۇم مىجىت (9)

«دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە ئۇيغۇرلار .... تۇركىزات ئابدۇبەسىر (61)

مىراسلىرىمىز

ياقالەنگىرى بۇتخانا خارابىسى .... مەمتىمىن ئابلىز (7)

پېتىربۇرگ كۇتۇپخانىسىدىكى نەۋايى ئەسەرلىرى ھەققىدە ... ئىلشات ئەيسا (43)

يېمەكلىرىمىز

جىگدە دەرىخى .... ئابدۇكېرىم تۇردى (22)

ئايدىڭ كېچىلەر

ۋاپادارلىق .... (27)

ئادەت قېرىماس

كوسراپلىقلارنىڭ ئۆزگىچە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ... ئابدۇقەييۇم مۇھەممەد (30)

ئۇيغۇرلارنىڭ سالاملىشىش ئادەتلىرى .... شەۋكەت ئىلاخۇن (46)

نەشرىيات باشلىقى، باش مۇھەررىر:
ئازاد سۇلتان (پروفېسسور، دوكتور يېتەكچىسى)
مۇئاۋىن نەشرىيات باشلىقى، مۇئاۋىن باش مۇھەررىر:
مۇختار مۇھەممەد
(ئالىي مۇھەررىر، قانۇنىي ۋەكىل)
جاۋابكار مۇھەررىر: **خۇرسەنئاي مەمتىمىن** (مۇھەررىر)
مۇھەررىرلەر: **نۇرنىسا باقى**
خۇرسەنئاي مەمتىمىن
ئەزىزەم تۇيغۇن

باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
نەشر قىلغۇچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 ـ نومۇر، 14 ـ قەۋەت
Tel: (0991) 4554017
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى:
CN65 _ 1130 / I
خەلقئارالىق نومۇرى:
ISSN1004 _ 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 ـ 58
پوچتا نومۇرى: 830001
E_mail: mirasuyghur@126.com
چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى: 1130BM
ئېلان ئىجازەت نومۇرى: 6500006000040
باھاسى 6.00 يۈەن
جۈپ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى نەشر قىلىنىدۇ

مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى قوغداپ، مەنىۋىيىتىمىزنى ساپلاشتۇرايلى!

ئۇيغۇرچە ئېتىقاد ۋە قاراقوشۇنلۇق ...... تۇرسۇن قۇربان تۇركەش (52)
ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ توي ئىشلىرىدىكى ئەلچىلىك ئادىتى ...... دىلبەر تەلئەت (69)

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا

ئوغرى .... تەييارلىغۇچى: مۇختار مۇھەممەد (40)

دۇنيا مىراسى

خاتۇشا (خىتىم شەھىرى) .... مېھرىگۈل قادىر تەرجىمىسى (50)

ۋەسىقىلەر

قەشقەر تېكىستلىرى .... تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت قۇدرەت ھەمراھ (74)

بۇ يىل «مىراس» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغانلىقىغا 30 يىل بولدى. بۇ مۇبارەك ژۇرنال ئۆزىنىڭ 30 يىللىق شانلىق تارىخىدا 138 سان نەشر قىلىندى، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ ھەر بىر سانى، ھەر بىر پارچىسى مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ شانلىق تارىخىدىن، ئەنئەنىلىرىمىزدىن، ئېسىل ئۆرپ-ئادەتلىرىمىزدىن دەۋرىمىزگە مول ۋە قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى تەقدىم قىلدى. «مىراس» ژۇرنىلى مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ شانلىق نامايەندىلىرىدىن تۈزۈلگەن گۈزەل مەنىۋى گۈلىستان!

بىز ژۇرنىلىمىز نەشر قىلىنغانلىقىنىڭ 30 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ژۇرنىلىمىزنى سۆيۈپ ئوقۇپ كېلىۋاتقان كەڭ ئوقۇرمەنلىرىمىزگە قىزغىن سالام يوللايمىز!

ژۇرنىلىمىزنى ئېسىل ئەمگەك نەتىجىلىرى بىلەن تەمىنلەپ كېلىۋاتقان ئاپتورلىرىمىزغا چىن قەلبىمىزدىن تەشەككۈر ئېيتىمىز!

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئەزىزەم تۇيغۇن
تەكلىپلىك كوررېكتور: مۇنىرە مۆمىن
كومپيۇتېر مەشغۇلاتىدا: ئەنۋەر تىلىۋالدى، مەريەمگۈل ئىدرىس

مۇقاۋىنىڭ 1- بېتىدە: «مەھمۇد كاشغەرىي» ئابىدۇكېرىم نەسرىدىن سىزغان
مۇقاۋىنىڭ 4- بېتىدىكى رەسىمنى ئابدۇغېنى ئىمام سىزغان
ئىچ بەتتىكى سۈرەتلەرنى ئىليار ئابلىمىت تەمىنلىگەن

Chief editor: Azad Sultan
Deputy chief editor: Muhtar Muhammed
Responsible editor: Hursanay Mamtimin

保护文化遗产
捍卫精神家园

社长，总编：
阿扎提·苏里坦
教授，博导
副社长，副总编：
木合塔尔·买买提
（编审，法人代表）
本期责任编辑：
胡尔仙阿依·买买提明
编辑：
努尔尼沙·巴克
胡尔仙阿依·买买提明
艾孜再木·吐依洪

主管：新疆维吾尔自治区文学
艺术界联合会
出版：《美拉斯》杂志社（乌市友好
南路716号文联14层）
电话：(0991)4554017
印刷：新疆日报社印务中心
发行：乌鲁木齐邮局
订阅：全国各地邮局
国内统一刊号：CN65—1130/I 国外统一刊号：
ISSN1004—3829 邮政代号：**58—60**
E_mail: mirasuyghur@126.com
海外发行代号：1130BM
广告许可证号：6500006000040
邮编：830001
定价：6.00 元

Responsible Commission: Xinjiang Uyghur Autonomous Regional Federa_tion of Literary and Art Circles
Editor: "Miras" (Heritages) editorial department
716 # 14 floor southern frendship road Urumqi Xinjiang China
Printer: xinjiang newspaper press center
Distributioner : Urumqi post officePost offices of the whole country
Print number at home: CN65 _ 1130/I
Print number abroad: ISSN1004 _ 3829
PostCode : 58 _ 60
International Standart Book Number: 1130BM
Post Number: 830001
Tel: (0991 4554017
Price: 6¥

«دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تىكى ئۆلچەم قوراللىرى ۋە بىرلىكلىرى

ئىسرائىل مۇتىللا

«دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ دىۋان دەپلا ئاتىلىدۇ) ئۆزىدىكى مول تارىخىي ئۇچۇرلار ئارقىلىق ئۆز دەۋرىنىڭ تارىخ مەدەنىيىتىدىن خەۋەر بەرگۈچى قامۇس بولۇپ، «دىۋان»دا تىلغا ئېلىنغان ئۆلچەم بىرلىكلىرى توغرىسىدىكى ئىنچىكە خاتىرىلەر شۇ دەۋردىكى ئىقتىسادىي ئەھۋالنى بايان قىلغۇچى بىرىنچى قول ماتېرىياللاردۇر. «دىۋان»دا تىلغا ئېلىنغان بىر قىسىم ئۆلچەم بىرلىكلىرىنىڭ رولىنى ئۆتەيدىغان نەرسە ياكى مەلۇم قىممەتتىكى بۇيۇملارمۇ بار بولۇپ، بۇ خىل بۇيۇملار گەرچە شۇ ۋاقىتتىكى ئاساسلىق پۇل ياكى باشقا ئۆلچەم بىرلىكلىرى دەپ ئېتىراپ قىلىنمىغان. شۇنداقلا ئومۇملاشمىغان بولسىمۇ، بۇ بۇيۇملارنىڭ مەلۇم دائىرىدە، مەلۇم رايون ياكى قەبىلىلەرنىڭ ئىقتىسادىدا ئوينىغان رولى ناھايىتى گەۋدىلىك بولغان. بۇ بىرلىكلەرنىڭ بەزىسى بۈگۈنكى كۈندىكى بىر قىسىم بىرلىكلەر بىلەن ئوخشاشلىققا ئىگە بولۇپ، مەلۇم كونكرېت، ئېنىق سانلىق قىممەتكە ئىگە، بىر قىسمى بولسا ئېنىق سانلىق قىممەت ياكى كونكرېتنى ئۇقۇمغا ئىگە ئەمەس. پەقەت شۇ دەۋردە تەخمىنىي ئىپادە ئارقىلىق، مەلۇم مەقسەت ياكى قاراشنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن. «دىۋان»دا، بۇ خىل مەلۇماتلارنىڭ تەكرار تىلغا ئېلىنىشى، شۇنداقلا ئوخشاش بولمىغان جۈملىلەردە ھەر خىل مەنىلەرنى ئاڭلىتىپ كېلىشىدىن بۇ ئاتالغۇ، بىرلىكلەرنىڭ

ئەل ئارىسىدىكى ئومۇملىشىش دەرىجىسىنىڭ تولىمۇ يۇقىرىلىقىنى بىلىپ يېتەلەيمىز.

«دىۋان»دا تىلغا ئېلىنغان ئۆلچەم بىرلىكلىرىگە چېتىلىدىغان ئاتالغۇلار ئىچىدە بىر قىسىم ئاتالغۇلارنىڭ بۈگۈنكى دەۋرىمىزدىكى بىر قىسىم ئاتالغۇلار بىلەن ئوخشاشلىقىغا ئىگە بولۇشىدىن سىرت يەنە بىر قىسىم ئاتالغۇلار بىزگە ناتونۇش، ئەمما شۇ ناتونۇش ئاتالغۇلار بىلەن ئوخشاش مەنىگە، ئەمما ئوخشىمىغان ئاتىلىشقا ئىگە ئاتالمىلارنى كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزدا دائىم قوللىنىپ كېلىۋاتىمىز. دېمەك، «دىۋان»دا تىلغا ئېلىنغان، هازىر قوللانمايۋاتقان بىر قىسىم ئۆلچەم بىرلىكلىرىگە ئائىت ئاتالغۇلار بۈگۈنكى كۈندە تىلىمىزدىكى ئۆلچەم بىرلىكلىرىگە ئائىت باشقا تىللاردىن كىرگەن يېڭى ئاتالغۇلارنىڭ ئورنىغا قوللىنىش ۋە يېڭىلاش جەھەتتە مەلۇم ئارتۇقچىلىقلارغا ئىگە. شۇ مەقسەت بىلەن بۇنىڭدىن بۇرۇن بۇ خىل ئاتالغۇلار توغرىسىدا ئىزدىنىش ئېلىپ بارغان پېشقەدەملەر ۋە ئۇستازلارنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، يەنە توختىلىپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتۇق. مەزكۇر ماقالىدە، پەقەت «دىۋان»دا تىلغا ئېلىنغان قاراخانىيلار سۇلالىسى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي قەۋملەر قوللانغان ئۆلچەم ئاتالمىلىرىنى بايان قىلىشنى ئاساس قىلىپ، بۇ بىرلىك، ئاتالمىلارنىڭ ئىشلىتىلىش ئورنى، بىلدۈرگەن مەنىسى، شۇ دەۋر جەمئىيىتىدىكى رولى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتىمىز.

قېلىپ ــ شەكىل

«دىۋان»دا شۇ دەۋردە ھەر خىل لازىمەتلىك بۇيۇملارنى ياساش جەريانىدا ئىشلىتىلگەن، ياسىلىدىغان بۇيۇملارنىڭ ئۆلچەم، قېلىپلىرى توغرىسىدىمۇ بىر قىسىم بايانلار تىلغا ئېلىنغان. مەھسۇلاتنىڭ سۈپەتلىك، كۆركەم چىقىشى ئۈچۈن شۇ نەرسىنىڭ قېلىپى ياكى ئۆلچىمى بەك مۇھىم. قېلىپ مەھسۇلات ياكى ياسالغان نەرسىلەرنىڭ ئېغىرلىقىنىڭ تۇراقلىق بولۇشى، كۆرۈنۈشىنىڭ چىرايلىقلىقى جەھەتتە مۇھىم ھالقا بولغان. قېلىپ ئىشلىتىلمەيدىغان، ئەمما تىكلىش ياكى ياسىلىشتا مەلۇم ئۆلچەم تەلەپ قىلىنىدىغان بەزى بۇيۇملارغا يەنىلا ئۆلچەمنىڭ ئوينايدىغان رولى ئالاھىدە بولۇپ، مەلۇم ئۆلچەم بولغاندىلا، ئاندىن ياسىلىدىغان نەرسە كۆڭۈلدىكىدەك چىقىدۇ. «دىۋان»دا بىر قىسىم نەرسە ياكى بۇيۇملارنىڭ قېلىپ، ئۆلچىمى ھەققىدە بەزى ئۇچۇرلار بېرىلگەن. بۇ خىل مەلۇماتلار ھەممىلا نەرسىنىڭ ياسىلىشىغا مىسال بولۇپ كېلەلمىگەن بولسىمۇ، بۇ ئاز ساندىكى بايانلار يەنە باشقا نەرسىلەرنىڭمۇ «دىۋان»دا تىلغا ئېلىنمىغان قېلىپ، ئۆلچەملىرىنىڭ بارلىقىدىن بېشارەت بېرىدۇ. مەسىلەن، «كەپ. كېپەت، قېلىپ، ھەرقانداق نەرسىنىڭ قېلىپى» ①. بۇ بايان دەل ھەممىلا نەرسىنىڭ قېلىپىنىڭ بارلىقىنى قەيت قىلغان. «دىۋان»دا قېلىپلار قاتارىدا، قىلىچ، پىچاقنىڭ قېلىپى (غىلاپ)، يا باشقى، پۇلنىڭ قېلىپى، شۇنداقلا ھەرقانداق كىيىم-كېچەكنىڭ ئۆلچىمى تىلغا ئېلىنغان. تۆۋەندە بۇ بايانلارنى كۆرۈپ ئۆتەيلى. «قىن، پىچاق ۋە قىلىچقا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ قىنى، قىلىچ قىنى»② دېگەن بايان قىلىچنىڭ، شۇنداقلا قىلىچ غىلىپىنىڭ ئۆلچەم ئاساسىدا سوقۇلۇپ، تىكىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. «قۇغۇش. ئوقنى سىلىقلاش ۋە تەكشىلەش (بىر خىل ئۆلچەمگە كەلتۈرۈش) ئەسۋابى» ③. «دىۋان»دا، يا ئوقىنىڭ ياسىلىش جەريانىدا ئىنتايىن مۇھىم بولغان قېلىپ، يەنى قۇغۇش توغرىسىدا يۇقىرىقىدەك مەلۇمات بېرىلگەن. شۇ دەۋردە ئاساسلىق ئۇرۇش قوراللىرىنىڭ بىرى بولغان ئوقيا توغرىسىدا «دىۋان»دا نۇرغۇن مەلۇماتلار تىلغا ئېلىنغان. بۇ مەلۇماتلار قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قوشۇنى، شۇنداقلا ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا بۇ خىل قورالنىڭ ئوينايدىغان رولىنى چۈشەندۈرۈپ كەلگەن. شۇ قاتاردا تىلغا ئېلىنغان قۇغۇش دېگەن يا ياساشتا ئىشلىتىلىدىغان قېلىپ، يا ئوقلىرىنىڭ ياسىلىش جەريانى ھەققىدە مەلۇم چۈشەنچىگە كېلىشىمىزگە تۈرتكە بولىدۇ. ئۆلچەملىك يا ئوقلىرى ئېتىلىش مۇساپىسىنىڭ يىراقلىقى، دەل تېگىش نىسبىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن ئۇرۇش ۋە ئوۋ ئىشلىرىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. شۇ سەۋەب ياسىلىدىغان يا ئوقلىرىنىڭ ماتېرىياللىرى ناھايىتى ئىنچىكە تاللاش ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ. ماتېرىياللار ياخشى تاللانغاندىن كېيىن يا ياساش باسقۇچى باشلىنىدۇ. بۇ جەرياندا يا ئوقىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش مۇھىم، ئاندىن قالسا تەكشى كېسىلگەن ئۇزۇن - قىسقىلىقى ئوخشاش يا ئوقى ماتېرىياللىرىنى سىلىق قىلىپ تەكشىلەشمۇ مۇھىم، بۇ ئارقىلىق ئوقنىڭ تېز مېڭىشىغا، قېيىپ كەتمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. دېمەك، قۇغۇش دېگەن ئەسۋاب دەل يا ئوقىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىنى ئۆلچەپ كېسىشتە ۋە ئەگرى ماتېرىياللارنى

تۈزلەشتە ئىشلىتىلىدىغان ئۆلچەم بىرلىكى ۋە ئەسۋابىدۇر.
بۇ خىل ئەسۋاب يەنە سەگگى (نەيزە) ياساشتىمۇ قوللىنىلىـ
دىغانلىقى ئېنىق. ھېچ بولمىسا نەيزە ياساشتا مۇشۇنىڭغا
ئوخشاش ئەسۋابنىڭ بارلىقىدىن ئۇچۇر بېرىدۇ. «دىـ
ۋان»دا، تۈرق. تەق تۈرق، ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۇزۇنـ
لۇقى، بىر سۇنگۇ تۈرقى ــ بىر نەيزە بويى، بىر نەيزە
ئۇزۇنلۇقىدا. «يەر ئەنى تۈرقى ــ يەرنىڭ ئېنى ۋە
بويى» ④. بۇ دەل بىر نەيزە بويى ئۇزۇنلۇقىدىكى
نەرسە دېيىش ئارقىلىق نەيزىلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقىنىڭ بىرلىكـ
كە كەلگەن ئۆلچەمدە ئىكەنلىكىدىن ئۇچۇر بەرگەن. بۇ
نەيزىلەرمۇ خۇددى يا ئوقىغا ئوخشاش تەرتىپ ۋە
ئۆلچەم قېلىپتا ياسىلىشى مۇقەررەر.

«دىۋان»دا يەنە بۆك ياكى كىيىم ـ كېچەكلەرنىڭ پىـ
چىمى توغرىسىدىمۇ مەلۇم ئۆلچەم ياكى بىرلىككە كەلگەن
قائىدە، قېلىپلارنىڭ بارلىقىدىن خەۋەر بەرگەن. مەسىلەن،
«ياڭ. ئەندىزە قېلىپ ھەرقانداق نەرسىنىڭ پىچىمى.
بۆرك ياڭى، بۆك ئەندىزىسى، بۇ مۇنداق بولىدۇ. قەغەز
قانات شەكلىدە ياكى ئۈچ بۇرجەك قىلىپ كېسىلىدۇ،
ياكى ئويۇلىدۇ، ياكى لايدىن يۇملاق تونۇر شەكلىدە بىر
قېلىپ ياسىلىدۇ. بۆكنىڭ يىپەك رەختى شۇنىڭغا ئۆلچىنىپ
كېسىلىدۇ. ھەرقانداق نەرسىنىڭ قېلىپىمۇ شۇنداق» ⑤
دېگەن بايانىدىن ئالدى بىلەن ھەرقانداق ياسىلىدىغان
نەرسىنىڭ قېلىپى بولىدىغانلىقى، ئۇنىڭ ياڭ دەپ ئاتىلىدىـ
غانلىقىنى بىلىپ يېتەلەيمىز. ئاندىن قالسا ئالدى بىلەن
بۆك، يەنى باش كىيىمنىڭ قېلىپىنىڭ قانداق ياسىلىدىغانلىـ
قى، ئاندىن قالسا بۆكنىڭ ياسىلىش جەرياـ
نى ھەققىدە مەلۇم تونۇشقا ئىگە بولىمىز.
شۇ دەۋردە كىشىلەرنىڭ كىيىمنى تىكىدىـ
غان مەخسۇس ئۇستىكارلار كۆلەملەشكەن
بولۇپ، نەپىس، كۆركەم كىيىملەر ئۇستىـ
كارلارنىڭ قولىدىن چىقىشقان. «دىۋان»ـ
دا، بۇ توغرىسىدا «قارشاغ، كىيىمنىڭ
ئۆلچىمى، غىرىچى. ئانىڭ قارشاغى كۆر
ــ ئۇنىڭ تونىنىڭ ئۆلچىمىنى كۆر» ⑥
دېگەن بايان بىر كىيىم تىكىدىغان ئۇستىـ
كارنىڭ ئۆلچەم ئارقىلىق كىيىم پىچىپ تىـ
كىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. «تاۋار
تۈرقا. ماقالىدە مۇنداق كەلگەن: تاۋغاچ
خانىنىڭ تۈرقىسى تەلىم تەگلە مەزىپ پىچماس ــ تاۋغاچ
خانىنىڭ تۈرقىسى تولا، ئۆلچىمەي پىچماس» ⑦ دېگەن
بايانمۇ مەلۇم مەنىدىن ئۆلچەم، قېلىپلارنىڭ ھەرقايسى ساـ
ھەلەردە كەڭ ئومۇملاشقانلىقى ۋە مۇھىم روللارنى
ئۆتەپ كېلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

دېمەك، «دىۋان»دا، ياسىلىدىغان نەرسىلەرنىڭ
قېلىپ، ئۆلچەملىرى توغرىسىدىكى بايانلار بەكمۇ ئاز،
ئەمما ھەر خىل بىرلىكلەر، مەسىلەن، پۇل، ئېغىرلىق بىرـ
لىكلىرى توغرىسىدىكى بايانلار كۆپ. دېمەك شۇ دەۋردە
ئىنتايىن نازۇك بولغان، ئېغىرلىق ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم
بۇيۇملىرىنىڭ ياسىلىشىدىكى ئۆلچىمى، قېلىپى، پۇللارنىڭ
قۇيۇلۇش، ئۆلچىنىش تەرتىپى ۋە ئۆلچىمىمۇ مەۋجۇت.

ئۇزۇنلۇق ئۆلچەملىرى

«دىۋان»دا، ئۇزۇنلۇق ئۆلچەم بىرلىكلىرى توغرىدـ
سىدا خېلى كۆپ مەلۇماتلار بار. بۇ ئۇزۇنلۇق بىرلىكلىرىدـ
نىڭ بەزىلىرىنىڭ كۆرسىتىدىغان ئارىلىقى ئېنىق، بېكىتىلـ
گەن ئۆلچەممۇ تۇراقلىق سانلىق قىممەتكە ئىگە. ئاساسلىـ
قى ھاكىمىيەتنىڭ يوللار ياكى يەرلەرنى ئۆلچەشتە تايىنىدىـ
غان ياكى سودا، ئېلىم ـ بېرىمدە ئۆلچەشنى ئاساس قىلىـ
دىغان تاۋارلارغا ئىشلىتىدىغان، پۈتۈن ھاكىمىيەتتە ئىناـ
ۋەتلىك بىرلىك بولۇپلا قالماستىن يەنە قوشنا خانلىقلاردىـ
مۇ ئىشلىتىلىدىغان شۇنداقلا بېكىتىۋېتىلگەن بىرلىكلەردۇر.
بۇ بىرلىكلەرنىڭ بىر قىسمى سىرتقى جايلاردىن تارقىلىپ
كىرىپ ئىشلىتىلسە يەنە بىر قىسمى سىرتقى جايلارغا تارقىـ
لىپ ئىشلىتىلگەن. بۇنداق بىرلىكلەر خانلىقنىڭ چېگراسى

بىلەن چەكلىنىپ قالىدىغان ئەھۋاللار ئاساسەن يوق بولۇپ، پەرقلىق يېرى ھەرقايسى ئەللەر شۇ خىل بىرلىكلەرگە بەرگەن نامى ئوخشىمايدۇ خالاس. «دىۋان»دا بۇ خىل بىرلىكلەرنىڭ كۆپى تۈركى تىلىدا بېرىلگەن، پەقەت كېلىش مەنبەسىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن چىن ياكى ئەرەب دېگەن ئېنىقلىغۇچىنى قوشۇپ قويغان.

ئۇزۇنلۇق بىرلىكلىرى

يول، ئارىلىق ئۆلچەيدىغان بىرلىكلەر.

شۇ دەۋرلەردە ھەرقايسى شەھەر، قىشلاق ۋە سىرتقى مەملىكەتلەر ئارا بېرىش-كېلىش قىلىدىغان، سودا، ئالاقە، قاتناش ئىشلىرى ئۈچۈن مەخسۇس يول، لىنىيەلەر بار بولۇپ، بۇ يوللار توغرىسىدا «ئەشكىن. ئۇزۇن يولمۇ ‹ئەشكىن› دېيىلىدۇ. تېز يۈرۈيدىغان ئاتلىق پوچتىنى ‹ئەشكىنچى> دېيىشمۇ شۇنىڭدىن كەلگەن» ⑧ دېگەن مەلۇماتتىن ئۇزۇن مۇساپىلەرنىڭ «ئەشكىن» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىدىن خەۋەردار بولىمىز. بۇ مۇساپىلەرنى ئۆلچەش، شۇنداقلا مەلۇم ئارىلىق يوللارغا مۇساپە بەلگىسىنى ئورنىتىش ئۈچۈن مەلۇم بىرلىكلەر قوللىنىلغان. «دىۋان»دا مەلۇم ئارىلىقنى ئۆلچەشتە ئىشلىتىلىدىغان، بىرلىكلەردىن «يىغاچ» تىلغا ئېلىنغان. بۇ بىرلىككە بېرىلگەن تەبىرگە قارىغاندا، ئۇ «ئەشكىن-ئۇزاق يول»لارنى، چەكسىز كەتكەن يەرلەرنى ئۆلچەشتە قوللىنىلغان. «Yigaq. يىغاچ. ئاغاچ (كونا يول ئۆلچىمى) پەرسەخ. بىر يىغاچ يەر. بىر پەرسەخ يەر» ⑨. «يىغاچ» ئاتالغۇسىنىڭ تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئەنئەنىۋى يول ئۆلچىمى بىرلىكى ئىكەنلىكى، كېيىن بۇ نامنىڭ ئورنىنى ئەرەبچە پەرسەخ دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئالغانلىقىنى بىلىپ يېتەلەيمىز. «دىۋان»دا، بۇ ئاتالغۇنىڭ زادى قانچىلىك ئارىلىقنى بىلدۈرىدىغانلىقى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان، ئەمما ئۇنىڭ پەرسەخ بىلەن تەڭداش ئىكەنلىكىگە قاراپ، پەرسەخ بىلدۈرىدىغان ئۇزۇنلۇق بىرلىكى بىلەن ئوخشاشلىقىنى بىلەلەيمىز.

يەر (ئېتىز) ئۆلچەيدىغان بىرلىكلەر

شۇ دەۋردە جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىكىنىڭ تۈۋرۈكى بولغان دېھقانچىلىق توغرىسىدا «دىۋان»دا نۇرغۇن مەلۇماتلار بار. دېھقانچىلىق قىلىدىغان يەرلەرگە بولغان ئىگىدارچىلىق ئىشلىرىدا تولىمۇ ئىنچىكە، ئېنىق بولغان ئايرىش ۋە ھېسابلاش ئۇسۇلى ئىنتايىن مۇھىم بولغان. شۇنداقلا يەر ئۆلچەشتە بىرلىككە كەلگەن ئۆلچەش قورالىمۇ يەرنى ئېلىپ-سېتىش ئىشلىرىدا مۇھىم روللارنى ئوينىغان. «‹تىلگە، بىر تىلگە ئەت — بىر تىلىم گۆش› ئۇزۇنىغا كېسىلگەن ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئۇزۇنىغا بۆلۈنگەن بىر پارچە يەرمۇ ‹بىر تىلگە يەر› دېيىلىدۇ» ⑩ دېگەن بايان دەل ئۆلچەش ئارقىلىق ئايرىلغان يەرنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار قىلغۇچى بايانىدىن ئىبارەت. بۇنداق يەرلەرنىڭ ئۆلچىنىشى ھەققىدە يەنە «تۇرق. تەق - تۇرق، ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، بىر سۇنىگۇ تۇرقى — بىر نەيزە بويى، بىر نەيزە ئۇزۇنلۇقىدا، يەر ئەنى تۇرقى - يەرنىڭ ئېنى ۋە بويى» ⑪، لايەتىزلىك. كەڭلىك، بىر نەرسىنىڭ ئېنى، كەڭلىكى» ⑫ بۇ يەردىكى «يەتىزلىك» ئاتالغۇسى بىر قەدەر ئېنىق مەنىگە ئىگە بولۇپ، بۇ ھەرقانداق نەرسىنىڭ كەڭلىكىنى بىلدۈرۈشكە، جۈملىدىن ئېتىزنىڭ بۆلۈنۈش ئەھۋالىدىن خەۋەر بېرىپ كېلىدۇ.

«دىۋان»دا، يەر ئۆلچەشكە ئىشلىتىدىغان ئەسۋاب ھەققىدە « kari. قارى. بوز ئۆلچەيدىغان گەز. جەينەكتىن قولنىڭ ئۇچىغىچە بولغان ئارىلىققا باراۋەر» ⑬. بۇ خىل ئۆلچەم بىرلىكىنىڭ يەر ئۆلچەشتە ئىشلىتىدىغانلىقى ھەققىدە بولسا، « kari ladi. قارىلادى. گەزلىدى. ئول يەرىگ قارىلادى — ئۇ يەنى ئۆلچىدى» ⑭ دېگەن مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈپ كەلگەن. بۇ خىل قولنىڭ ئۇچىدىن بىلەككىچە بولغان ئۇزۇنلۇقنى بىلدۈرىدىغان «قارى، قەرى» ئاتالغۇسىدىن ئېلىنىپ ۋە مۇشۇنداق ئۇزۇنلۇقنى بىرلىك قىلىپ ياسالغان مۇئەييەن ئۇزۇنلۇقتىكى مۇقىم بىر خىل ئەسۋاب بار بولغان بولسا كېرەك. چۈنكى يۇقىرىقى «يەر قارىلادى» دېگەن مەلۇمات دەل ئېنىق سانلىق مەلۇماتقا ئىگە ئەسۋاب ئارقىلىق يەر ئۆلچەشنى ۋە ئارىلىق بەلگىلەشنى بىلدۈرىدۇ. «دىۋان»دا بۇ ئاتالغۇ كۆپرەك يەر ۋە يىپەك رەختلەرنى ئۆلچەشكە مىسال بولۇپ كېلىدۇ. يەر ۋە يىپەكلەرنى ئۆلچەش خاتالىق پەرقى ئىنتايىن كىچىك بولۇشنى تەلەپ قىلىدىغان ئىش بولغاچقا، ئېنىق بولغان سانلىق مەلۇماتقا ئىگە ئەسۋابنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋالمۇ «قارى. قەرى»نىڭ مۇقىم ئۇزۇنلۇقنى ئۆلچەيدىغان ئەسۋاب ئىكەنلىكىنى يەنە بىر قەدەم ئىلگىرى سۈرىدۇ. «دىۋان»دا «قەرى»نىڭ ئۇزۇنلۇق بىرلىكى ۋە شۇ نامدا مەلۇم ئەسۋابنىڭ بارلىقىنى

بىلدۈرىدىغان قوشاقمۇ بار. «ئۆزىن ئۆگنۈپ ئۇرۇپلەدىپ، يىراق يەرنگ قارىلادى. ئاتىغ قامشىپ ئۇرۇپلەدىپ، ئۆلۈت بولۇپ تۆپى ئاغدىپ (ئۆزىنى ماختاپ كۆرەڭلىدى، يىراق يەرنى گەزلەپ كەلدى، ئاتنى دېۋىتىپ ھۆررا سالدى، رەسۋا بولۇپ تۆپە ئاشتى)»⑮. مەزكۇر باياندا تىلغا ئېلىنغان «يىراق يەرنگە قارىلادى» دېگەن باياننىڭ «دىۋان»دىكى يەشمىسى «يەرنىڭ تاناۋىنى تارتىدىغاندەك...» دېگەن ئىبارە بولۇپ، بۇ ئارقىلىق ھەيۋە بىلەن كەلگەن بىر كىشىنىڭ ھالىتىنى بايان قىلىپ بەرگەن. بىز يۇقىرىقى باياننى يەنە بىراۋنىڭ باشقىلارنىڭ زېمىنىغا بېسىپ كېلىپ يەرلىرىنى ئۆلچىگەن ھالەتتە قىياس قىلىشقىمۇ تامامەن بولىدۇ.

ئېگىزلىك، چوڭقۇرلۇقنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇلار

«دىۋان»دا يەنە مەلۇم ئېگىزلىك ياكى چوڭقۇرلۇقنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇلار بار. بۇ ئاتالغۇلارنىڭ بەزىسى مەلۇم ئېگىزلىكنىڭ نامى بولۇپ كەلسە، يەنە بەزىسى ئېگىزلىك، جۈملىدىن قۇرۇلۇشلاردا، شۇنداقلا دەريا-ئېقىنلارنى ئۆلچەشتە ئىشلىتىلگەن بىرلىكلەرنىڭ نامى بولۇپ كەلگەن. «ئەزىز. ئېگىز. ھەر نەرسىنىڭ ئېگىزى»⑯ دېگەن مەلۇمات ئۆز نۆۋىتىدە ئېگىز دەرەخ ۋە تاغلارنىڭ ھەيۋىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولغان. يەنە بەزى ئېگىزلىكنى بىلدۈرىدىغان سۆزلۈكلەر بىر قەدەر پەس قىر ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش يەرلەرنى ئاتاشقا ئىشلىتىلگەن. «ئاغىم. بىر ئاغىم يەر — بىر ئاتلاپلا ئۈستىگە چىققىلى بولىدىغان يەر»⑰ دېگەن بايانمۇ يۇقىرىقى بايانلىرىمىزنىڭ جۈملىسىدىندۇر. بۇلاردىن باشقا مۇشۇنداق ئېگىزلىكلەرنى ئۆلچەشتە ئىشلىتىدىغان ئەسۋاب ياكى ئاتالغۇلارمۇ بار، ئەمما بۇ خىل بايانلار «دىۋان»دا بىر قەدەر ئاز. «دىۋان»دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ خىل ئۆلچەشتە نەيزە ئۇزۇنلۇقى ۋە ئادەمنىڭ بويى بىرلىك قىلىنغان. «تۇرق. تەق-تۇرق. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى. بويى. بىر نەيزە بويى. يەرنىڭ ئېنى ۋە بويى» (11-ئىزاھ بىلەن ئوخشاش) بىلەن، تۇرۇم. بويلام. ئادەم بويى كېلىدىغان ئېگىزلىك ياكى چوڭقۇرلۇق ئۆلچىمى. بىر ئەر تۇرۇمى سۇ (چوڭقۇرلۇقى) ئادەم بويى كېلىدىغان سۇ، باشقىلاردىمۇ شۇنداق»⑱ دېيىلگەن بايان دەل بىنا ئۆي سېلىشتا ۋە سۇ چوڭقۇرلۇقىنى ئۆلچەشتە ئىشلىتىلگەن بىرلىكلەردۇر. «تۇرۇملادىپ بويلىدى. ئۇل سۇۋۇغ تۇرۇملادىپ — ئۇ سۇنى بويلىدى، يەنى سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى بويى بىلەن ئۆلچىدى»⑲ مەلۇماتى ئارقىلىق، مەلۇم بىر زۆرۈرىيەت ئاستىدا سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى ئۆلچەشمۇ ئۆچۈن ئېلىپ بېرىلغان پائالىيەتنى ئەكس ئەتتۈرۈپ كەلگەن.

يىپەك ۋە رەخت ئۆلچەيدىغان بىرلىكلەر

يۇقىرىدا يول، ئارىلىق ئۆلچەيدىغان بىرلىكلەر ماۋزۇسىدا نىسبەتەن ئۇزۇن بىرلىكلەر ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتتۇق. شۇ دەۋردە، يەنى كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان، تۈزۈلۈش جەھەتتە بىر قەدەر نازۇك، ئىنچىكە، شۇنداقلا قىسقا بولغان بىرلىكلەرمۇ بولغان. بۇ خىل بىرلىك ياكى ئۆلچەم ئاتالغۇلىرى كۆپرەك رەختلەر بىلەن باغلىنىپ كەلگەن. «ئەن. بىر نەرسىنىڭ ئېنى بۇ بوز ئەنى قانچە — بۇ بوزنىڭ ئېنى قانچىلىك؟»⑳ دېگەن سوئال بايان رەختلەرنى ئۆلچەشتە ئىشلىتىدىغان بىرلىكلەرنى بايان قىلىشىمىزنىڭ مۇقەددىمىسى بولالايدۇ. «دىۋان»دىكى مەسىلىلەرگە قارىغاندا، شۇ دەۋردە مەخسۇسلاشقان، مەلۇم نەرسىگىلا ئىشلىتىلىدىغان بىر قىسىم ئۆلچەم بىرلىكلىرى مەۋجۇت. بۇ بىرلىكلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئادەمنىڭ قولى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئادەملەرنىڭ قول، بارماق، غېرىچ، غۇلاچلىرىدىن ئېلىنىپ شۇ ناملاردىكى بىر قىسىم ئۆلچەم ئاتالغۇلىرى قوللىنىلغان. مەسىلەن، «قارىش»، «چىغ»، «قارى، قەرى»، «قۇلاچ» قاتارلىقلار. «دىۋان»دا بۇ خىل بىرلىكلەر توغرىسىدا، «چىغ. تۇركلەرنىڭ گەز ئۆلچىمى. بۇ ئەرەب گېزىنىڭ ئۈچتىن ئىككىسىگە توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كۆچمەنلەر بوز ئۆلچەيدۇ»㉑. بىز بۇنىڭدىن بۇ ئۆلچەم بىرلىكىنى كۆپرەك قىرلاردا ياشايدىغان كۆچمەنلەر ئىشلىتىدىغانلىقىنى، بۇ خىل ئۆلچەم بىرلىكنىڭ شۇ خىلدىكى بىرلىكلەردىن بىرى بولغان ئەرەبلەرنىڭ «گەز» دېيىلىدىغان ئۆلچەم بىرلىكىدىن مەلۇم نىسبەت پەرقلىنىدىغانلىقى مەلۇم. «دىۋان»دا يەنە «چىغلاتتى. گەزلەتتى. ئۇل بۆز چىغلاتتى — ئۇ بۆز گەزلەتتى. يەنى ئۇ تۇرك گېزى بىلەن بۆز گەزلەتتى. تۇرك گىزى باشقا گەزنىڭ ئۈچتىن ئىككى ھەسسىسىگە باراۋەر»㉒. مەزكۇر بايانىدىن «چىغ» ئۇزۇنلۇق بىرلىكىنىڭ تۇركلەرگە خاس بىرلىك ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ، چۈنكى يۇقىرىقى مىساللارغا قارىغاندا ئۇ ئالدى بىلەن ئەرەب گىزىدىن پەرقلىنىدۇ، ئاندىن تۇرك

گىزى دەپ ئەسكەرتىلىدۇ. ئىككىنچى مىسالدىكى «چىغ-لەتتى. گەزلەتتى. ئۇ تۈرك گىزى بىلەن يىپەك گەزلەتتى» دېگەن باياندا كۆچمەنلەرنىڭ «چىغ» بىلەن بوز ئۆلچىشىدىن پەرقلىق يىپەك ئۆلچىنىپ، يەنە بۇنىڭ كۆچمەنلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي شەھەر - بازارلاردىكى كىشىلەرنىڭمۇ ئىشلىتىدىغانلىقى مەلۇم. «دىۋان»دا «چىغ» بىلەن ئوخشاش يەنە بىر رەخت ئۆلچەيدىغان بىرلىك تىلغا ئېلىنغان. ئۇ بولسىمۇ «قارى، قەرى»، «دىۋان»دا بۇ توغرىسىدا، «قارى، بىلەك. جەينەكتىن قولنىڭ ئۇچىغىچە بولغان ئارىلىققا باراۋەر. بوز ئۆلچەيدىغان گەز» (13 - ئىزاھ بىلەن ئوخشاش). «دىۋان»دا بۇ خىل ئۆلچەم بىرلىكىنىڭ يەنە يەر ئۆلچەشكە ئىشلىتىدىغانلىقىمۇ تىلغا ئېلىنغان. «قارىش. غېرىچ. بىر قارىش — بىر غېرىچ» (1 - توم، 478 - بەت) دېگەن مەلۇمات بىلەن بىللە يەنە، «قارىشلادى. غىرىشلىدى. ئۇ يىپەك غىرىچلىدى»㉓ دېگەن مەلۇماتمۇ ئادەم غىرىچىنىڭمۇ مۇشۇ مەنىدە كېلىپ، رەخت ئۆلچەشكە ئىشلىتىلىدىغانلىقى مەلۇم. «دىۋان» دا يەنە «سۇن» دېيىلىدىغان ئۇزۇنلۇق بىرلىكىنىڭ بارلىقىمۇ تىلغا ئېلىنغان. بۇ خىل ئۆلچەمنىڭ كونكرېت نېمىگە ئىشلەتكەنلىكى ئېنىق ئەمەس. سۇن، سۇن ئالتۇن. نۇكچا ئالتۇن. بۇ بىر پارماقتىن بىر گەزگىچە ئۇزۇنلۇقتا بولىدۇ»㉔ دېگىنىگە قاراپ بۇنىڭمۇ بىر خىل ئۆلچەملىكى ئاياندۇر. يىپەك ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم بىرلىكلىرىنىڭ ئىچىدە يەنە غۇلاچمۇ ئالاھىدە ئورۇندا تۇرغان. «قۇلاچ. غۇلاچ. بۇنىڭ ئەسلى ‹قول ئاچ — قولنى ئاچ› دېگەن بولىدۇ. بىر قۇلاچ بارچىن — بىر غۇلاچ تاۋار»㉕ ئاتالغۇسىغا قارىغاندا غۇلاچتىن ئېلىنىپ ئىشلىتىلگەن بىر خىل ئۆلچەم بىرلىكى بار. چۈنكى يۇقىرىقى بايان ئادەمنىڭ غۇلىچىنى كۆرسەتمەيدۇ. چۈنكى ئادەملەرنىڭ تەن قۇرۇلمىسى، بويىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ غۇلىچىنىڭ ئۇزۇنلۇقىمۇ ئوخشىمايدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا ئادەم غۇلىچى ئارقىلىق يىپەك ئۆلچىسە ۋە سودا قىلسا مەلۇم بىر تەرەپنىڭ زىيان تارتىپ قېلىشى ئېنىق. شۇڭا غۇلاچتىن ئېلىنغان، مەلۇم سانلىق قىممەتكە ئىگە ئۇزۇنلۇق ئەسۋابى مەۋجۇت.

ئىزاھاتلار:

①، ⑤ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىل، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 3 - توم، 165 - ، 494 - بەتلەر.

②، ③، ④، ⑥، ⑦ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل 1 - نەشرى، 1 - توم، 442 - ، 479 - ، 454 - ، 606 - ، 556 - بەتلەر.

⑧ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 1 - توم، 147 - بەت.

⑨ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىل، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 3 - توم، 9 - ، 504 - بەتلەر.

⑩، ⑪ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل، 1 - توم، 559 - ، 454 - بەتلەر.

⑫ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىل، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 3 - توم، 70 - بەت.

⑬، ⑭ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىل، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 3 - توم، 308 - ، 441 - بەتلەر.

⑮، ⑯، ⑰، ⑱ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 1 - توم، 406 - ، 165 - ، 103 - ، 515 - بەتلەر.

⑲ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىل، ئۇيغۇرچە 1 - بەشرى، 3 - توم، 467 - بەت.

⑳ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل. ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 1 - توم، 68 - بەت.

㉑ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىل، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 3 - توم، 177 - بەت.

㉒ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى. 2 - توم، 505 - بەت.

㉓، ㉔ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىل. ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 3 - توم، 458 - ، 189 - بەتلەر.

㉕ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل. ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 1 - توم، 465 - بەت.

(ئاپتور: ئۈرۈمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى، پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىدا)

ياقالەنگرى بۇتخانا خارابسى

مەتىمىن ئابلىز

ياقالەنگرى بۇتخانا خارابسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتو-
نوم رايونى خوتەن ۋىلايىتى كېرىيە ناھيەسى لايسۇ ئۇرۇۋ-
چىلىق مەيدانىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان
بولۇپ، كېرىيە ناھيە بازىرىغىچە بولغان ئارىلىقى 40 كىلو-
مېتىر كېلىدۇ.

ياقالەنگرى بۇتخانا خارابىسىنى 2009 - يىلى مەملى-
كەت بويىچە 3 - قېتىملىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئو-
مۇميۈزلۈك چوڭ تەكشۈرۈشتە، خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنى-
يەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمەت
ئەترىتى يەرلىك چارۋىچىلارنىڭ تەمىنلىگەن ئۇچۇرى ئار-
قىلىق تۇنجى بايقاپ قوغداش دائىرىسىگە كىرگۈزگەن.
2011 - يىلى 5 - ئايدا ناھيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مە-
دەنىيەت يادىكارلىق ئورنى قىلىپ بېكىتىپ ئېلان قىلىنغان.

بۇ خارابە چوڭ - كىچىك قۇم بارخانلىرى ئوراپ
تۇرغان قومۇشلۇق، يۇلغۇنلۇق جاڭگالغا تارقالغان بولۇپ،
بۇتخانا بۇ خارابىلىكنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى قۇملۇققا جاي-
لاشقان، ئومۇمىي دائىرىسى 5000 كۋادرات مېتىر.

2012 - يىلى 3 - ئايدىن 6 - ئايىنىڭ بېشىغىچە جۇڭگو
ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات
ئورنىنىڭ شىنجاڭ ئەترىتى تەخمىنەن 1000 كۋادرات

مېتىردىن ئارتۇق يەرنى دەسلەپكى قەدەمدە قېزىپ تەك-
شۈردى. قېزىش جەريانىدا بۇتخانىنىڭ ئاھادە تېمى ۋە
☐ شەكىللىك ئاساسي تېمى بايقالدى. بۇتخانىنىڭ ئاھادە
تېمى ئوچاق شەكلىدە بولۇپ، بۇ بۇتخانىنىڭ مۇھاپىزەت
قىلىش تېمى ئىكەن، مۇھاپىزەت تېمىنىڭ جەنۇب تەرىپى
يوق بولۇپ، بۇتخانا ئىچى سېغىزدا كۆتۈرۈپ قاتۇرۇپ
هويلىسى ياسالغان بولۇپ، كەڭلىكى بەش مېتىر، ئۇزۇنلۇ-
قى 16 مېتىر. شىمالىي تەرەپ تېمى كېيەن ئوغرىلىرى تە-
رىپىدىن بۇزۇۋېتىلگەن. بۇت سوپىسى كۆك سېغىز بىلەن
قاتۇرۇلغان بولۇپ، بۇت سوپىسىنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن
80ـ90 سانتىمېتىر ئەتراپىدا. تۆت ئەتراپىنى گەجدە ئاقار-
تىپ ئون سانتىمېتىر كەڭلىكتە يەتتە ـ سەككىز سانتىمېتىر
ئېگىزلىكتە قىلىپ، تۆۋەندىن يۇقىرىغا قارىتا پەلەمپەي چى-
قىرىپ، بۇ سۇپىنى بېغىررەڭ بىلەن سىرلىغان. بۇت سۇپى-
سى ئۈستىگە بۇت قويغان. بۇت ئىچىنى سېغىز لاي بىلەن
ياساپ، سىرتقى يۈزىنى گەج بىلەن قاتۇرۇپ، ئالتۇن
ھەل بەرگەن، بۇتنىڭ قالدۇق پارچىلىرى تېپىلدى، بۇت
ئاللىبۇرۇن كېيەن ئوغرىلىرى تەرىپىدىن بۇزۇۋېتىلگەن.

بۇتخانا قوش كارىدورلۇق كىۋادرات شەكلىدە
بولۇپ، تۆت ئەتراپىنىڭ ھەممىلا تېمىغا بۇددا رەسىملىرى
سىزىلغان. بۇتخانىنىڭ ئۈستىنى توغراق ياغىچى بىلەن
ياپقان بولۇپ، ياغاچلار سېسىپ كەتكەن. بۇتخانا دەرۋا-
زىسى جەنۇب تەرىپىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، كىرىش
ئېغىزى تۆۋەندىن يۇقىرىغا، بۇتخانىنىڭ ئومۇمي تېمىنىڭ
ئۈستۈنكى تەڭ يېرىمى 2011 ـ يىلى 5 ـ ئايدا كېيەن ئوغ-
رىلىرى تەرىپىدىن بۇزۇۋېتىلگەن بولۇپ، بۇتخانىنىڭ تې-
مىنىڭ ئاستىنقى قىسمى ساقلىنىپ قالغان. بۇتخانىنىڭ ئو-
مۇمي تېمى سېغىز لاي بىلەن قوپۇرۇلغان، تامغا بۇددا رە-
سىملىرى قىزىل، قارا، كەرەشنىۋاي، ئاق قاتارلىق ئاسا-
سىي رەڭلەر بىلەن سىزىلغان ۋە بېزەلگەن. غەرب،
شىمال، شەرق تەرىپىدىكى تاملاردا مۇدەنگۈللۈك نەقىش-
لەر، گۈل غۇنچىسى، قۇياشنىڭ رەسىمى، چەمبەرسىمان
سىزىلغان ناۋا نەقىش يىلان سۈرىتى بار. رەسىملىرىنىڭ
بەل ئاستى قىسمى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئادەم سۈرەت-
لىرىنىڭ ھەممىسى چېتىنى كېرىپ تۇرغان، پۇت بارماقلى-
رى تۈز شەكىلدە يانغا كېرىپ تۇرغان ھالىتى سىزىلغان.
ئادەم سۈرەتلىرى يالاڭئاياغ ھالەتتە سىزىلغان بولۇپ، پۇ-
تىنىڭ سوڭىدىن پۇت بارمىقىنىڭ ئۇچىغىچە بولغان ئەترا-
پىنى ھىلال شەكلىدىكى ناۋا نەقىش بىلەن بېزەلگەن، بۇت-
خانىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى تېمىدىن بەش دانە بۇددا
ئادەم سۈرەتلىرىنىڭ بەل پۇت قىسمى، كىچىك بالىنىڭ
بۇددا رەسىمىنىڭ باش قىسمى، شەرق تەرەپتىن بىر ئا-
دەمنىڭ پۇت قىسمى چىققان. بۇ قېزىپ تەكشۈرۈش جەر-
يانىدا بىر دانە جىگدە يوپۇرمىقى شەكلىدە ياسىلىپ نە-
قىشلەنگەن 23 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ياغاچ پارچىسى،
تۆت دانە مىس پۇل، بىر دانە يۇملاق شارسىمان ھىلال
ئاي شەكلىدىكى سىزىقچىلار ئويۇلۇپ بېزەلگەن گۈللۈك
ياغاچ، جەنۇب غەرب تەرىپىدىكى بۇرجىكىدىن نۇرغۇنلى-
غان ھايۋانات سۆڭەكلىرى، ساپال كوزا، ساپال پارچىلىرى
قېزىۋېلىندى. قېزىپ تەكشۈرۈش جەريانىدا بۇتخانىنىڭ
غەرب جەنۇب بۇرجىكىدىن يەنە ئىككى ئېغىز ئۆينىڭ
تېمى بايقىلىپ، تۆت دانە تۈۋرۈك ياغاچىنىڭ ئاستى قىسمى
چىقتى. بۇ ئۆيلەرنى مۇتەخەسسىسلەر بۇتخانىنىڭ ئاشخانى-
سى ۋە قونالغۇسى دەپ پەرەز قىلماقتا. بۇتخانىنىڭ
پۈتۈن تام هويلا ئەتراپى ئاستى كۆك سېغىز لاي بىلەن
قاتۇرۇلغان. بۇ بۇتخانىنىڭ ئەتراپىدا نۇرغۇنلىغان ساپال
پارچىلىرى، تاش پارچىلىرى كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ، بۇت-
خانا ئەتراپىدا ياشىغان يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلە-
رى، كوزا خۇمدىنى ئىزى، قوتانلارنىڭ ئىزى ساقلانغان.
ھازىر ئارخېئولوگلار تەكشۈرۈش ئارقىلىق دەسلەپكى قە-
دەمدە بۇ بۇتخانىنىڭ بۇنىڭدىن تەخمىنەن (1600ـ1800)
يىلغىچە تارىخقا ئىگە دەپ بېكىتتى. بۇ بۇتخانا قەدىمي
يىپەك يولىنىڭ كېرىيەدىن خوتەنگە بارىدىغان يول بويىغا
جايلاشقان بولۇپ، يول بويىدا ئولتۇراقلاشقان يەرلىك ئا-
ھالىلەر ۋە كارۋانلار، يولۇچىلار بۇ بۇتخانىدا سەپىرىنىڭ
ئوڭۇشلۇق بولۇش ئۈچۈن ئىبادەت ۋە تاۋاپ قىلغان
دەپ قارالماقتا. ھازىرقى يەرلىك ئاھالىلەر ۋە قويچىلار-
نىڭ ئېيتىشىچە، يەتتە ـ سەككىز يىللار ئىلگىرى بۇتخانا
ئەتراپىدا قېرىپ كەتكەن توغراقلارنىڭ بارلىقىنى، ھازىر
توغراقلارنى كىشىلەرنىڭ ئوتۇن قىلىپ بولغانلىقىنى، شۇن-
داقلا بۇ يەردىن مىس پۇل، مارجان، كوزا قاتارلىقلارنى
تېپىۋالغانلىقى مەلۇم. بۇ ياقالەنگىرى بۇتخانا خارابىسىنى
قېزىش خوتەننىڭ بۇددا مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قى-
لىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، ھازىر بۇ خارابە ناھىيە تەرى-
پىدىن قوغدالماقتا.

(ئاپتور: كېرىيە ناھىيەلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باش-
قۇرۇش ئورنىدىن)

فولكلور نەزەرىيەسىنىڭ تەرەققىياتى

ئۆزلەشتۈرگۈچى: **ئابدۇقەييۇم مىجىت**

فولكلور ئىلمى ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسىدىكى مۇس-
تەقىل بىر پەن بولۇش سۈپىتى بىلەن باشقا پەنلەرگە
ئوخشاش ئۆزىگە خاس نەزەرىيەۋى ئېقىملارنى شەكىللەن-
دۈرگەن. بۇ نەزەرىيەۋى ئېقىملار فولكلور تەتقىقاتى ئەمە-
لىيىتى جەريانىدا، مەنتىقى، ئابستراكت پىكىر قىلىش يولى
بىلەن فولكلورىستىك مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى چۈشىنىش،
چۈشەندۈرۈشنىڭ ئومۇمىي پىرىنسىپلىرىنى ئاساسلاپ،
قانۇن- قائىدىلىرىنى يىغىنچاقلاپ، فولكلور ئىلمىنىڭ مەخ-
سۇسلىشىشى، سىستېمىلىشىشى، نەزەرىيەۋى يۇكسەكلىككە
كۆتۈرۈلۈشى، مۇستەقىل بىر پەن بولۇپ شەكىللىنىشى ۋە
داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدا ھەل قىلغۇچ رول
ئوينىغان. بۇ نەزەرىيەۋى ئېقىملارنىڭ ئاساسلىق ئىدىيە،
كۆز قاراشلىرى ۋە تەتقىقات ئۇسۇللىرىنى مىللىي فولكلو-
رىمىزنىڭ تەتقىقات ئەمەلىيىتىدە مۇۋاپىق تەتبىقلىغاندىلا،
ئاندىن فولكلور ھادىسىلىرىنى ئىلمىي يوسۇندا يېشىپ چۈ-
شەندۈرۈشكە، تەتقىقاتنىڭ ئىلمىي سۈپىتىنى تېخىمۇ ئۆستۈ-
رۈشكە بولىدۇ. فولكلور تەتقىقاتى ۋە ئۇنىڭغا چېتىشلىق
نەزەرىيە تىپلىرى ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتىدىن كۆپ مۇ-
رەككەپ، شۇنداق ئىكەن، ھەر بىر فولكلور تەتقىقاتچىسى
ئۈچۈن فولكلور ئىلمىنىڭ ئاساسلىق نەزەرىيەلىرىدىن خە-
ۋەردار بولۇش ئەقەللىي تەلەپتۇر.

18- ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 19- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى

ياۋروپا ناھايىتى كەسكىن تارىخىي بۇرۇلۇش مەزگىلىدە تۇراتتى. بۇ مەزگىللەردە، يات مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزى ۋە ھۆكۈمرانلىقىغا زەربە بېرىش، فېئوداللىق تۈزۈمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش كۈرەشلىرى ئەڭ ئەۋجىگە چىققان بولۇپ، كۈرەشنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئارقا-ئارقىدىن بىر-بىرلەپ مىللىي دۆلەتلەر بارلىققا كەلدى. بۇ مەزگىللەردە، مىللەتچىلىك ھەرىكەتلىرى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئىجتىمائىي پىكىر ئېقىملىرى ھازىرقى زامان مىللەتشۇناسلىقىنىڭ پەيدا بولغانلىقىدىن دېرەك بەردى. فولكلور ئىلمىمۇ ئېتنوگرافىيەگە ئەگىشىپلا مەيدانغا كەلدى. ياۋروپادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى قېزىش، توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىش خىزمەتلىرىنى باشلىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن فولكلور ئىلمى رەسمىي پەن سۈپىتىدە ئىلىم ساھەسىدە ئۆزىنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسىنى باشلىدى. فىرانسىيە بۈيۈك ئىنقىلابىي مىللەتچىلىك ھەرىكەتلىرىگە زور دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتتى، ياۋروپادا شەكىللەنگەن مىللەتچىلىك ئىدىيەسى فولكلور ئىلمىنىڭ گۈللىنىشىگە بەلگىلىك دەرىجىدە ئىجابىي تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. ئىدىيە جەھەتتە مىللەتچىلىك، مەرىپەتچىلىك تەشەببۇس قىلغان شەپقەتسىزلەرچە ئىدراكچىلىق (راتسىئونالىزم)قا قارشى تۇراتتى. ئۇ قىزغىنلىق ۋە ئېتقادنىڭ ئەقىل - ئىدراكنىڭ ئورنىنى ئېلىشى كېرەكلىكىنى تەشەببۇس قىلاتتى. ئۇلارنىڭچە، شەخس ۋە مىللەتنىڭ ھەقىقىي روھىي دۇنياسى ھېس - تۇيغۇلۇق، تەبىئىي، ئىشەنچلىك بولۇپ، بىر مىللەتنىڭ ئۆزلۈكىدە چىڭ تۇرۇشىدا، ئىززەت-ھۆرمىتى ۋە قەدىر-قىممىتىنى ھىمايە قىلىشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايتتى. مېتود جەھەتتە، مىللەتچىلىك ئىشنى ئانا تىلنى ئىشلىتىش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە ئېغىز ئەدەبىياتى، ئۆرپ-ئادەتلەرنى توپلاش، تەتقىق قىلىشتىن باشلاشنى، ئۆز مىللىتىنىڭ تىلى ۋە ئۆرپ-ئادىتىنى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئاتالمىش «نوپۇزلۇق مەدەنىيەتى»نىڭ ئورنىغا دەسسىتىشنى، مىللىي مەدەنىيەتتىن پايدىلىنىپ، مىللىي كىملىك قۇرۇپ چىقىشنى تەشەببۇس قىلاتتى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا فولكلور ئۇلارنى ماتېرىيال ۋە ئىدىيە مەنبەسى بىلەن تەمىنلەپلا قالماستىن، بەلكى فولكلور نەزەرىيەسى رومانتىك مىللەتچىلىك ئىدىيەسىدىكى يادرولۇق ئورۇننى ئىگىلىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، مىللەتچىلىك دىنىي ئىسلاھاتتىن بۇرۇنقى ئوتتۇرا ئەسىر ياۋروپاسىنى ئۆزىنىڭ غايىۋى دۇنياسى ۋە قوغلىشىدىغان ئۈلگىسى قىلغان بولۇپ، «ئوتتۇرا ئەسىرگە قايتىش» قىزغىنلىقى كىشىلەرنى خەلق ئارىسىغا كىرىپ، ئاۋام سەنئىتى، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، مۇزىكا، فولكلور ھادىسىلىرىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشقا، مەدەنىيەتنىڭ مەنبەسىنى خەلقنىڭ تۇرمۇشىدىن ئىزدەشكە ئۈندىدى. مىللەتچىلەرنىڭ قارىشىدا خەلق ناخشىلىرى، قوشاقلار، فانتازىيەلىك ھېكايىلەر، ئەپسانە - رىۋايەتلەر، داستانلار مىللىي روھنى پەرۋىش قىلىشنىڭ ئاساسلىرى دەپ قارالدى. فولكلور بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان مىللەتچىلىك ئېقىمىدىكى يادرولۇق شەخس گېرمانىيەلىك ھېردېر بولۇپ، ئۇنىڭ ئىدىيەسى پۈتكۈل ياۋروپا رومانتىك مىللەتچىلىك ھەرىكىتىگە چوڭقۇر تەسىرلەرنى كۆرسىتىپ، خەلق ئەنئەنىسىگە بولغان ئۈزلۈكسىز چۈشىنىش، فولكلور تەكشۈرۈش، ماتېرىيال توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىش قاتارلىق ئىشلارنى كەڭ قانات يايدۇرۇشقا تۈرتكە بولغان. شۇ قاتاردا فىنلاندىيە مىللەتچىلىك ھەرىكىتىمۇ فولكلور ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىغا بەلگىلىك دەرىجىدە تۈرتكە بولغان. مىلادى 12-ئەسىردىن 19-ئەسىرلەرگىچە، فىنلاندىيە، شىۋېتسىيە پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تۇرغان. 18-ئەسىرگە كەلگەندە، فىنلاندىيەلىكلەرنىڭ مىللىي ئېڭى تەدرىجىي كۈچىيىپ، ئۆز مىللىتىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش قىزغىنلىقى قوزغالغان ۋە تەتقىق قىلغانسېرى فىنلار بىلەن شىۋېتلارنىڭ ئوخشىمايدىغانلىقىنى بايقىغان ھەمدە شۇنىڭدىن ئۆزىنىڭ ۋەتەن ئۇقۇمىنى ئايدىڭلاشتۇرغان. شۇنىڭ بىلەن فىنلاردا شىۋېتسىيە پادىشاھلىقىدىن ئايرىلىپ چىقىش خاھىشى كۈچىيىشكە باشلىغان. بۇ مەزگىلدە ۋەتەنپەرۋەر زات د. يۇسلېنيۇس (D.Juslenius) خەلق ئەپسانە - رىۋايەتلىرى، قىسسە - ھېكايەتلەردىن پايدىلىنىپ، مىللەتنىڭ تارىخىنى بايان قىلغان، ۋەتەن ۋە خەلقنى مەدھىيەلىگەن ھەمدە فىنلارغا ئۇلارنىڭ ئۆز تارىخى ۋە مۇنەۋۋەر مەدەنىيىتى بار خەلق ئىكەنلىكىنى تونۇتۇشقا، مىللەتنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىنى ئاشۇرۇشقا تىرىشقان. فىنلاندىيە مىللەتچىلىرى فىن تىلى مەسىلىسىنى مىللىي گۈللىنىش ھەرىكىتىنىڭ يادروسى ۋە بەلگىسى قىلغان. تۆۋەندە فولكلور ئىلمىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا پەيدا بولغان نەزەرىيەۋى ئېقىملاردىن نىسبەتەن تىپىكرەك بولغانلىرىدىن بىر قانچىنى تونۇشتۇرىمىز:

1. مەنبە تەتقىقاتى

فولكلور مەنبە تەتقىقاتى 19-ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى باشلانغان بولۇپ، فولكلور ئىلمىنىڭ نەزەرىيە تەرەققىياتىدىكى ئاساسلىق ئېقىملاردىن ماكس مۇللېر (Max Muller) ۋەكىللىكىدىكى قۇياش ئەپسانىسى ئېقىمى؛ ئېدۋارد تەيلور (Edward B.Taylor) ۋەكىللىكىدىكى ئىنسانشۇناسلىق («تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيەسى ئېقىمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)؛ كرون ئاتا-بالا (J.Krohn &. Krohn) ۋەكىللىكىدىكى فىنلاندىيە ئېقىمى ۋە تارىخ-جۇغراپىيە ئېقىمى ياكى سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلى ۋە ئەپسانە-مۇراسىم ئېقىمى ... قاتارلىقلار بار.

1) قۇياش ئەپسانىسى ئېقىمى

بۇ ئېقىم ئاساسلىقى بىر تىل سىستېمىسىدىكى تىللار ئوتتۇرىسىدا سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئەپسانىلەرنىڭ مەنبەسى ۋە مەنىسى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ. 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ماكس مۇللېر قەدىمكى ھىندىستاندىكى براخما دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى، شۇنداقلا ئەڭ قەدىمىي شېئىرلار توپلىمى «ۋېدا» ① نى تەتقىق قىلىش جەريانىدا «ۋېدا»دىكى ئىلاھلارنىڭ ئىسىملىرىدىن ياۋروپادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر ئەپسانىلىرىدىكى ئىلاھلارنىڭ ئىسىملىرىنىڭ ئىزنالىرىنى تاپقىلى بولىدىغانلىقىنى بايقىدى. مەسىلەن، قەدىمكى گرېك ئەپسانىلىرىدىكى زېئۇس (Zeus)، قەدىمكى يۇنان ئەپسانىلىرىدىكى يۇپىتېر (Jupiter)، شىمالىي ياۋروپا ئەپسانىلىرىدىكى تېر (Tyr) قاتارلىقلارنىڭ ئىسىملىرىنىڭ ئىزنالىرىنى «ۋېدا»دىن ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بۇ يىپ ئۇچى ئاساسىدا فولكلورشۇناسلار، بۇ قەدىمكى گرېتسىيە، يۇنان ئەپسانىلىرىنىڭ مەنبەسى، ئېھتىمال، مىلادىدىن بۇرۇنقى 3000-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھىندى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى رايونلاردا ياشىغان ئارىيانلارنىڭ مەدەنىيىتىگە تۇتىشىشى مۇمكىن دەپ قارىدى.

سۆزلۈك قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، «زېئۇس، يۇپىتېر، تېر» دېگەن ئىسىملار «ۋېدا»دىكى «دىئائۇس» (Dyaus) دېگەن سۆز بىلەن تومۇرداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. شۇنداقلا بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسى قۇياش بىلەن ئاينىڭ كۆتۈرۈلۈشى ۋە پېتىشى قاتارلىق تەبىئىي ھادىسىلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. شۇنىڭ بىلەن مۇللېر مۇنداق بىر داڭلىق تەڭلىكنى ئوتتۇرىغا قويىدى:

Dyaus=Zeus=Jupiter=Tyr

ئۇ شۇنىڭ بىلەن بىللە، ياۋروپادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئەپسانىلىرى قەدىمكى ئارىيانلارنىڭ ئەپسانىلىرىدىن كېلىپ چىققان، دېگەن يەكۈننى چىقاردى. ئۇنىڭدىن باشقا، «ۋېدا»دا ئىشلىتىلگەن تىلنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، مۇللېر قەدىمكى ئارىيانلار ھېچقانداق ئەپسانە ئىجاد قىلمىغان، ئۇلار پەقەت ھەر خىل، ھەر ياڭزا ئوبرازلاشقان سۆزلەر بىلەن قۇياشنىڭ شەرقتىن كۆتۈرۈلۈپ، غەربكە پېتىشى، يۇلتۇز، ئاي، شامال، يامغۇر ۋە چاقماق قاتارلىق تەبىئەت ھادىسىلىرىنى تەسۋىرلىگەن. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ بەزى سۆزلەر تەدرىجىي كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن. كېيىنكى مەزگىللەردە، كىشىلەر قەدىمكى ئارىيانلار خاتىرىلىگەن نەرسىلەرنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىشكە ئامالسىز قالغان. شۇنىڭ بىلەن بىر تەرەپلىمە ياكى خاتا ھالدا بۇ يېزىقلارنى قەدىمكى ئارىيانلار ئىجاد قىلغان دەپ چۈشىنىپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن كېيىنكىلەر ئۆزىنىڭ مول تەسەۋۋۇرىغا تايىنىپ، ئارىيانلارنىڭ بۇ تەبىئىي ھادىسىلەرگە قارىتىلغان تەسۋىرلەشلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەپ، نۇرغۇن ئەپسانىلەر ۋە ھېكايىلەرنى ئىجاد قىلغان. بىر ئېغىز گەپ بىلەن ئېيتقاندا، ئەپسانە — «تىلدىكى كېسەللىك» بولۇپ، ئۇنى كېيىنكىلەر قەدىمكىلەرگە تاڭغان. مەسىلەن، ئەپسانىۋى ھېكايىلەردە دائىم كۆرۈلىدىغان ئۆلۈش ۋە تىرىلىش مۇتىفى قۇياشنىڭ شەرقتىن چىقىپ، غەربكە پېتىشىغا تەققاسلانغان. زىددىيەت قايتىلانما ھادىسىلەرنى تەسۋىرلەشتىن كېلىپ چىققان دەپ قارىغان. مۇللېرنىڭ بۇ نەزەرىيەسى بىر مەھەل بازار تاپقان بولسىمۇ، پەن تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كىشىلەر قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئىجادىيەت ئىقتىدارىنى بىراقلا ئىنكار قىلىدىغان بۇنداق نەزەرىيەگە قارىتا گۇمانىي نەزەردە قارىدى ۋە ئىنكار قىلدى. نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە قەدىمكى ئىنسانلارمۇ ھازىرقى ئىنسانلارغا ئوخشاشلا مول تەسەۋۋۇر كۈچى ۋە ئىجادىيەت ئىقتىدارىغا ئىگە. ئەپسانىلەر بەلگىلىك دەۋرنىڭ مەھسۇلى. ئەپسانىلەرنىڭ ئىجاد قىلىنىش جەريانىنى ئىنكار قىلىش — مەلۇم مەنىدە ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى ئىنكار قىلغان بىلەن ئوخشاش. شۇڭا كىشىلەر بۇ خىل كۆز قاراشتىن ئاللىقاچان ۋاز كەچتى. ئەمما مۇللېرنىڭ تىل بىلەن ئەپسانىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى قاراشلىرى ۋە ئەپسانىلەرنى

تىل نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىش تەشەببۇسى كېيىنچە كىشى-
لەرنىڭ يېڭى تەتقىقات ئۇسۇلى ۋە يېڭى نەزەرىيەلەرنىڭ
ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىغا بەلگىلىك دەرىجىدە قوزغىتىش رولى
بولدى.

2) تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيەسى ئېقىمى

دارۋىنىنىڭ جانلىقلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات نەزە-
رىيەسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشى ياۋروپا، ھەتتا پۈتۈن دۇنيا
ئىلىم ساھەسىنى زىلزىلىگە سالدى. شۇنىڭ تەسىرىدە ئىن-
سانشۇناسلىق بىر يەن سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى، شۇن-
داقلا ناھايىتى زور بىر ئېقىم شەكىللەندۈردى. بۇ ئېقىم
«ئىنسانشۇناسلىق ئېقىمى» ياكى «تەدرىجىي تەرەققىيات
نەزەرىيەسى ئېقىمى» دەپ ئاتالدى. تەدرىجىي تەرەققى-
يات نەزەرىيەسى ئېقىمدىكىلەر ئۆزىنىڭ دىققەت ـ نەزەرى-
نى مۇنداق ئىككى نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرگەن: بىرى،
غەيرىي غەرب جەمئىيەتلىرىدىكى ئىپتىدائىي مىللىي مەدەنى-
يەت، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەھۋالى. يەنە
بىرى، غەرب ئەللىرىدىكى دېھقانلار ساقلاپ قالغان قەدى-
مىي مەدەنىيەت مىراسلىرى ۋە مەدەنىيەت ساقىندىلىرى.
1871 ـ يىلى ئەنگلىيەلىك ئىنسانشۇناس ئېدۋارد تەيلورنىڭ
«ئىپتىدائىي مەدەنىيەت» ناملىق كىتابى نەشر قىلىندى.
بۇ كىتابنى ئىنسانشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ ۋەكىللىك ئەسىرى
دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ ئەسەردە، ئىنسانلار مەدەنىيىتى
رەسمىي يوسۇندا بىر يەن سۈپىتىدە تەتقىق قىلىندى. ئىن-
سانشۇناسلىق ئېقىمدىكىلەر ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ تە-
رەققىياتى خۇددى ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي تەدرىجىي تەرەق-
قىيات جەريانىغا ئوخشاش ياۋايىلىق دەۋرى، يېرىم مەدە-
نىيەتلىك دەۋرى ۋە مەدەنىيەتلىك دەۋرى قاتارلىق تەد-
رىجىي جەريانلارنى بېشىدىن كەچۈرگەن، دەپ قارايدۇ.
بۇ كۆز قاراشلار ئاساسىدا تەيلور «قالدۇق نەزەرىيەسى»
قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى
نۇرغۇن مەدەنىيەت ھادىسىلىرى قەدىمكى جەمئىيەتتىن
«قېپقالغان نەرسە» لەردۇر. ئىنسانلارنىڭ ئۆتمۈشىنى چۈ-
شەنمەكچى بولىدىكەنمىز، چوقۇم بۇ قېپقالغان نەرسىلەرنى
تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تارىخى-
نى قۇرۇپ چىقىشىمىز كېرەك، دەپ قارىدى. تەيلورنىڭ
قارىشىچە، ياۋروپالىقلار ئاللىقاچان مەدەنىيەت دەۋرىگە
قەدەم قويدى. شۇ سەۋەبلىك ئۇلاردا «قالدۇق نەرسە»
لەر قالمىدى. شۇڭا كىشىلەر تا بۈگۈنگىچە ياۋايىلىق
دەۋرى ۋە يېرىم مەدەنىيەتلىك دەۋردە ياشاۋاتقان كىشى-
لەرنى ئىزدەپ تېپىپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىنىڭ
«ساقىندىلىرى»نى ئىزدىشى كېرەك ئىدى. تەدرىجىي تە-
رەققىيات نەزەرىيەسى ئېقىمدىكىلەر مۇنداق ئىككى خىل
پرىنسىپنى ئوتتۇرىغا قويدى. بىرى، پسىخىك بىردەكلىك
تەلىماتى، يەنى ئىنسانلار پسىخىك قۇرۇلما جەھەتتە بىر-
دەكلىككە ئىگە. يەنە بىرى، «كۆپ مەنبە نەەرىيەسى» قا-
رىشى. ئىنسانلار ياشىغان ماددىي مۇھىتمۇ ئاساسەن ئوخ-
شىشىپ كېتىدۇ. شۇڭا ئوخشىمىغان رايونلاردا ياشىغان
خەلقلەر ئوخشاش ياكى ئوخشىشىپ كېتىدىغان مەدەنىيەت
ھادىسىلىرىنى ئىختىرا قىلىدۇ. گەرچە ئىلغارلىق ياكى
قالاقلىق جەھەتتە تەدرىجىي تەرەققىياتنىڭ دەرىجىسى
ئوخشاش بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇلار قەدەممۇ قەدەم تەدرى-
جىي تەرەققىي قىلىپ، ئەڭ ئاخىرىدا كېيىنكى باسقۇچقا با-
رىدۇ. شۇڭا ئاشۇ «قالاق مىللەت ۋە مەدەنىيەت»لەر
بىزنىڭ مەدەنىيەتلىك جەمئىيىتىمىزنىڭ ئۆتمۈشىگە ۋەكىل-
لىك قىلىدۇ. مەسىلەن، ئىنسانشۇناسلىق ئېقىمدىلىرىنىڭ
قارىشىچە، مەدەنىيەتنىڭ تەدرىجىي تەرەققىي قىلىشىغا ئە-
گىشىپ، ئىنسانىيەتنىڭ ۋارۋارلىق (ياۋايىلىق) دەۋرىدىكى
ئەپسانىلەر تەدرىجىي چېكىنىپ، يېرىم مەدەنىيەتلىك مەز-
گىلىدىكى خەلق ھېكايە، رىۋايەتلىرىگە ئايلانغان. مەدەنى-
يەتلىك دەۋرگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئەپسانىلەرنىڭ
قالدۇقى ھېسابلانغان خەلق ھېكايە، رىۋايەتلىرىمۇ يوقال-
دى. خۇددى تەيلور ئۆزىنىڭ «ئىپتىدائىي مەدەنىيەت»
ناملىق كىتابىدا ئېيتقىنىدەك، «نۆۋەتتە، ئەپسانىلەرنىڭ
مەنبەسى ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردىكى ئىنسانلارنىڭ ياۋا-
يىلىق ھالىتىدىن ئىبارەت. ھازىرقى ياۋايى قەبىلە، قوۋە-
لارنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئىدىيەسى ئىپتىدائىي ھالەتتىن يىراق
بولمىغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ئەپسانىلىرىدە ئۆزگىرىش چوڭ
ئەمەس، ئەپسانىلەرنىڭ ئەسلىي قىياپىتى خېلى روشەن
ساقلىنىپ قالغان. ئەمما يېرىم مەدەنىيەتلىك ياكى مەدەنى-
يەتلىك مىللەتلەرنىڭ ئەپسانىلىرى ھەقىقىي ئاملىلارنى ئۆز
ئىچىگە ئالغانلىقتىن بولسۇن، ياكى مىراسلارغا بولغان قى-
يالماسلىقتىن بولسۇن، ھەممىسى ئادەملەر ئۈچۈن ئۆزلىرى-
نىڭ ئەپسانىلىرىنى ساقلاپ قېلىشقان، دەيدىغان كۆز
قاراش ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنماقتا». ② قەدىمكى
ئەپسانىلەر، يازغۇچىلارنىڭ مۇكەممەل ۋە كۈچلۈك ئىدى-
يەلىرى بىلەن قۇراشتۇرۇپ چىققان ئەپسانە مىراسلىرى

ئارقىلىق، بىز ئۆتمۈشتىكى ئىنسانلارنىڭ ئەقلىي قابىلىيىتى-
نىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى ۋارىسچانلىقنى بايقىيالايمىز.
ئومۇمەن، نۇرغۇن فولكلورىستىك مەدەنىيەت ھادىسىلىرى
ئىنسانشۇناسلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە مۇھىم ماتېرى-
يال مەنبەسى ھېسابلانغان. ۋاقىت نۇقتىسىدىن قارىغاندا،
ئىنسانشۇناسلىق بىلەن فولكلورنى قوشكېزەك پەنلەر دې-
يىشكە بولىدۇ. فولكلور ئىلمى شەكىللىنىشنىڭ ئەڭ دەس-
لەپكى باسقۇچىدا نەزەرىيەۋى سىستېما جەھەتتىن بولسۇن
ياكى تەتقىقات ئوبيېكتى جەھەتتىن بولسۇن ۋە ياكى تەتقى-
قات مېتودى جەھەتتىن بولسۇن، ئىنسانشۇناسلىقتىكى
كىلاسسىك تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيەسىنىڭ چوڭقۇر
تەسىرىگە ئۇچرىغان. تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيەسى
فولكلور ئىلمىدىكى مەنبە تەتقىقاتى بىلەن بىۋاستە مۇناس-
ۋەتلىك بولۇپ، مەنبە تەتقىقاتى ئەڭ دەسلەپكى جەمئىيەت-
نى ئىپتىدائىي، تەبىئىي ۋە ئەپسانىۋى، دەپ قارايدۇ.
دەسلەپكى مەزگىللەردىكى فولكلور تەتقىقاتىنىڭ گەۋدىلىك
ساھەسى ئەپسانە بولۇپ، ئەپسانە ئارقىلىق مەدەنىيەتنىڭ
مەنبەسىنى ئېنىقلاش مۇمكىن دەپ قارالغان.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى
ئىنسانشۇناسلىق ئىلمىنىڭ نەزەرىيەسى ۋە مېتودى زەربى-
گە ئۇچرىدى. چۈنكى پسىخىك قۇرۇلما ۋە ماددىي
مۇھىت مەدەنىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى-
دىكى بىردىنبىر ھەل قىلغۇچ ئامىل ئەمەس. بىر مىللەت-
نىڭ مەدەنىيىتى تارىخ تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى. يۇقىرىقى
ئىككى خىل ئامىلدىن سىرت، دىن، پەلسەپە، ئەخلاق، ئې-
تىكا، قىممەت قاراش قاتارلىق ئامىللارنىڭمۇ مەدەنىيەتنىڭ
پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا مۇھىم ئەھمىيىتى بار.
ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە شۇ مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ ــ مەيلى
سىرتتىن كەلگەن مەدەنىيەت بولسۇن، مەيلى شۇ مىللەت-
نىڭ ئۆز مەدەنىيىتى بولسۇن، مەدەنىيەت ماتېرىياللىرىنى
تاللىشى تەرىپىدىنمۇ بەلگىلىنىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ
مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھالىتى بىردەك تەرەققىيات
جەريانىنىڭ مەلۇم بىر باسقۇچىدا تۇرمايدۇ. مەسىلەن،
ياۋروپالىقلارنىڭ ئۆتمۈشىنىڭ ھازىرقى ئافرىقا ياكى ياۋ-
روپا يەرلىكلىرىنىڭكىدەك بولغان بولۇشى ناتايىن. شۇڭا
ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى ئوخشاش
باسقۇچلارغا بۆلۈشكە بولمايدۇ. مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى-
مۇ بەلگىلىك تەرتىپتە بولمايدۇ. مەسىلەن، ئانىلىق ئۇرۇق-
داشلىق چوقۇم ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىقتىن بۇرۇن پەيدا
بولغان، قالايمىقان نىكاھ ئەڭ دەسلەپكى ئىجتىمائىي ھا-
دىسە، توپ نىكاھ ئومۇملاشقان نىكاھ شەكلى، جەمەت
ئۇرۇقتىن كېيىنكى تەرەققىياتنىڭ مەھسۇلى دەپ جەزملەش-
تۈرۈش، مۇتلەقلەشتۈرۈۋېتىش توغرا ئەمەس.

ئىنسانشۇناسلىقتا ياكى فولكلور ئىلمىدە، ئومۇمەن
بارلىق ئىجتىمائىي پەن ساھەلىرىدە مەدەنىيەتنى ئىلغار
مەدەنىيەت ياكى قالاق مەدەنىيەت دەپ ئايرىشقا قەتئىي
بولمايدۇ. ئەمما مەدەنىيەتنىڭ كۆپ مەنبەلىكلىكى، كۆپ
خىللىقى، پەرقلىقلىقى ئېتىراپ قىلىنىدۇ. دۇنيانىڭ ھەرقاي-
سى جايلىرىدىكى رايون، ئىرق، ئىجتىمائىي توپ قاتارلىق
ئامىللاردىكى پەرقلەر مۇرەككەپ ۋە ئۆزگىرىشچان مەدە-
نىيەت رايونلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. بەزى مىللەتلەرنىڭ
تارىخى ئۇزاق، زېمىنى كەڭ، نوپۇسى كۆپ، پەن-تېخنى-
كىسى تەرەققىي قىلغان، ئەمما بەزى مىللەتلەر چەت،
خىلۋەت جايلارغا ماكانلاشقان بولۇپ، نوپۇسى ئاز، پەن-
تېخنىكىدا ئارقىدا قالغان، نۇرغۇن ئۆرپ ـ ئادەتلىرى بىز-
نىڭكى بىلەن ئارىلىقى تولىمۇ يىراق، قوبۇل قىلماق تەس.
ئەمما بۇنىڭغا قاراپلا بۇ خىل مەدەنىيەتنى قالاق، ئارقىدا
قالغان مەدەنىيەت دەپ ھۆكۈم قىلىش، ئۇلارنىڭ ئۆرپ-
ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىشنى، ئۆزىنىڭ ئاتالمىش ئىلغار مە-
دەنىيەت ئەنئەنىسىنى قوبۇل قىلىشنى ئۈمىد قىلىش، ئە-
مەلىيەتتە، «مەدەنىيەت شوۋىنىزمى»نىڭ ئىدىيەۋى ئىنكا-
سىدۇر. كونا، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ۋە قانۇنىيەتكە
ئۇيغۇن بولمىغان ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىپ، ئىلغار
مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە سىجىل ۋارىسلىق قىلىش، باشقا
مىللەتلەرنىڭ ئىلغار پەن ـ تېخنىكىسى ۋە مەدەنىيەت جەۋ-
ھەرلىرىنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ ھا-
ياتىي كۈچىنى ئاشۇرۇش ئارقىلىق، ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ تە-
رەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشىنى توغرا يولغا باشلاش زامانىنىڭ
تەقەززاسىدۇر. مەدەنىيەت ئۆزگىرىشى ھەرگىز تۆۋەندىن
يۇقىرىغا قاراپ تەرەققىي قىلىش بولۇشى ناتايىن، شۇنداقلا
ھازىرقى مەدەنىيەتنىڭ بۇرۇنقى مەدەنىيەتتىن ئىلغار بولۇ-
شىمۇ ناتايىن. دۇنيادىكى ھەر بىر مەدەنىيەتنىڭ ئۆزىنىڭ
تەرەققىيات تارىخى، مەۋجۇدىيەت قىممىتى ۋە مۇقەررەر-
لىكى بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتلار
جەريانىدا مۇشۇ خىل مەدەنىيەتنى تاللىشىدا بەلگىلىك
ئاساس بار.

3) سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلى

خەلق ھېكايىلىرىنىڭ ئاغزاكى شەكىلدە تارقىلىش ئالاھىدىلىكى خەلق ھېكايىلىرى، بولۇپمۇ ئوخشاش بىر تىپتىكى ھېكايىلەرنىڭ دائىم نەچچە ئون، نەچچە يۈز، ھەتتا نەچچە مىڭ ئوخشاش بولمىغان ۋارىيانتلىرىنىڭ بولۇشىنى بەلگىلىگەن. مەسىلەن، «كۆل قىز» ھېكايىسى دۇنيادىكى ھەممە دۆلەتكە دېگۈدەك تارقالغان. گەرچە بەزى تەپسىلاتلاردا ئوخشىمىغان دۆلەت، مىللەت ۋە رايونلار ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي ۋەقەلىكنىڭ تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ ھېكايىنىڭ ئوخشاش بىر تىپقا تەۋە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمەلىيەتتە خەلق ھېكايىلىرىلا بۇ خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى نۇرغۇن باشقا فولكلور ھادىسىلىرى، مەسىلەن، ئەپسانە، رىۋايەت، ماقال-تەمسىل، مۇراسىم، ئويۇن، تېپىشماق قاتارلىقلارمۇ بۇ خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇ دەل فولكلورنىڭ كىشىلەرنى ئەڭ جەلپ قىلىدىغان يەرلىرىنىڭ بىرى. بۇ خىل ھادىسىلەرگە قارىتا، فىنلاندىيە ئېقىمدىكىلەر «يەككە مەنبە نەزەرىيەسى («بىر مەنبەلىك كېلىپ چىقىش نەزەرىيەسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)» قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇ نەزەرىيەنىڭ تەرەپدارلىرى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئوخشاش بىر تىپقا مەنسۇپ بولغان خەلق ھېكايىلىرى ئوخشاش بىر رايوندىن، يەنى ئوخشاش بىر مەنبەدىن كەلگەن. ئاندىن كېيىن دولقۇن شەكلىدە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان دەپ قارايدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ھەرقانداق بىر خىل ھېكايە تىپىنىڭ ئوخشاش بولمىغان دۆلەت ۋە رايونلاردا نەچچە يۈز خىل ئاغزاكى ۋارىيانتى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ھامان مەلۇم بىر زاماندا، دۇنيانىڭ مەلۇم بىر يېرىدە، مەلۇم بىر كىشى تەرىپىدىن ئاڭلىق ھالدا ئىجاد قىلىنغان بولىدۇ. كېيىن بۇ ھېكايە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىلىپ، كۆپ خىل ۋارىيانتلىرى شەكىللىنىدۇ. ھېكايىلەرنىڭ تارقىلىش يولى ئاساسلىقى سودا-تىجارەت ۋە ساياھەت لىنىيەسى بىلەن بىردەك بولىدۇ. شۇڭا، بۇنداق ھېكايىلەرنى، ئەپسانىلەرنى كىلاسسىفىكاتسىيەلەش ۋە ئۇلارنىڭ ئەسلىي مەنبەسى، يىلتىزىنى ئىزدەش فولكلور تەتقىقاتىدا كەم بولسا بولمايدۇ دەپ قارىلىدۇ.

فىنلاندىيە ئېقىمى مەلۇم بىر ھېكايە تىپىنىڭ بارلىق ۋارىيانتلىرىغا قارىتا سېلىشتۇرما تەتقىقات يۈرگۈزۈش ئارقىلىق، ھېكايىنىڭ ئەسلىي تىپىنى، مەنبەسىنى تارقىلىش لىنىيەسى ۋە دائىرىسىنى تېپىپ چىقىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلى ئالدى بىلەن تەتقىق قىلماقچى بولغان ھېكايە تىپىنى تاللاپ بېكىتىۋېلىش، ئاندىن كېيىن ھەر خىل ۋارىيانتلارنى يىغىش، توپلاش ۋە رەتلەش خىزمىتىنى باشلاش، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ھەممە ۋارىيانتلارنى تېپىش، بولۇپمۇ ئىندېكس، ئارخىپ، ھېكايىلەر توپلىمى ۋە باشقا يوللاردىن پايدىلىنىپ، ئوخشاش بولمىغان دۆلەت ۋە رايونلاردىكى ئاغزاكى ۋە يازما ۋارىيانتلىرىنى تېپىپ چىقىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئەمما سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلىنىڭ قوللىنىلىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەر بۇ خىل ئۇسۇلنى نەزەرىيە جەھەتتىن قوللىنىشقا بولىدىغانلىقىنى، بىراق ئەمەلىيەتتە قوللىنىشنىڭ ئانچە كارغا كەلمەيدىغانلىقىنى بارا-بارا ھېس قىلىشقا باشلىدى. چۈنكى، ئادەمنىڭ ئىقتىدارى چەكلىك بولىدۇ. ھېكايىلەرنىڭ ئاغزاكى شەكىلدە تارقىلىشتەك ئالاھىدىلىكى ھېكايىلەرنىڭ مەڭگۈ ئىجاد قىلىنىش ھالىتىدە تۇرىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. ئېھتىمال، ھەر بىر ھېكايە قايتا سۆزلەنگەن چاغدا ئۇنىڭ يېڭى بىر ۋارىيانتى ئىجاد قىلىنىشى مۇمكىن. دۇنيادىكى ئوخشىمىغان دۆلەت، رايون، مىللەت، ھەتتا بىر مىللەت ئىچىدىكى تىل پەرقىمۇ بۇ خىل نەزەرىيەنىڭ ئاقمايدىغانلىقى، كارغا كەلمەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى.

بەلگىلىك مىقداردىكى ۋارىيانتلارنى توپلىغاندىن كېيىن، بەزىدە بەزى ۋارىيانتلارنىڭ راست-يالغىنىنى پەرقلەندۈرۈپ، ئاندىن بارلىق ۋارىيانتلارنى تۈرگە ئايرىپ، مەلۇم تەرتىپتە ۋارىيانتلارنى رەتكە تۇرغۇزۇپ چىقىش كېرەك. مەسىلەن، ۋارىيانتلار پەيدا بولغان جۇغراپىيەلىك ئورۇنغا ئاساسەن، جەنۇبتىن شىمالغا ياكى شەرقتىن غەربكە ۋارىيانتلارنى رەتكە تۇرغۇزۇپ تىزىپ چىقىش لازىم. يازما ۋارىيانتلار يىغىپ توپلانغان تارىخىي دەۋرى بويىچە، نەشر قىلىنىشتىكى ئىلگىرى-كېيىنلىك ۋە ۋارىيانت پەيدا بولغان جۇغراپىيەلىك ئورۇن بويىچە رەتكە تۇرغۇزۇپ تىزىپ چىقىلسا بولىدۇ.

يىغىش، توپلاش ۋە رەتلەش جەريانى تاماملانغاندىن كېيىن، ھېكايىلەرنى «ئوپېراتسىيە قىلىش»نى باشلاشقا بولىدۇ. بۇ بىز چوقۇم بۇ ھېكايىلەردىكى ھەم تەتقىقاتىمىز ئۈچۈن ئەھمىيىتى بار، ھەم ئومۇمىي نۇقتىدىن ئەھمىيىتى بار ۋە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ھېكايە تەپسىلاتلىرى

ئامىللىرىنى تاللاپ چىقىشىمىز كېرەك دېگەنلىكتۇر. ئاتال-
مىش تەپسىلات ئامىللىرى ئادەم ئىسمى، يەر-جاي نامى،
نەرسە ئىسمى ياكى باشقا ھېكايە ئۆزگىرىشىنى پەيدا قىلى-
دىغان ئەڭ كىچىك ۋەقەلىك بىرلىكلىرى بولسىمۇ بولىدۇ.
ئاندىن كېيىن بارلىق ۋارىيانتلاردىكى مۇناسىپ تەپسىلات
ئامىللىرىغا قارىتا سېلىشتۇرما تەتقىقات يۈرگۈزۈشكە بولى-
دۇ. ئەگەر زۆرۈرىيىتى بولسا، جەدۋەل تۈزۈش، ئىسخېما
سىزىش شەكلى ئارقىلىق، بەزى تەپسىلات ئامىللىرىنىڭ
پەيدا بولۇش نىسبىتىنى ھېسابلاپ چىقىشقىمۇ بولىدۇ.
بۇنىڭ بىلەن ھېكايىنىڭ ئەسلىي تىپى ياكى «ئەسلىي ھېكا-
يە»نى جەزملەشتۈرۈش مۇمكىن. ئاندىن كېيىن ھېكايىنىڭ
ئەسلىي تىپىغا ئەڭ يېقىن بولغان ۋارىيانتنى تېپىپ
چىقساق، بۇ ۋارىيانتلارنىڭ پەيدا بولغان جايلىرى ئېھتى-
مال ھېكايىنىڭ ئوچىقى (پەيدا بولغان جايى) بولۇشى
مۇمكىن. شۇنىڭغا ئاساسەن، ھەرقايسى ۋارىيانتلارنى سې-
لىشتۇرۇش ئارقىلىق، ھېكايىنىڭ تارقىلىش يولى ۋە لىنىيە-
سىنى تەخمىنىي بولسىمۇ تېپىپ چىقالايمىز. يۇقىرىقى تەتقى-
قات ئۇسۇلى ئارقىلىق ھېكايىلەرنىڭ ئەسلىي تىپى ۋە تار-
قىلىش ئوربىتىسىنى تېپىپ چىقالايمىز.

كېيىنچە، ئىلىم ئەھلىلىرى فىنلاندىيە ئېقىمى ۋە
ئۇنىڭ بىر خىل نەزەرىيەسىنى بايقاشتى. بۇنى بىر ئۇسۇل
دېگەندىن كۆرە، نۇرغۇن ئەيىب-نۇقسانلار بىلەن تولغان
بىر ئۇسۇل دېگەن تۈزۈك. ئالدى بىلەن مەلۇم بىر ھېكا-
يە تىپىنىڭ بارلىق ۋارىيانتلىرىنى يىغىش نەزەرىيە جەھەت-
تىن مۇمكىن، ئەمەلىيەتتە ئۇنداق قىلغىلى بولۇشى مۇمكىن
ئەمەس. مەسىلەن، روبېرسون «ئاق كۆككۆل ۋە قارا
كۆككۆل قىز» (AT480) ناملىق ھېكايە ۋارىيانتىدىن 900
پارچە يىغقان، كېيىن سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلى بىلەن
ئۇلارنى تەتقىق قىلغان. كېيىن كىشىلەر 109 خىل ۋارىيان-
تىنى قالدۇرۇۋەتكەن، ئىككىنچىدىن، بۇ خىل ئۇسۇل
بەكلا مېخانىك بولۇپ، ئۇ پەقەت ئىنچىكە ھالقا، بەلگە،
سيۇژىت ئالاھىدىلىكى، جەدۋەل، رەسىملەرنى تەھلىل قى-
لىشقىلا قارىتىپ، ھېكايىدىن مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى،
بايان قىلغۇچىلارنىڭ خۇسۇسىي ئەھۋالى، مۇھىت قاتارلىق
ئامىللارنى ئايرىتىپ چىقىشنى مۇھىم نۇقتا قىلغان، ھېكا-
يىلەرنى تارقىلىش جەريانىدىكى ئادەم ئامىلىغا سەل قارى-
غان.

شۋېتسىيە فولكلورشۇناسى ۋون سىدوۋ مۇنداق قا-
رايدۇ: يەرلىك تارىخ ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق ئامىللارنىڭ
تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، بىر خەلقئارا تىپتىكى ھېكايىلەر
تىپى ناھايىتى تېز لا يەرلىكلىشىپ، بۇ ھېكايە تىپىنىڭ بالا
تىپى، مۇنداقچە ئېيتقاندا، «يەرلىك تىپ» يەرلىك ئا-
لاھىدىلىك ۋە ئۇسلۇبقا ئىگە مەلۇم بىر ھېكايە تىپىنىڭ
تارماق تىپى بولۇشى مۇمكىن. ھەر بىر خىل يەرلىك
تارماق تىپىنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات تارىخى بولىدۇ، ئۇنى
ھېكايىنىڭ ئەسلىي تىپىدىن ئايرىپ چىقماق تولىمۇ تەس.
ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ خىل ئۇسۇلنى قوللىنىپ ئېلىپ بېرىل-
غان بەزى تەتقىقاتلاردىن قارىغاندا، تەتقىقاتنىڭ نەتىجىسى
نائېنىق بولۇپ، پەقەت ھېكايىلەرنىڭ تارقىلىش يولىنى قى-
ياسەن سىزىپلا بېرىدۇ، شۇ سەۋەبلىك، بۇ خىل ئۇسۇل
ئۆزىنىڭ ئىلمىيلىكىنى يوقىتىدۇ.

يۇقىرىقى ھەرقايسى ئېقىملارنىڭ فولكلور تەتقىقاتىدا
ئۇسۇلى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مەقسىتى
ئوخشاش. ئۇ بولسىمۇ ھەر خىل فولكلورىستىك ھادىسى-
لەرنىڭ مەنبەسى، تارقىلىش، تەرەققىي قىلىش ۋە ياتلى-
شىش جەريانىنى تەتقىق قىلىشتۇر. 19-ئەسىرنىڭ ئاخى-
رى، 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، فولكلور تەتقى-
قات ئۇسۇلىنىڭ ئىنقىلاب خاراكتېرلىك تەرەققىي قىلىشىغا
ئەگىشىپ، كىشىلەر فولكلورىستىك ھادىسىلەرنىڭ مەنبەسى-
نى تەتقىق قىلىشتىن تەدرىجىي ۋاز كېچىپ، فۇنكسىيە، قۇ-
رۇلما، پىسخىكا قاتارلىق تەرەپلەردىكى تەتقىقاتقا بۇرۇ-
لۇپ، فولكلور تەتقىقاتىنى بىر يېڭى باسقۇچقا كىرگۈزدى.

2. فۇنكسىيە ئېقىمى

19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى مەنبە تەتقىقاتىدا كىرىزىس
يۈز بەردى. مالىنوۋسكىي ۋەكىللىكىدىكى فۇنكسىيە ئېقى-
مى ئىنسانشۇناسلىقنىڭ كۇتۇپخانىدا ئولتۇرۇپ قىلىدىغان
تەتقىقات ئۇسۇلىنى چۆرۈپ تاشلاپ، جەمئىيەتكە يۈزلەن-
دى ۋە دالا تەكشۈرۈش ئارقىلىق بىرىنچى قول ماتېرىيال-
لارغا ئېرىشتى. كىشىلەر ئىنسانشۇناسلىق ئېقىملىرىنىڭ ئىن-
تايىن چەكلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا مەدەنىيەت تەرەققى-
يات ئۆزگىرىشىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىپ، ھەر
خىل قىياس، خىيال، تەسەۋۋۇرلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ،
مەدەنىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكىگە سەل قارىشىدىن، ئىنسانىيەت
مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىنى قايتا قۇرغۇسى يوقلۇقىدىن ئاللىقا-
چان نارازى بولۇشقا باشلىغانىدى. ھەر تۈرلۈك مەدەنى-
يەت ھادىسىلىرىنىڭ ماھىيىتىگە بولغان چۈشەنچىمىز تولۇق

بولماي تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ فۇنكسىيەسىنى بەلگىلىگەن ۋە
ئۇلارنىڭ شەكلىنى تەسۋىرلىگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ مەز-
بەسى ۋە تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى قىياس قىلىشىمىزنىڭ
ئەھمىيىتى يوق. «مەنبە»، «باسقۇچ»، «تەرەققىيات پ-
رىنسىپى»، «مەدەنىيەتنىڭ ئۇسلۇپ يېتىلىشى» قاتارلىق
ئۇقۇملار تا بۈگۈنگىچە مۇجمەل بولۇپلا قالماي، يەنە
تەجرىبە بىلەن چۈشەنگىلىمۇ بولمايدۇ. تەدرىجىي تەرەققى-
يات نەزەرىيەسى ئېقىمىنىڭ ئۇسۇلى ئەڭ مۇھىمى
«مىراس» ئۇقۇمىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇ ئۇقۇمغا
تايىنىپ، ئۇلار ھازىر بار بولغان ئەھۋاللاردىن ئۆتمۈشتى-
كى «باسقۇچ»لارنى قايتا قۇرۇپ چىقسا بولىدۇ. ئەمما
مىراس ئۇقۇمى «ئۇ مەدەنىيەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى
فۇنكسىيەسىنى يوقاتقاندىن كېيىنمۇ داۋاملىق مەۋجۇت بو-
لىدۇ» ③ دېگەن مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

فۇنكسىيە ئېقىمى فولكلورشۇناسلىق ساھەسىدە بىر
مەيدان ئىنقىلاب قوزغىدى. ئۇلار ئۇزاق مەزگىللىك دالا
تەكشۈرۈش ئارقىلىق، تىرىك فولكلور ماتېرىياللىرىنى
توپلاپ، تەتقىقاتنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ھەر تۈرلۈك
فولكلور ھادىسىلىرى نېمە ئۈچۈن خەلق ئارىسىدا ساقلىنا-
لايدۇ ۋە كەڭ تارقىلالايدۇ؟ دېگەن مەسىلىگە قويدى.
فۇنكسىيە ئېقىمىدىكى (فۇنسىئونالىست)نىڭ قارىشىچە، «ھ-
ەرقانداق بىر مەدەنىيەت ھادىسىسى، مەيلى ئابستراكت
ئىجتىمائىي ھادىسە (مەسىلەن، ئىجتىمائىي تۈزۈم، ئىدىيە-
ۋى ئاڭ، ئۆرپ-ئادەت قاتارلىقلار) بولسۇن، مەيلى
كونكرېت ماددىي ھادىسە (مەسىلەن، ھاسا، قورال-
سايمان، ئەسۋاب قاتارلىقلار) بولسۇن، ھەممىسىنىڭ ئىن-
سانلارنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامداش رولى،
يەنى بەلگىلىك فۇنكسىيەسى بار. ئۇلاردىكى ھەر بىر
باشقا مەدەنىيەت ھادىسىلىرى بىلەن ئۆزئارا مۇناسىۋىتى،
ئۆزئارا ئوينايدىغان رولىنىڭ ھەممىسى بىر پۈتۈن گەۋدى-
نىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى. فۇنكسىيە ئېقىمىنىڭ نەزەرىيە-
سى يەنە مەدەنىيەت بىيولوگىيەلىك ئاساس ئۈستىگە قۇ-
رۇلغان ئادەم بولسا ھايۋاندۇر، شۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى
بىلەن ئادەتتىكى فىزىيولوگىيەلىك ئېھتىياجنى قاندۇرۇش
ئۇ ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بىرىنچى مەسىلە. بۇ ئېھتىياج-
لارنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئادەم يېمەكلىك، يېقىلغۇ، تۇرال-
غۇ، كىيىم-كېچەك قاتارلىقلارنى قولغا كەلتۈرۈشى
كېرەك. دېمەك، ئىنسان ئۆز مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن بىر
يېغى، ئىككىلەمچى، ھاسىلىي مۇھىت يارىتىشى زۆرۈر، بۇ
مۇھىت دەل مەدەنىيەتتۇر. شۇڭا ئادەم مەدەنىيەتكە
موھتاج، ئادەم مەدەنىي ھايۋان. ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچى-
قىرىشىدىن ئۇلارنىڭ تەرەققىياتىغىچە، ئىنسانىيەت جەمئىيە-
تىنىڭ شەكىللىنىشىدىن ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىگىچە
بولغان ھەر قايسى تەرەپلەرنىڭ ھەممىسى مەدەنىيەت
فۇنكسىيەسىنىڭ جارى قىلدۇرۇلۇشىنىڭ نەتىجىسىدۇر». ④
ئىنسانلار مەدەنىيەتكە موھتاج ئىكەن، ھەر بىر مەدەنى-
يەت ھادىسىسى چوقۇم ئىنسانلارنىڭ مۇئەييەن ئېھتىياج-
نى قامدىشى كېرەك. بولمىسا بۇ خىل مەدەنىيەت ھادىسى-
سى شاللىنىپ كېتىدۇ. بەزىلەر فۇنكسىيە ئېقىمىنى «مەززد-
لىك ۋە يېگىلى بولىدىغان» نەزەرىيە دەپ يەكۈنلەيدۇ.
بۇ ئىنسانلار جەمئىيىتى ماددىي ۋە مەدەنىيەت تۇرمۇش
ئېھتىياجىغا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ دېگەنلىكتۇر. مەسى-
لەن، ئەپسانىلەر ھەققىدە مالىنوۋىسكىي مۇنداق قارايدۇ:
ئەپسانىلەرنىڭ بەلگىلىك ئىجتىمائىي رولى بولىدۇ، ئېنىق
پىرىنسىپلارنى بەلگىلىگىلى بولىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:
«ئەپسانىلەرنىڭ رولى ئەنئەنە ۋە ئۇنىڭغا بېرىلگەن
غايەت زور قىممەت ۋە نوپۇزدۇر، ئەپسانىلەرنىڭ كىشى-
لەرنى سەل ئېگىز، سەل ياخشىراق بولغان ئەڭ دەسلەپ-
كى ۋەقەلەردىكى تەبىئەتتىن ھالقىغان ئەمەلىيەتكە قايتۇرا-
لايدۇ. ئەپسانىلەر ئېتىقادىنى ئەكس ئەتتۈرەلەيدۇ، يۇقى-
رى كۆتۈرەلەيدۇ ۋە رەتلىيەلەيدۇ، ئۇ ئەخلاق ۋە ھەققا-
نىيەتنىڭ كۈچىنى مۇھاپىزەت قىلىدۇ ۋە كۈچەيتىدۇ،
نەزىر، مۇراسىملارنىڭ ئۈنۈمدارلىقىغا ھەقىقىي كاپالەتلىك
قىلىدۇ ھەمدە يېتەكچىلەرنىڭ ھەرىكەت ئەمەلىيىتىنىڭ
مىزان-ئۆلچەملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ».⑤ شۇڭا ئەپ-
سانىلەرنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى مۇھىم، ئەمما ئەگەر ئەپسا-
نىلەرگە ئائىت ھېچقانداق ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈش
بولمىسا، ئەپسانىلەرنىڭ مەزمۇنىنىڭ قىلچە كېرىكى بولماي-
دۇ. ئۆتمۈشتە، كىشىلەر ئەپسانىلەرنى تەتقىق قىلغاندا،
ھەمىشە ئەپسانىلەرنىڭ مەزمۇنىنى ئەپسانىلەرنى چۈشىنىش-
نىڭ ئاچقۇچى دەپ قارايتتى. ئەمەلىيەتتە، قەدىمكى
كلاسسىك ئەسەرلەردىن تېپىپ چىققان ئەپسانە پارچىلىرى-
دا ھېچقانداق ئېتىقاد ئارقا كۆرۈنۈش ماتېرىيالى يوق،
ئەينى ۋاقىتتىكى ئاشۇ ئېتىقادچىلارنىڭ ھېچقانداق ماتېرى-
يالىمۇ يوق، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنىڭ
ئەھۋالى، كىشىلەرنىڭ ھەرىكەت ئەندىزىسى ۋە ئۆرپ-

ئادەت، ئېتىقاد ماتېرىياللىرى تېخىمۇ يوق. شۇڭا ئۇلارنىڭ ھېچقانچە پايدىلىنىش قىممىتىمۇ يوق.

3. پسىخىك ئانالىز ئېقىمى

كىشىلەرنىڭ قانداق باھا بېرىشىدىن قەتئىينەزەر فرويىد دۇنيا ھازىرقى زامان تارىخىدىكى بىر گىگانت ئادەم. ئۇنىڭ نەزەرىيەسى دۇنيادىكى نۇرغۇنلىغان پەنلەردە زىلزىلە خاراكتېرلىك تەسىر پەيدا قىلدى. ئۇ مۇنداق دېگەن: «پەننىڭ ئۆزىنى بەك چوڭ تۇتىدىغان ئىنسانلارغا ئۈچ قېتىملىق ئېغىر زەربىسى بولغان: بىرىنچىسى، كوپېرنىكنىڭ ‹قۇياش مەركەز تەلىماتى›، ئۇ يەر مەركەز تەلىماتىدىن ئىبارەت كونا قۇرۇق خىيالنى بىتچىت قىلدى؛ ئىككىنچىسى، دارۋىننىڭ ‹تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيەسى› قارىشى، بۇ تەلىمات ئىنسانلار بىلەن ھايۋانلارنى ئايرىۋەتكەن ئېگىز تامنى ئۆرۈۋەتتى. بۇ چاغدا ئىنسانلار ئەمدى ئۆزىنىڭ دۇنيانىڭ مەركىزى ۋە كائىناتنىڭ غوجىسى ئەمەسلىكىنى ھېس قىلدى؛ ئۈچىنچىسى، ‹پسىخىك ئانالىز تەلىماتى›نىڭ پەيدا بولۇشى. بۇ تەلىماتنى ‹تەكەببۇر ئىنسانلار› ئۇچرىغان بىر قېتىملىق ئەڭ زەربە دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى، كىشىلەر ئۆزلىرى شەخسەن ئۆزلىرىنىڭ قەلبىگە غوجايىنلىق قىلالمايدىغانلىقىنى بايقىدى، ئەمەلىيەتتە ‹ئۆزلۈك› ئۆزىنىڭ ئىگىسى ئەمەس». ⑥ پسىخىك ئانالىز تەلىماتى ئوتتۇرىغا قويۇلغاندا كىشىلەرنىڭ ئېڭى، كۆز قارىشىدا غايەت زور تەسىر پەيدا قىلدى. فرويىد دەسلەپتە بىر روھىي كېسەللىكلەر دوختۇرى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتلاردا تېببىي ساھەنىڭ روھىي كېسەللىكلەر ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىدىغان «ئۇخلىتىپ داۋالاش ئۇسۇلى» داۋالاش ئۈنۈمىدىن رازى بولماي، بىر خىل يېڭى داۋالاش ئۇسۇلىنى تېپىپ چىققان. كېيىن ئۇ بىر خىل ناھايىتى ئۈنۈملۈك بولغان «پاراڭلىشىپ داۋالاش» ئۇسۇلىنى بايقىغان. بۇ بىمار بىلەن تاققا-تۇققا پاراڭلىشىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ئويلىغانلىرى پۈتۈنلەي ئەھمىيەتسىز، بىمەنە نەرسىلەر بولغان تەقدىردىمۇ، بىمارلارغا ئۆزلىرىنىڭ بارلىق ئويلىغانلىرىنى دېگۈزۈش ئارقىلىق ئۇلارنى داۋالاش ئۇسۇلىدۇر. كېيىن فرويىد بۇ خىل پاراڭلىشىپ داۋالاش ئۇسۇلىنى «ئەركىن پىكىر قىلىش» ئۇسۇلىغا تەرەققىي قىلدۇرغان. بۇ خىل ئۇسۇل ئارقىلىق بىمارلارنى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ ئەزەلدىن ئويلاپ باقمىغان، ئۆزلىرىنىڭ كېسەللىك سەۋەبلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەبلەرنى سەممىيلىك بىلەن دېگۈزگىلى بولىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ ئۆزىدىكى ھەر خىل پسىخىكلىق توسالغۇلارنى چىقىرىپ تاشلاشقا ئاكتىپ يېتەكلىگىلى بولىدۇ. سانسىزلىغان ئەمەلىيەت جەريانىدا ئۇ بۇنىڭ ناھايىتى ئۈنۈملۈك بىر خىل داۋالاش ئۇسۇلى ئىكەنلىكىنى بايقىغان ۋە بۇ خىل داۋالاش ئۇسۇلىغا «پسىخىك ئانالىز» داۋالاش ئۇسۇلى دەپ نام بەرگەن. پسىخىك داۋالاش ئۇسۇلى ئەڭ مۇھىم مۇنداق ئىككى نۇقتىغا ئاساسلىنىدۇ: بىرى، ئەركىن باغلاپ پىكىر قىلىش. بىمار بىلەن پاراڭلاشقاندا، ئۇ ئەگەر بىمار ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىماي خالىغانچە پاراڭلاشسا، يەنى ئەركىن باغلاپ پىكىر قىلسا (گەرچە بۇ ئىشلار ئۇنىڭ ئاڭ پائالىيىتىدە ئاللىقاچان يوقالغان بولسىمۇ) دائىم بالىلىق مەزگىللىرىدىكى نۇرغۇن ئىشلارنى ئەسلىيەلەيدىغانلىقىنى بايقىغان. ئۇلار ئەسلىگەن ئىشلار ھەمىشە بەزى ئازابلىق، ئادەمنى بىزار قىلىدىغان ۋە قورقۇنچلۇق بولۇپ، ئادەتتە كىشىلەر ئۇ ئىشلارنى ئەسلەشنى خالىمايدۇ. ئەمما ھەمىشە دەل مۇشۇ گۆدەكلىك ياكى بالىلىق دەۋرىدىكى ئازابلىق كەچۈرمىشلەر ياكى خىياللار بىمارلاردىكى پسىخىك توسالغۇلارنى ھاسىل قىلىپ، ھەر خىل پسىخىك كېسەللىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئەگەر بىمار ئۆزىدىكى پسىخىكلىق قورقۇش تۇيغۇسىغا توغرا قارىسا، بۇ پسىخىك توسالغۇلارنى ئاڭلىق ھالدا چىقىرىۋېتەلەيدۇ، ئۇلارنىڭ كېسىلىمۇ ساقىيىدۇ. فرويىد شۇنىڭ بىلەن بىللە، بالىلىق مەزگىلدىكى نۇرغۇن پسىخىك توسالغۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ بوۋاقنىڭ خىيالىدىن كېلىدىغانلىقىنى، بوۋاق ئۆزىنى مەلۇم دەرىجىدە زىيانكەشلىككە ئۇچرىدىم دەپ خىيال قىلسا، بۇ خىل زىيانكەشلىك ھەمىشە جىنسىي زىيانكەشلىككە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنىمۇ بايقىغان. فرويىد مۇشۇ ئاساستا، يەنىمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئادەمنىڭ ئىچىنىڭ سىرتىدا يەنە ناھايىتى چوڭ ئاڭسىز سىستېمىنىڭمۇ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنىمۇ بايقىغان. كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىدا ئادەمنىڭ ئاڭ پائالىيىتىنىڭ كۆچى ناھايىتى چەكلىك بولۇپ ئىنسان ھەرىكىتىنىڭ ئىچكى قوزغىتىش كۈچىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى ئىنسان ئىچىنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان ئاڭسىزلىقتۇر. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئادەمنىڭ ھەرىكىتىنى بەلگىلىگۈچى ئامىللار تېگى-تەكتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئاڭ ئەمەس، بەلكى ئىنسانلارنىڭ ئىچىنىڭ سىرتىدىكى ئاڭسىزلىقتۇر.

فرۇئىدنىڭ قارىشىچە، ئاڭسىزلىق ساھەسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلغاندىلا، ئاندىن كىشىلەرنىڭ روھىي تۇرمۇشىنى ئەقىلگە ئۇيغۇن ھالدا چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. چۈنكى پەقەت ئاڭ بىلەن ئىنساننىڭ روھىي پائالىيىتىنى چۈشەندۈرۈش مۇكەممەل بولمايدۇ. ئاڭسىزلىق ساھەسىنىڭ بايقىلىشى فرۇئىدنىڭ ئەڭ چوڭ تۆھپىلىرىنىڭ بىرىدۇر.

فرۇئىد ئىنسانلارنىڭ بارلىق روھىي جەريانلىرى ئاڭ، ئالدىنقى ئاڭ ۋە ئاڭسىزلىقتىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى خۇددى دېڭىزدا لەيلەپ يۈرگەن مۇز تاغقا ئوخشايدۇ. ئاڭ سۇ يۈزىدە كۆرۈنۈپ تۇرغان بىر قىسمى، ئالدىنقى ئاڭ بولسا سۇ ئارىسىدىكى بىر قىسمى بولۇپ، بەزىدە سۇغا چۆكسە، بەزىدە سۇ يۈزىدە لەيلەيدۇ. ئاڭسىزلىق بولسا مۇز تاغنىڭ ئۆزى بولۇپ، ئۇ سۇنىڭ تېگىگە چوڭقۇر يوشۇرۇنغان بولىدۇ. قارىماققا كۆرگىلى بولمايدۇ، ئەمەلىيەتتە مۇز تاغنىڭ غولىسى. كىشىلەردىكى تەكشۈرۈش مېخانىزمى بولمىسىلا، ئاڭسىزلىق ئاڭنىڭ ئىچىگە كىرەلمەيدۇ. ئاڭسىزلىق كىشىلەرنىڭ ئېڭىنىڭ سىرتىدىكى نەرسە بولغانلىقتىن، بىز ئاڭسىزلىقنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى زادى تونۇپ يېتەلمەيمىز. ئۇنداقتا، قانداق قىلغاندا ئاڭسىزلىقنىڭ مەزمۇنىنى بايقىغىلى بولىدۇ؟ فرۇئىد پەقەت چۈش ۋە روھىي كېسەل بىمارلىرىدىكى ھەر خىل كېسەللىك ھالەتلىرى ئارقىلىق ئىنسانلاردىكى ئاڭسىزلىق ساھەسىنى ئىزدەپ تاپقىلى بولىدۇ. چۈش بولسا بىر خىل پسىخىكىلىق ھادىسە، بىر خىل ئاڭسىزلىق يېتىشنى خالايدىغان ۋە قائانەتلىنىش. چۈنكى چۈش كۆرۈۋاتقان ئادەمنىڭ تەكشۈرۈش مېخانىزمى بوشاشقان ھالەتتە بولىدۇ، ئاڭسىزلىق دائىم ساختا شەكىلدە كىشىلەرنىڭ ئېڭىغا كىرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر غەلىتە چۈشلەرنى كۆرىدۇ. روھىي كېسەللەرگە كەلسەك، ئۇ كىشىلەرنىڭ ئۆزىدىكى ئاڭسىزلىقنى تىزگىنلەشكە ئامالسىز قالغانلىقتىن، روھىي گۇمراھلىق پەيدا بولىدۇ. بۇ ھەر خىل روھىي كېسەللىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇڭا چۈش ۋە روھىي كېسەللەر بىزنىڭ ئىنسانلاردىكى ئاڭسىزلىق ساھەسىنى تېپىشىمىزدىكى ئاساسلىق ۋاسىتىچىدۇر دەپ قارايدۇ.

نۆۋەتتە، بەزى ئىلىم ئەھلىلىرى فرۇئىدنىڭ ئاڭسىزلىق نەزەرىيەسى ئارقىلىق ئەپسانە، ھېكايە، رىۋايەت، ئويۇن، مۇراسىم قاتارلىق فولكلور ھادىسىلىرىنى چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇنماقتا. ئۇلار بۇ فولكلور ھادىسىلىرىدە يوشۇرۇنغىنى قايسى ئىنسانلارنىڭ ئاڭسىزلىق ئىستىكى ئىكەنلىكىنى، يەنە ئىنسانلارنىڭ قانداق قىلىپ ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان مەدەنىيەت ھادىسىلىرى ئارقىلىق ئۆزىدىكى ئاڭسىزلىق ئىستىكىنى قاندۇرىدىغانلىقىنى بايقاشنى ئۈمىد قىلىدۇ. مەسىلەن، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كەڭ تارقالغان «ئودىپۇس» ھېكايە تىپى ئىنسانلاردىكى «ئودىپۇس» پىراقىنىڭ مەھسۇلى دەپ قارىلىدۇ. ئودىپۇس پىراقى يەنە «ئانىسىنى ئېلىش تۇيغۇسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىنسانلاردىكى بىر خىل ئومۇميۈزلۈك روھىي پائالىيەت ھېسابلىنىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانىدا، خاراكتېر تەرەققىياتى ناھايىتى مۇھىم بىر باسقۇچنى بېشىدىن كەچۈرىدۇ، بۇ دەل ئودىپۇس پىراقى باسقۇچىدۇر. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، بالا تاشقى دۇنيادىن ئۆزىنىڭ «مۇھەببەت» ئوبيېكتىنى ئىزدەشكە باشلايدۇ. بۇنىڭدىن بۇرۇن ئۇلار بىردەك «يېيىش» ۋە «چىقىرىش»تىن ھۇزۇرلىنىشقا ئېرىشىدۇ. باللار تاللايدىغان تۇنجى «مۇھەببەت» ئوبيېكتى ئۆزىنىڭ ئانىسىدۇر. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلارنىڭ دىققەت نەزەرىدە پەيدا بولىدىغان خىيالەن دۈشمىنى — ئاتىسىدۇر. شۇڭا باللارنىڭ قەلبىدە بىر خىل «ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ ئانىسىنى ئېلىش» مۇددىئاسى پەيدا بولىدۇ. بۇ كىشىلەر دائىم تىلغا ئېلىشىدىغان ئودىپۇس پىراقىدۇر. ئودىپۇس پىراقى بىر خىل خام خىيال بولۇپ، باللىق مەزگىلدە پەيدا بولىدۇ. ياشنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ، كۆپ قىسىم كىشىلەر ئودىپۇس مەزگىلىنى ئۆتكۈزىدۇ ھەمدە بۇ خىل ھېسسىياتنى «ئاڭسىزلىق»تا تىزگىنلەيدۇ. شۇڭا بىز ئاساسەن ئۇنى ئويلاپ بولالمايمىز. ئەمما بۇ بىزنىڭ روھىمىزدىكى ئودىپۇس پىراقىنىڭ تەلتۆكۈس غايىب بولۇشىغا تەڭ ئەمەس. ئەمەلىيەتتە، ئودىپۇس پىراقى پەيت تېپىپ كىشىلەرنىڭ ئاڭ يولىغا كىرىشنى ئىزدەيدۇ. شۇڭا بىز دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كەڭ تارقالغان ئودىپۇس ھېكايە تىپىنىڭ نۇرغۇن ۋارىيانتلىرىنى، ئودىپۇس تىپىدىكى ئەپسانە ۋە بەزى ئەدەبىي ئەسەرلەرنى كۆرەلەيمىز.

نۇرغۇن تىپتىكى فولكلور ھادىسىلىرىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئىلىم ئەھلىلىرى يەنە ئودىپۇس پىراقىدىن باشقا، ئىنسانلارنىڭ روھىدىكى نۇرغۇن ئاڭسىزلىقنىڭ

مەزمۇننى، ئەر جىنسلىقلارنىڭ ئايال جىنسلىقلارنىڭ كۆپە-
يىش ئىقتىدارىغا ھەسەت قىلىشى، ھەمجىنسلىق خاھىشى،
كۆپىيىش تەسەۋۋۇرى، ئاختا قىلىۋېتىشكە قارىتا ئەنسى-
رەش قاتارلىقلارنىڭ ئەپسانە، ھېكايە، رىۋايەت قاتارلىق
فولكلور تۈرلىرىنىڭ ھەممىسىدە بەلگىلىك ئىزنالىرىنىڭ
بارلىقىنى بايقىدى.

فرۇئىدنىڭ روھىي ئانالىز ئىلمىي نەزەرىيەسىنىڭ
باشقا قىسىملىرى، مەسىلەن، «جىنسىيەت نەزەرىيەسى»،
«مەدەنىيەت قارىشى»، «توتېم تەلىماتى» ۋە «چۈش»
نەزەرىيەسىمۇ بەزى فولكلور ھادىسىلىرىنى چۈشەندۈرۈش-
نىڭ نەزەرىيەۋى ئاساسى قىلىندۇ.

4. قۇرۇلمىچىلىق (ستراكتۇرالىزم / Structuralisim)

قۇرۇلمىچىلىقنىڭ ئاساس سالغۇچىسى ۋە ئاساسلىق
ۋەكىلى فىرانسىيەلىك ئىنسانشۇناس لېۋى ستىرائۇس-
تۇر. دەسلەپكى مەزگىللەر لېۋى ستىرائۇس سوشۇرنىڭ
قۇرۇلما تىلشۇناسلىق نەزەرىيەسىنىڭ ئىلھامى ۋە تەسىرى-
گە ئۇچرىغان، كېيىن ئۇ بۇ خىل تىلشۇناسلىق نەزەرىيە-
سىنى جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتىغا تەتبىقلاشقا باش-
لىغان. قۇرۇلما تىلشۇناسلىقى ھەر قانداق بىر تىل ئىپادى-
لەش بەلگىسى بولۇپ، بۇ بەلگىلەرنىڭ ئۆزىدە ھېچقانداق
مەنە بولمايدۇ، ئۇ تىل تاۋۇشلىرى بىلەن مەنە ئوتتۇرىسى-
دىكى مۇناسىۋەتتىن تۈزۈلىدۇ، بۇ خىل تىل تاۋۇش
بىلەن مەنە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىز «تىلنىڭ قۇ-
رۇلمىسى» دەپ ئاتايمىز.

1941 - يىلى ياكوبسون ئىنسانشۇناس لېۋى ستىرا-
ئۇس بىلەن تونۇشتى، ئۇلار بىرلىكتە نيۇيورك يېڭى
جەمئىيەت تەتقىقات يۇرتىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. ياكوب-
سوننىڭ فونولوگىيە تەھلىل ئۇسۇلى ۋە پەرقلىق ئالاھىدى-
لىككە ئىگە دۇئالستىك تەھلىل شەكلى لېۋى ستىرائۇسقا
ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. ياكوبسوننىڭ مېتافورا
ۋە مېتونومىيەنى پەرقلەندۈرۈشى لېۋى ستىرائۇس تەرىپى-
دىن ئەپسانە ۋە ئىپتىدائىي تەپەككۇر تەھلىلىگە تەتبىقلان-
دى. «تۈرلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت جەمئىيەت تە
رىپىدىن مېتافورالىق تەسەۋۋۇر قىلىنغان مۇناسىۋەت ۋاق-
تىدا ئۇلارغا نام بېرىش تۈزۈمى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسى-
ۋەت مېتونومىيەلىك بولىدۇ. تۈرلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇنا-
سىۋەت جەمئىيەت تەرىپىدىن مېتونومىيەلىك مۇناسىۋەت
دەپ تەسەۋۋۇر قىلىنغاندا، نام بېرىش تۈزۈمى ئوتتۇرى-
سىدىكى مۇناسىۋەت مېتافورالىق بولىدۇ». شۇنىڭ بىلەن
ئومۇمىي تىلشۇناسلىق ۋە مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى قو-
شۇلۇشقا باشلىدى. بۇنىڭ مەقسىتى بىر ئومۇمىي نەزەرىيە
ۋە ئومۇمىي چۈشەندۈرۈش پىرىنسىپى قۇرۇپ چىقىش
بولۇپ، قۇرۇلما تىلشۇناسلىقى بىر خىل ئومۇمىي نەزەرىيە
بىلەن تەمىنلىيەلەيتتى، مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى بولسا
بۇ پىرىنسىپنى ئاساس بىلەن تەمىنلىدى. ⑦ لېۋى ستىرا-
ئۇس قۇرۇلما ئۇقۇمىنى مەدەنىيەت تەتقىقاتىغا باشلاپ
كىردى. ئۇنىڭ قارىشىچە، نۇرغۇن مەدەنىيەت ھادىسىلى-
رى، مەسىلەن، ئەپسانە نۇرغۇن مۇتىفلاردىن تەشكىل
تاپقان، بۇ مۇتىفلارنىڭ ئۆزىنىڭ ھېچبىر ئەھمىيىتى يوق.
پەقەت ئۇلارنىڭ قۇرۇلما شەكلىگە قارىتا تەتقىقات ئېلىپ
بېرىپ قايتىدىن تىزىپ چىققاندىن كېيىن، ئاندىن ئەپسانە-
لەرنىڭ مەنىسىنى چۈشىنەلەيمىز. بۇ نەزەرىيەنىڭ بىر ئال-
دىنقى شەرتى شۇكى، بىز چوقۇم ئەپسانىلەرنى بىر خىل
ھېچقانداق مەنىسى ۋە رولى بولمىغان مەۋجۇتلۇق دەپ
قارىشىمىز كېرەك. قارىماققا ئەپسانىلەرمۇ بەلگىلىك مەز-
مۇننى ئىپادىلىشى مۇمكىن، ئەمما بىز بۇنىڭلىق بىلەن
بۇلار ئەپسانىلەرنىڭ ھەقىقىي مەزمۇنى دەپ قارىيالمايمىز.
بۇ فۇنكسىيە ئېقىمىغا زىت كېلىدۇ. فۇنكسىيە ئېقىمىنىڭ قا-
رىشىچە، ئەپسانىلەرنى ئىنسانلار ئاڭلىق ھالدا ئىجاد
قىلغان. چۈنكى ئەپسانىلەر مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭ دا-
ۋاملىشىشىغا بولسۇن، مەيلى ئېتىقادتىكى دەلىل - ئىسپاتلار
ۋە ئەدەپ - ئەردەمگە قارىتا كۈچەيتىش فۇنكسىيەسى
بولسۇن ھەممىسى ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەمما
قۇرۇلمىچىلىق نەزەرىيەسى ئەپسانىلەرنىڭ ھەرقانداق شە-
كىلدىكى فۇنكسىيەسىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىدۇ.
شۇڭا بىز ئەپسانىلەرنى پارچە - پارچە قىلىۋېتىپ، ئاندىن
قايتىدىن ئۇنىڭ قۇرۇلمىسىنى تىزىپ چىقساق بولىدۇ، مە-
سىلەن، «ئودىپۇس» ئەپسانىسىنى تەتقىق قىلغاندا، لېۋى
ستىرائۇس ئالدى بىلەن ئەپسانە ھېچقانداق مەسىلىنى چۈ-
شەندۈرمەيدۇ، ھېچقانداق مەنىسىمۇ يوق، ئاندىن كېيىن
يەنە بۇ ئەپسانىنىڭ ئاساسىي ئاملىنى تېپىپ چىقىشقا بولى-
دۇ دەپ قارايدۇ. بۇ يەردىكى ئاتالمىش «ئاساسىي
ئامىل» ئەپسانە ھېكايىلىرىدىكى ھېلىقى پارچە - پارچە قە-
لىۋېتىلگەن ئەڭ قىسقا جۈملىلەردۇر. مەسىلەن، «ئودى-
پۇس ئاتىسىنى ئۆلتۈردى»، «ئودىپۇس ئانىسىنى ئەمرىگە
ئالدى»، «كادمۇس زەھەرلىك ئەجدىھانى ئۆلتۈردى»...

دېگەندەك، بۇ ئەپسانىلەر پارچە ـ پارچە قىلىۋېتىلگەندىن
كېيىن، بۇ ئامىللار ئارىسىدا بەزى ئوخشاشلىقلارنىڭ بار-
لىقىنى بايقايمىز. مەسىلەن، «ئودىپۇس سفىنكسنى ئۆل-
تۈردى»، «كادمۇس زەھەرلىك ئەجدىھانى ئۆلتۈردى»
دېگەن ئىككى جۈملىدىكى ئىككى خىل ئامىلنىڭ ھەممىسى
غەلىتە مەخلۇقنى ئۆلتۈرۈش توغرىسىدا. ئاندىن كېيىن بۇ
ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئەپسانە ئامىللىرىنى بىر قاتارغا
دەستىلەشكە موھتاج. پەقەت ئەپسانىنى مۇشۇنداق قايتى-
دىن تىزىپ چىققاندىن كېيىنلا، ئاندىن ئەپسانىنىڭ مەنىسى
ھەققىدە مۇلاھىزە قىلىشىمىزنىڭ مۇمكىنچىلىكى تۇغۇلىدۇ.
ئودىپۇس ئەپسانىسىنىڭ قايتىدىن تۈزۈلگەن قۇرۇلمىسى
ئارقىلىق لېۋى ستراۋس ئىككى خىل بىر ـ بىرىگە قارى-
مۇقارشى بولغان قۇرۇلما شەكلىنى يەكۈنلەپ چىققان. مە-
سىلەن، ئۇ ئەپسانىدىكى «ئودىپۇس ئاتىسىنى ئۆلتۈردى»
ۋە «ئەيتىئولس پالىنىشىسنى ئۆلتۈردى» دېگەن جۈملى-
لەرگە «قانداشلىق مۇناسىۋەتكە ھەددىدىن زىيادە سەل
قاراش» دەپ، «ئودىپۇس ئانىسىنى ئەمرىگە ئالدى» ۋە
«كانتامۇس يوقاتقان ئاچىسى يولىپانى ئىزدىدى» دېگەن
ئىككى جۈملىگە «قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ھەددىدىن زى-
يادە ئەھمىيەت بېرىش» دەپ ئېنىقلىما بەردى. «كادى-
مۇس زەھەرلىك ئەجدىھانى ئۆلتۈردى» ۋە «ئودىپۇس
سفىنكسنى ئۆلتۈردى» دېگەن ئىككى جۈملىگە «تۇغۇ-
لۇپ ئۆسكەن مەنبەسىنى ئىنكار قىلىش» دەپ ئېنىقلىما
بەردى. ئودىپۇسنىڭ ئىسمى ۋە ئاتىسىنىڭ ئىسمى «لاۋ-
رۇس»نىڭ پۇتى مېيىپ دېگەن مەنىسى بار بولۇپ، بۇ-
نىڭغىمۇ «تۇغۇلۇپ ئۆسكەن مەنبەسىنى مۇئەييەنلەشتۈ-
رۈش» دەپ ئېنىقلىما بەرگەن.

دەستە بىلەن دەستىلەر ئوتتۇرىسىدا ھەمىشە جۈپلۈك
پەيدا بولىدۇ، شۇنداقلا ھەر ئىككى دەستە ئوتتۇرىسىدا
دائىم ئۆزئارا قارىمۇقارشىلىق: «تۇغۇلۇپ ئۆسكەن مەن-
بەسىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش» / «تۇغۇلۇپ ئۆسكەن مەن-
بەسىنى ئىنكار قىلىش»؛ «قانداشلىق مۇناسىۋەتكە ھەددى-
دىن زىيادە سەل قاراش» / «قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە
ھەددىدىن زىيادە ئەھمىيەت بېرىش» بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە
بۇ قارىمۇ قارشىلىقلار ئەپسانىنىڭ ھەقىقىي مەنىسىدۇر.
ئىنسانلار بۇ ئەپسانە ئارقىلىق مۇنداق بىر زىددىيەتنى پە-
سەيتىشكە ئۇرۇنىدۇ: ئادەم ئەڭ دەسلەپتە يەردىن تۇغۇ-
لۇپ ئۆسۈپ چوڭ بولغانمۇ ياكى ئاتا ـ ئانىسى تەرىپىدىن
تۇغۇلغانمۇ ؟ «قانداشلىق مۇناسىۋەتكە ھەددىدىن زىيادە
سەل قاراش» بىلەن «قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ھەددىدىن
زىيادە ئەھمىيەت بېرىش» قانداق ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈ-
رۈپ چىقىرىدۇ ؟ بۇ ئىككى خىل ئېتىقاد ئوتتۇرىسىدا قان-
چىلىك كەسكىن زىددىيەت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئەپسا-
نىلەر ئارقىلىق بۇ زىددىيەت ياكى پەسەيتىلىدۇ، ياكى
مەلۇم ئەھۋالدا بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. شۇڭا ئەپ-
سانىلەرنىڭ ھەقىقىي مەنىسى «زىددىيەتنى يېشىش ئۈچۈن
بىر خىل لوگىكىلىق ئەندىزە بىلەن تەمىنلەش، مۇنداقچە
ئېيتقاندا ئەپسانىلەرمۇ ئىنسانلارنىڭ زىددىيەتنى يېشىپ، ئىل-
گىرى ـ كېيىن ئۆزگەرمەي تۇرىدىغان بىر خىل شەكىلگە ئې-
رىشىدۇ. چۈنكى ئۆزئارا زىت بولغان ئېتىقاد ياكى ئەمەلىي
تۇرمۇشتىكى زىددىيەت ھادىسىلىرىنىڭ قايسىسى بولۇشىدىن
قەتئىينەزەر، ئەپسانىلەرنى قوبۇل قىلىشقا بولىدۇ». ⑧ قۇ-
رۇلمىچىلىقنىڭ قارىشىچە، ئەپسانە ئىدىيەسىنىڭ قۇرۇلما
ئەندىزىسى ھامان ئالدى بىلەن بىر قارىمۇقارشى ئامىلنى
تارتىپ چىقىرىش، ئاندىن بىر ۋاستىچى نەرسىنى ئوتتۇرى-
غا چىقىرىپ، شۇنىڭ بىلەن بۇ خىل قارىمۇقارشىلىقنى يوقى-
تىدۇ ياكى پەسەيتىدۇ. ئەپسانىلەر مەدەنىيەت ھادىسىلىرى-
دىكى كوللېكتىپ ماھىيەت بىلەن شەخس ئىپادىسى ئوتتۇ-
رىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقنى يېشىدۇ. شەخسكە نىسبەتەن
ئېيتقاندا، بىر ئادەمنىڭ توقۇنۇش ياكى زىددىيەتلىك
تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرىدىكى غەم ـ ئەندىشىلىرىنى ئازاي-
تىدۇ. ئەپسانىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن كىشىلەر بەزى ئەمە-
لىي تۇرمۇشتىكى رېئاللىققا ئايلىنالمايدىغان ئىشلارنى رې-
ئاللىققا ئايلاندۇرىدۇ. لېۋى ستراۋس ئىنسانلار تەپەك-
كۇرىدىكى بۇ خىل قۇرۇلما ئەندىزىسى تۇغما بولىدۇ، ئۇ
تەجرىبە ئارقىلىق ئېرىشىلگەن ئەمەس، ئەمەلىيەتتە ئەپسا-
نىلەرنى ئىنسانلار ئىجاد قىلغان ئەمەس، بەلكى ئەپسانى-
لەر ئىنسانلاردا قىلچىمۇ تۇيغۇ بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا
ئىنسانلارنىڭ قانداق تەپەككۇر قىلىشىغا ياردەم قىلغان
دەپ قارايدۇ.

فولكلور ئىلمى شەكىللەنگەندىن تارتىپ ھازىرغىچە
مەنبە تەتقىقاتى (قۇياش ئەپسانىسى ئېقىمى، تەدرىجىي تە-
رەققىيات نەزەرىيەسى ئېقىمى، سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇ-
لى)، فۇنكسىيە ئېقىمى، پسىخىك ئانالىز ئېقىمى، قۇرۇلمىچى-
لىق ئېقىمى قاتارلىق نەزەرىيەۋى ئېقىملار پەيدا بولدى ۋە
فولكلور تەتقىقاتى ئەمەلىيىتىدە تەتبىقلاندى. بۇ نەزەرىيەلەر

ئىنسانشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق، تىلشۇناسلىق، ئەدەبىي تەنقىد، پسىخولوگىيە ۋە تارىخشۇناسلىق قاتارلىق پەنلەردىن كەلگەن ياكى بۇ پەنلەر بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتلىك. فولكلورشۇناسلار دائىم باشقا پەنلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ھەر خىل، ھەر ياڭزا فولكلور نەزەرىيە تۈپىنى شەكىللەندۈرگەن. شۇڭا فولكلور تەتقىقاتى تەتقىقاتچىلاردىن ئىنسانشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق، تىلشۇناسلىق، ئەدەبىي تەنقىد، پسىخولوگىيە ۋە تارىخشۇناسلىق قاتارلىق پەنلەردىمۇ بەلگىلىك دەرىجىدە خەۋەردار بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. نۆۋەتتە فولكلور ھادىسىلىرىنى ھەر خىل كېسىشمە پەنلەر، ئارىلىق پەنلەر ۋە ئۇنىۋېرسال پەنلەر نۇقتىسىدىن چىقىپ تەتقىق قىلىش يۈزلىنىشىنى بارغانسېرى گەۋدىلىك قىلماقتا. شۇڭا، فولكلور تەتقىقاتى كۆپ خىل پەنلەر تەتقىقاتىغا موھتاج. ھەرقانداق بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسىنى پەقەت بىرلا خىل نەزەرىيە بىلەن تەتقىق قىلىش كۇپايە ئەمەس.

ئىزاھلار:

① «ۋېدا» — «بىلىم»، «يورۇقلۇق» دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، ئۇ قەدىمكى ھىندىستاندىكى بىراخما دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى. ئۇ مەزمۇنى، خاراكتېرى ۋە تۈزۈلگەن ۋاقتىغا قاراپ تۆت قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بۇ بىراخمانلارنىڭ ئارىسىدا ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئېغىز ئارقىلىق تارقىلىپ كەلگەن. سانسكرىت يېزىقى بىلەن پالما دەرىخى يوپۇرمىقى ياكى دەرەخ قوۋزاقلىرىغا يېزىپ قالدۇرۇلغان. تۆت ۋېدا كىتابى ئىچىدە «رىگ ۋېدا» («نۇر ھەققىدە قەسىدە») قىسمى ئەڭ كونا، ئەڭ قىممەتلىك قىسمى بولۇپ، تەخمىنەن مىلادىيدىن 1200_ 900 يىللار ئىلگىرى بارلىققا كەلگەن. بۇ تەڭرىلەرنى مەدھىيىلەشنى مەزمۇن قىلغان ئىپتىدائىي ناخشىلار توپلىمى بولۇپ، 1028 كۇپلېت مەدھىيە ناخشىسى بار، ئۇن جىلدقا بۆلۈنگەن. «رىگ-ۋېدا» دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدا مۇئەييەن ئورۇندا تۇرىدۇ، شۇنداقلا قەدىمكى ھىندىستان تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئالىملار ئارىئانلارنىڭ ھىندىستانغا كۆچۈپ كىرگەن دەسلەپكى مەزگىلىدىكى بىر باسقۇچلۇق تارىخنى كۆپىنچە «ۋېدا دەۋرى» دەپمۇ ئاتايدۇ.

② تەيلور: «ئىپتىدائىي مەدەنىيەت»، 275- بەت.

③ [ئەنگلىيە] مالىنوۋىسكىي (فېي شياۋتوڭ تەرجىمىسى): «مەدەنىيەت نەزەرىيەسى»، خۇاشيا نەشرىياتى، 2002- يىلى 1- ئاي 1- نەشرى.

④ ۋاڭ خەيلوڭ، خې يۈڭ: «مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى تارىخى يېتەكچىسى»، 134- بەت.

⑤ مالىنوۋىسكىي: «ئىپتىدائىي پسىخولوگىيەدىكى مىف»، «سېھىرگەرلىك، پەن ۋە دىن ھەمدە باشقا يازمىلار»دىن نەقىل ئالغان، نيۇيورك، 1960- يىل، 39- ۋە 83- بەتلەر، جۇ دې: «ئىپتىدائىي مەدەنىيەت تەتقىقاتى»، 680- بەتتىكى نەقىلدىن.

⑥ فرويد: «پسىخىك ئانالىز ئىلمىدە پسىخولوگىيەدىكى بىر قانچە ئاساسىي نەزەرىيە»، موسكۋا، 1923- يىل نەشرى، 195_ 198- بەتلەر.

⑦ خۇ جىڭجى: «غەرب ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيەسى داڭلىق ئەسەرلىرى دەرسلىكى»، بېيجىڭ ئۇنىۋېرستېتى نەشرىياتى، 1989- يىل، 243- ، 244- بەتلەر.

⑧ جۇ دې: «ئىپتىدائىي مەدەنىيەت تەتقىقاتى»، 709- بەت.

پايدىلانمىلار:

① ۋاڭ جۈەن: «فولكلور ھەققىدە بايان» (خەنزۇچە)، بېيجىڭ ئۇنىۋېرستېتى نەشرىياتى، 2002- يىل 9- ئاي 1- نەشرى، 265~ 280 بەتلەر.

② مېڭ خۈيىڭ: «غەرب فولكلورشۇناسلىق تارىخى» (خەنزۇچە)، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 2006- يىل 9- ئاي 1- نەشرى.

(ئاپتور: ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا)

بىلدۈرگۈ

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلەر:

نەشرىياتىمىز «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2003 - يىللىق سانلىرىدىن 2012 - يىللىق سانلىرىغىچە توپلام قىلىپ ئىشلىدۇق.

سېتىۋالغۇچىلارنىڭ بىز بىلەن ئالاقىلىشىشنى قىزغىن قارشى ئالىمىز، يەككە باھاسى 200 يۈەن.

ئالاقىلاشقۇچى: خۇرسەنئاي مەتىمىن Tel: (0991) 4554017

جىگدە دەرىخى

ئابدۇكېرىم تۇردى

ئەجدادلىرىمىزنىڭ يىراقتىكى تارىخىغا نەزەر يۇگۈرتىدىغان بولساق، ئۇلار قەدىمدىن بۈگۈنگىچە كۈندىلىك تۇرمۇش ئەمەلىيىتى، ئۆزىنىڭ سالامەتلىكىنى ئاسراش پائالىيىتى جەريانىدا جىگدە دەرىخىدىن ئوبدان پايدىلانغان.

ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي: «جىگدە» دېگەن سۆزلىمنى «يىتىرىك» (جىگەرلىك) دەپ قەلەمگە ئالغان. («دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 621 - بەت).

جىگدە دەرىخى مېۋىسى ئۇچكىلىك، سوقۇچاق، كۆمۈلەك، كۆز تاشتەك ھەر خىل مېۋىلەيدۇ.

جىگدە دەرەخ مېۋىسىنىڭ رەڭگى ئالتۇندەك ساپسېرىق، قىزغۇچ سېرىق، ئاق نىل رەڭ، ئاق، كۈمۈش رەڭدە بولىدۇ. «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە «يىگدە» (جىگدە) دەپ ئىزاھلانغان. («دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرى، 3-توم، 39-بەت).

جىگدە دەرىخى تەبىئەتكە ماسلىشىشچانلىقى ئىنتايىن كۈچلۈك، ھەر قانداق تۇپراقتا بىمالال ئۆسۈپ مېۋىلىيەلەيدىغان، شامال - بوران، يامان تەبىئىي ئاپەتكە بەرداشلىق بېرەلەيدىغان خاسىيەتلىك چىدامىلىق دەرەخ.

ئەجدادلىرىمىز جىگدە دەرىخىنى يېقىلغۇ مەنبەسى قىلىشقا، تۇرمۇش مەنبەسى، يېزا ئىگىلىك مەنبەسى، چارۋامال مەنبەسى، زېمىن ياخشىلاش مەنبەسى قىلىشتىن سىرت، جىگدە دەرىخى، جىگدە مېۋىسىدىن مىجەز تەڭشەش، ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈش، ھەر خىل كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش جەھەتلەردە ئوبدان پايدىلانغان.

جىگدە دەرىخى ئوچاق، تونۇر قىزىتىپ نان يېقىش، قىش كۈنلىرى ئۆي ئىسسىتىش، جىگدە ئوتۇنىنى قالاپ، چوغ چۈشۈرۈپ گۆشلۈك ۋە گۆشسىز كۆمەچلەرنى كۆمۈپ پىشۇرۇش، چوغ ئۈستىگە گۆش، جىگەرلەرنى تاشلاپ قاقلاپ «جاڭگال كاۋىپى» دېگەن كاۋاپلارنى پىشۇرۇش، جىگدە ئوتانلىرىنى قالاپ قوي، كالىلارنىڭ كاللا - پاچاقلىرىنى ئۆكلەپ ئادالاش، چاي قاينىتىش، ھەر خىل يېمەكلىك غىزالارنى پىشۇرۇش، تۆمۈرچى، زەرگەر ئۇستىلارنىڭ ئوچاقلىرىغا يېقىلغۇ كۆمۈر قىلىش، ناماز تاھارەتكە سۇ ئىسسىتىش، يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقلارنى يۇيۇشقا سۇ ئىسسىتىش، قىش پەسلىدە قازا قىلغان (ئالەمدىن ئۆتكەن)لەرنى يۇيۇپ تاراپ يەرلىكتە قويۇش ئۈچۈن سۇ ئىسسىتىش، قەبرىنىڭ ئاغزىنى چاپلاپ لېيىغا سۇ قاينىتىش، يۈز-كۆز يۇيۇش، پۇت-قول يۇيۇش قاتارلىق پائالىيەتلەرگە ئىشلىتىلىدۇ.

جىگدە دەرىخىدىن ئوتتۇن تەييارلاش ئۇسۇلى

جىگدە تىكەنلىك دەرەخ بولغاچقا، ئەجدادلىرىمىز جىگدە ئوتتۇننى بىر يىل بۇرۇن تەييارلىغان. ئۇلار شورلۇق زەي، قاقاس چۆل، شېغىللىق زېمىنلارنى قىرغا (تىكەنگە) ئېلىپ، ئوبدان تۈزلەپ ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىپ، سۇ قويۇپ ئاغدۇرۇپ، كۈزنىڭ سوغۇق سۈيىگە ئوبدان تويۇندۇرۇپ، ئۇرۇقلۇق ئۇچۇن تەييارلاپ قويغان قاغا جىگدىلەرنى تەييارلاپ قويغان ئېتىزلارغا چېچىپ سۆرەم سېلىپ، ئوبدان باسۇرۇپ توپىغا كۆمۈپ، قاش كۆتۈرۈپ تەييارلاپ قويغان يەرلەرگە قەلەمچە سېلىپ، ئېرىق - ئۆستەڭ قاشلىرىغا، هويلا - ئاران، باغ چۆللىرىگە جىگدە كۆچەتلەرنى سېلىپ، كېسىش يېشىغا يەتكەندە كېسىپ يىغىلغۇ قىلغان.

ئەجدادلىرىمىز جىگدە مېۋىسىدىن بىر مەزگىل پايدىلىنىپ، زېمىننىڭ زەي، شورلىرى تۈگىگەندىن كېيىن جىگدىلەرنى قومۇرۇپ تاشلاپ، شاخ - شۇمبىلىرىنى ئايرىم، جىگدىنىڭ تىنىسىنى (غولىنى) ئايرىم هالدا تۆت چاسا ئۆيدەك بېسىپ خەندەكلەپ، خەندەكنىڭ ئۇستىگە ئوت - خەشەك سېلىپ ياكى ئەسكى - تۈسكى پالاسلارنى سېلىپ، خەندەككە شوتا قويۇپ، تاغارغا توپا ئۇسسۇپ يۇدۇپ ئاچىقىپ تەكشى باسۇرۇپ، «ئاللا پوك لاي» دەيدىغان لاينى سېلىپ باسۇرۇۋېتىلگەن، ئۇ خەندەكلەرنى بىر يىل، ئىككى يىل تۇرۇپ راسا قۇرۇتۇپ بازارلاردا سېتىپ خىراجەت قىلغان.

شاخ - شۇمبا خەندەكنىڭ بىر ياقلىق قىلىنىشى

شاخ - شۇمبا خەندەكنى چۇۋۇپ، ئېتىز - ئېرىق بويلىرىدىكى سۆگەت، توغراقنىڭ تال چۇۋۇقلىرىنى بىر - ئىككى كۈن سولاشتۇرۇپ پاچاقتەك قوزۇقتىن ئىككىنى بىر ياققا، ئىككىنى ئۇدۇللاپ قېقىپ، تال چىۋىقنى قوزۇق ئارىلىقىغا سېلىپ، خەندەك قىلىپ بېسىلغان جىگدە شاخلىرىنى بىر - بىرلەپ چۇۋۇپ، ئىككى جۈپ تۆت قوزۇقنىڭ ئارىلىقىغا دەسسەپ بېسىپ، باغلام - باغلام قىلىپ باغلاپ، ئاشپەز، ناۋاي، ساماۋەرچىلەرگە ساتقان. ئۇ نەچچە مىڭ باغ ئوتتۇننىڭ پۇلى بىلەن شۇ ئۆينىڭ يازلىق، قىشلىق كىيىم - كېچەكلىرى، ئاش - ئوزۇقلىرىنى قامداپ ئۆتكەن.

جىگدە تىنىسى (غولى) خەندەكنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىشى

جىگدە غولىدا ئېتىلگەن خەندەكنى چۇۋۇپ، كېرەكلىرىنى بىر چەتكە ئايرىپ، ئوتتۇن بولىدىغانلىرىنى بىر - بىرلەپ ئايرىپ بىر ياقلىق قىلىنىدۇ.

كېرەكلىك دېگەنلىرىمىز، بۇقورسا، بويۇنتۇرۇق، سۆرەم، كەشكۈن، هاڭغۇق، سىياچوك، لەڭگۈك، لىڭگىلچاق، بوياقچىنىڭ قېلىپى، چوڭ توقماق بولىدىغانلىرىنى ئايرىم، كەتمەن، پالتا، چوت، گۈرجەك، زەمبىل غالتەككە ساپ بولىدىغانلىرىنى ئايرىم، هارۋىغا گۇەن، سولك، چوقاي، شادا، باستۇرما، ئوق، ياۋەن بولىدىغانلىرى ئايرىم بىر تەرەپكە قىلىنىدۇ.

چەللە باراڭلارغا ئاچا ئىشككە دەم، دۇمبار، ئوقۇر (كۆكتەي) تۈگمەنگە نۇر ئېغىل سامانلىقلار، ئىشككە شال بولىدىغان، ئۆينى يېپىشقا جەگە، كارىۋاتقا پۇت، يان، شال قاتارلىق نەرسىلەرگە ئىشلەيدىغانلىرى ئايرىم تاللىنىدۇ.

ئوتتۇن قىلىشقا تېگىشلىكلىرىنى ئايرىم شاللاپ، ئوتتۇن قىلىنىدۇ. ئۇنىمۇ ئۆزلىرى قالاپ، ئېهتىياجدىن ئاشقانلىرىنى باغلام - باغلام باغلاپ، بازارلاردا سېتىلىدۇ.

بۈيۈك ئۇيغۇر ئالىمى مەهمۇد كاشغەرىي يەر ئاغدۇرۇشقا ئىشلىتىدىغان بۇقورسا، ئۆكۈزلەرنىڭ بوينىغا سېلىنىدىغان بويۇنتۇرۇق، يەرگە چېچىلغان (سېلىنغان) ئۇرۇقلارنى توپىغا كۆمۈش ئۈچۈن، ئۆكۈز، ئات، ئېشەك، قېچىرلارنى سۆرۈتۈپ سالدىغان سۆرەمنى قەلىمىگە ئالغان.

«بۇقۇرسى» (بۇقۇسا) «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم 333 - بەت.

«بويۇن دۇرۇق»: (بويۇنتۇرۇق) بىر ياغاچتىن ياسلىپ ئىككى ئۆكۈزنىڭ بوينىغا ئېسىلىدۇ.

«دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 247 - بەت.

«چىكنەدى»: (سۆرەم سالدى) ئادەم سۆرەم سالدى «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 412 - بەت.

جىگدە دەرىخىدىن ياسالغان تېرىلغۇ سايمانلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ «ئاماچ» دېگەن.

«يىشغ»: (قېيىش) تاسما قېيىشتىن ئۆرۈلگەن ئارغامچا، «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 15 - بەت.

جىگدە دەرىخى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ئەتىۋارلىق خاسىيەتلىك دەرىخى هېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر دېهقانلىرى ئېتىز - ئېرىقنىڭ تۆت چۆرىسىگە چىرايلىق قىرىم (ئېرىق) ئېلىپ، جىگدە كۆچىتى قويىدۇ. سەۋەبى تېرىلغۇ زېمىنگە

كىرىۋالىدىغان «ئوغرى زەي» شور زەي دەيدىغان زەينىڭ ئالدىنى توسۇپ ئۇنى جىگدىگە تارتقۇزىدۇ. قۇم-بوران تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىقىنى توسۇش، ئاچچىق شورلارنىڭ ئالدىنى توسۇش ئۈچۈن كۆپلەپ جىگدە دەرىخىنى ئاينىتقان.

جىگدە دەرىخىنىڭ سورتلىرى

جىگدىنىڭ سورتلىرى 20 خىلدىن ئاشىدۇ، 1-يېمىش جىگدە، 2-نان جىگدە، 3-قاپاق جىگدە، 4-سېرىق جىگدە، 5-ئالتۇن بارماق جىگدە، 6-قۇم جىگدە، 7-قاغا جىگدە، 8-ئۇلاق جىگدە، 9-ئۇرۇقلۇق جىگدە، 10-چارۋا يەم بوغۇز جىگدىسى، 11-سوقماق جىگدە، 12-ئاق جىگدە، 13-ئاخۇن جىگدە، 14-تەسۋىر جىگدە، 15-قىزىل شاخلىق جىگدە، 16-ئاقۇ شاخلىق جىگدە، 17-كۇمۇلەك جىگدە، 18-قارا كۆز جىگدە، 19-جاغدا (قىشلىق) جىگدە، 20-چىلگە جىگدە قاتارلىق جىگدە دەرەخ سورتلىرى مېۋە بېرىپ كەلمەكتە.

جىگدە دەرىخىنىڭ مېۋىلىرىنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى ئالاھىدە يۇقىرى، تەبىئىي.

يېمىش جىگدە دېگىنىمىز: يۇقىرىقى جىگدە دەرەخلىرىنىڭ بىر خىل سورتى. باشقا جىگدە دەرەخلىرىگە قارىغاندا تىكەنسىز. تېنىسى ياغلىشاڭغۇ چىرايلىق، كۆركەم دەرەخ، ئۇنىڭ مېۋىسى يوغان-يوغان خۇددى «خورما» شەكلىدە گۆشلۈك (ئەتلىك) بولۇپ، ئۇنىڭ تەمى تاتلىق، يېيىشلىك، كۆركەم، چىلان، گۈلە، ئۈزۈم قاتارلىق يەل-يېمىشنىڭ قاتارىدا داستىخانغا تىزىپ قويۇلسا مېھمانلارنىڭ مېھرىنى جەلپ قىلالايدىغان مېۋە. يېمىش جىگدە نۇرغۇن كېسەللىكلەرگە شىپا بولىدىغان تەبىئىي ھۆل سوغۇق مېۋە، ئۇيغۇر خەلقى ئەلمىساقتىن بۇيان يېمىش جىگدە دەرىخىنىڭ مېۋىسىنى كۆزدە تۇتۇپ «جىگدە» دەپ ئاتاپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلار يېمىش جىگدە دەرىخىنىڭ تۈۋىگە چوڭ-كىچىك تاھارەت قىلمايدۇ، خالا جاي، ئېغىل، قوتان ئورۇنلاشتۇرمايدۇ، يۇندى ئازگىلى كولىمايدۇ. كىر-قاتلارنىڭ يۇندىلىرى تۆكۈلمەيدۇ. مۈشۈك، ئېشەك قاتارلىق تاپلار كۆمۈلمەيدۇ. يېمىش جىگدە دەرىخى قۇمسال ۋە ئېقىن سۇلار ئېقىپ تۇرىدىغان ئېرىق بويلىرىغا، تېرىلغۇ يەرنىڭ قىر قاتلىرىغا، مېۋىلىك باغ ئىچىگە سېلىنىدۇ.

يېمىش جىگدە تۈۋىگە كۆك يانتاق، قوغۇن بويىسى، چۆچۈكبۇيا، سېسىق سامان، قوناق شېخى، تېرەك، سۆگەت، يۇلغۇن قاتارلىقلارنىڭ بودىمال شاخ-شۇمبىلىرى، كالا قىغى، ئات قىغى، قوينىڭ قىغى قاتارلىقلارنى يېمىش جىگدىنىڭ تۈۋىدىن ئىككى-ئۈچ مېتىر يىراقلىقتا ئېرىق ئېلىپ كۆمۈپ شۇ ئېرىقتا بىر قېتىم سۇ ماگدۇرۇۋېتىپ، چىرايلىق تۈزلەپ قويۇلىدۇ، يېمىش جىگدىنىڭ تۈۋىنى سۈپۈرۈپ پاكىزلاپ قويۇلىدۇ. يېمىش جىگدە دەرىخىگە ئىت، ئېشەك، ئات، قېچىر قاتارلىق ھايۋانلار باغلانمايدۇ. ھەتتا توخۇلار قونداق قىلىپ چىقىۋالسا يۆتكىۋېتىلىدۇ.

دېمەك، يېمىش جىگدە دەرىخىنى ئۇيغۇرلار ئەلمىساقتىن بۇيان ئەتىۋارلاپ ھويلىغا، باغقا سېلىپ ئۆستۈرۈپ، جىگدە چۆرىسىنى ئۆز ئۆيىدەك پاكىز تۇتىدۇ.

يېمىش جىگدە دەرىخىنىڭ مېۋىسىنى يىغىۋېلىش

بۇنىڭ مېۋىسى يېمىش جىگدە دېيىلىدۇ، يېمىش جىگدە شېخىدا راسا پىشقاندا جىگدىنىڭ تۈۋىنى پاكىز سۈپۈرۈپ ئەخلەتلىرىنى نېرى ئاپىرىپ تازىلاپ، جىگدە ئاستىغا داستىخان سېلىپ، جىگدىلەرنى سېرىپ، بوي يەتمىگەن ئېگىز شاخلارنى خادا بىلەن ئۇرۇپ قېقىپ، داستىخانغا دۆۋىلىنىدۇ، ئۆتكەمە، غەلۋىر، زەمبىل شەكلىدىكى سىم تاسقاقتا توپا-تۇمان، چاۋار چوكۇن، جىگدە غازاڭلىرى غەلدە-غەشتاملاردىن ئايرىپ، كۈن نۇرى ئوبدان چۈشىدىغان پېشايۋان سۇپىسىدا قۇرۇتۇۋېلىنىدۇ ياكى «قاق» سېلىنىدۇ.

يېمىش جىگدە رەسمىي قۇرۇپ «قاق» بولغاندىن كېيىن، باشقا يەل-يېمىشلارغا ئوخشاش ساقلىنىدۇ. جىگدىدە نەملىك تۈگىگەندىن كېيىن، 50 ـ 60 كىلو جىگدە سىغىدىغان باغلىق توغرا سېۋەت، «ئاياغلىق» دەيدىغان چوڭ سېۋەت، بادالڭ، كات، ساندۇق، خالتا، تاغار قاتارلىقلارغا قاچىلاپ، ئۇنىڭغا قۇرت، قوڭغۇز، چاشقان، مىتە، قۇرت قاتارلىق زىيانداشلاردىن ساقلاش ئۈچۈن، قاسساپ گۆش ئاسىدىغان ئىلغا (چەيراز)لارنى ئېگىز خار، جەگە، جەن قاتارلىق جايغا باغلاپ، شۇنىڭغا ئېسىپ ساقلايدۇ، بۇنىڭغا مىتە قۇرت چۈشمەسلىك ئۈچۈن، كاۋاۋىچىنىنى يۇمشاق سوقۇپ ھېچبولمىغاندا خالتىلىق تۇزنى ياكى گۈلدەك شور تۇز شېغىللىرى ئارىلاشتۇرۇپ ساقلىنىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىي ئۇيغۇرلار مېۋە-چېۋە يەل-يېمىشلارنى ھۆل پېتى ئىستېمال قىلغاندىن سىرت، تۇرلۇك ئىچىملىك ۋە ساغلاملىققا ئائىت شىرنە-شەربەتلەرنى ياسىغانلىقى نۇرغۇن مېۋە-چېۋىلەرنى، يەنى ئىستېمال بۇيۇملىرىنى «قاق» دەپ ئاتاپ كەلگەنلىكى توغرىسىدا ئىزاھات

بەرگەن.

«قاتۇت»: (قاق) ئامۇت قاتۇتتى ــ ئامۇت قېقى (پارسغانچە)

«دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 ـ توم، 414 ـ بەت.

بۇنىڭدىن باشقا، ئۆرۈك، شاپتۇل، توغاچ، ئالما، قارىئۆرۈك، قوغۇن، ئەنجۈر، شوخلا، مۆج، پىدىگەن، جىگدە قاتارلىق نۇرغۇن ئىستېمال بۇيۇملىرىنى «قاق» دېگەن سۆز مۇناسىۋىتى بىلەن قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز، ئەلمىساقتىن بۇيان نۇرغۇنلىغان يېمەكلىكلەرنى قۇرۇتۇپ، ئۇنى «قاق» دەپ ئاتاپ كەلگەن. مانا بۇ ئاتالغۇلارنىڭ قاتارىدا يېمىش جىگدىمۇ بار، «چاخشاق»: «ئۆرۈك قېقى ۋە ئۈزۈم ۋاسالغۇسى».

«دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم، 613 ـ بەت.

قاپاق جىگدە

قاپاق جىگدە دەرىخىنىڭ مېۋىسى قاپاق جىگدە دېيىلىدۇ، بۇمۇ ئانا دىيارىمىزدا ئۆسۈپ مېۋىلەۋاتقان بىر خىل دەرەخ. بۇنىڭ مېۋىسى يېمىش جىگدىدىن سەل كىچىك، قاغا جىگدىدىن سەل چوڭ، قارىئۆرۈكتەك چوڭلۇقتىكى ئاق پىشماق جىگدە قاپاق جىگدە دېيىلىدۇ.

ئۇنى يېمىش جىگدىگە ئوخشاش ئۇسۇلدا سېرىتىپ، پاكىز ئادالاپ يېيىشكە، گىردە ۋە باشقا نانلارنىڭ يۈزىگە سېپىدىغان شەربەت سقىپ چىقىرىشقا، باشقا خىلدىكى مېۋىلەر بىلەن تەڭشەپ ئارىلاشتۇرۇپ، ئىچىملىك ياساشقا، گۈلە، كۈنجۈرە، قوناق يامىسى، كېپەك، شاپاق قاتارلىقلار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ داش قازاندا قاينىتىپ، چارۋا بورداشقا ئىشلىتىلىدۇ.

يەم ـ بوغۇز جىگدىسى

يەم ـ بوغۇز جىگدىسىنى ئۈز شېخىدا قۇرۇتۇپ، خادا بىلەن ئۇرۇپ قېقىۋېلىپ، شامالغا سېلىپ، چاڭ ـ توزان، توپا ـ تۇماندىن ئادالاپ، ئىلمەك قوناق، شۇپۇرگە قوناق، سېرىق قوناق، قۇرۇتۇلغان تاۋۇز، كاۋا شاپاقلىرىنى داشتا قاينىتىپ، كېپەك، ئۇن سېپىپ، ئۆلاغ بوردايدۇ، بۇ يەم ـ بوغۇز جىگدىسى دېيىلىدۇ.

ئۇرۇقلۇق جاغدا جىگدە

ئۇششۇك تېگىپ، جىگدىنىڭ غازاڭلىرى چۈشۈپ كەتسىمۇ، قارا قىشتىمۇ شېخىدا تۇرىدىغان ساپىقى چىڭ، شامال بوراندا قېقىلىپ كەتمەيدىغان، ئۇرۇقلۇق قىلىش، ئۆلاغ بورداش، توخۇ، غاز، بېقىش ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان جىگدە جاغدا جىگدە دېيىلىدۇ.

قاغا جىگدە

بۇ باشقا جىگدە دەرەخلىرىگە قارىغاندا ئىنتايىن كۆپ مېۋىلەيدىغان، يوپۇرماق ساپاقلىرى قىسقا، چېچەكمۇ خېلى قىسقا، شەكلى كۈمۈش رەڭ، ئىچكى يۈزى توق سېرىق، چېچەكنىڭ چوققىسى توق تىلىم يېرىلغان. مېۋىسى ئۇرۇقچىلىق مېۋە بولۇپ، ئېللىپس ياكى شار شەكلىدە سېرىق ۋە توق قىزىل بولىدۇ. قاغا جىگدە 5 ـ ئايدا چېچەكلەپ، 10 ـ ئايغىچە مېۋىلەيدۇ، شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىغا تارقالغان دەرەخ، قاغا جىگدە مېۋىسىنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى ئىنتايىن يۇقىرى، چارۋىماللارنىڭ مىجەزىگە يېقىشلىق دەرەخ.

قاغا جىگدە هاراق ئېچىتىش، ئىچىملىك تەييارلاش، دورا ـ دەرمەك ياساشنىڭ خام ئەشياسى، ھېچقانداق گىياھ ئۈنمەيدىغان شورلۇقتا ئۆسۈۋېرىدۇ، تۆت ـ بەش يىلدىن كېيىن چىقىرىۋېتىپ، ئورنىغا قوغۇن ـ تاۋۇز تېرىسا، 20% لىك قەنت تەركىبىگە ئىگە قوغۇن پىشىدۇ.

قۇم ـ بوران، سۇلارنى توسۇپ تۇپراقنى تۇراقلاشتۇرىدۇ، شامال بوران، تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىقىنى توسىدۇ، يول بويلىرىنى كۆكەرتىش، قوش قەۋەتلىك ئوتلاق بەرپا قىلىشتىكى ئەلا سورتلۇق دەرەخ، قاغا جىگدە ئائىلىسىدىكى جىگدە ئۇرۇقدىشىغا تەۋە خاسىيەتلىك ھەسەل مەنبەسى.

جىگدە دەرەخ مېۋىلىرىنىڭ يېمەك ـ ئىچمەكتىكى رولى

جىگدە مېۋىلىك دەرەخ بولۇپ، بۇ شىنجاڭنىڭ ھەممە بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىدا ئۆسۈرۈۋېرىدىغان دەرەخ. ئۇنىڭ سورتلىرى كۆپ، سورتلارنىڭ رەڭگى، چوڭ ـ كىچىكلىكى، ھەر بىرىنىڭ تەمى ئوخشاش ئەمەس، ئۇنىڭ مېۋىسىدە جىگدە مۇرابباسى، جىگدە شەربىتى، جىگدە سۇيى ئىچىملىكى، تېتىتقۇ، شېكەر ئىشلەش ئەشياسى، سەپەر ئۈستىدە قۇرۇق يەپ ئۇسسۇزلۇقنى توسۇش، تەشنالىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئۈچەيىنى سىلىقلاش، ھەزىمنى ياخشىلاش، ئۇنىڭ گۈلىدە ھەسەل ھەرىسى بېقىش، گۈللەنت ئىشلەش، مېۋىلىرى، غازاڭلىرىدا قوي ـ چارۋا بېقىش، زېمىننىڭ زىيىنى تارتقۇزۇپ، يەرنىڭ ئۈنۈمدارلىقىنى ئاشۇرۇش جەھەتلەردە ئىنتايىن مۇھىم رولى بار.

جىگدە دەرىخىنىڭ مېۋىسىنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى ئالاھىدە يۇقىرى تەبىئىي يېمەكلىك ھەم يەرلىك يېشىل

يېمەكلىك، ئۇنى نان ئورنىدا ئۆز پېتى يېيىشكە، كۈن نۇرىدا ئوبدان قۇرۇتۇپ، تالقانلاپ ئىستېمال قىلىشقا ياكى خېمىرگە قوشۇپ نان يېقىپ، ئوزۇق قىلىشقا بولىدۇ. جىگدە مېۋىسىنى چىلان، شاپتۇل قېقى، ئۆرۈك گۈلسى، ناۋات بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ چىلاپ، سوغۇق ئىچىملىك قىلىشقا، چىلانغان سۈيىنى قېلىن ئەگلەكتە 1 ـ دەرىجىلىك «توق تىغ» سۈزگۈچتىن ئۆتكۈزۈپ، ئەلا دەرىجىلىك ئۇننى چېلىپ قاينىتىپ، شىپالىق ھەم لەززەتلىك يېمەكلىكلەرنى تەييارلاشقا بولىدۇ. جىگدىنى ئۈچ بۇرجەك تۇمارچە تىكلىگەن ئىككى قات رەخت خالتىغا ئېلىپ، ئىسسىق سۇغا چىلاپ شەرۋەتنى چىقىرىپ، ناننىڭ يۈزىگە سېپىپ، «شەۋەتلىك گىردە» دېگەن شىرمان ناننى يېقىپ، يۈزلىرى شەۋەتلەنگەن پارقىراق، تەملىك، يېيىشلىك نانلارنى تەييارلاشقا بولىدۇ.

جىگدە دەرىخىنىڭ مېۋىسىلا دورا بولۇپ قالماستىن، ئۇنىڭ يىلتىزى، قوۋزىقى، يوپۇرمىقى، يېلىمى، يالتىراپ تۇرغان چۈغى، ئىسسىقى، كۆلى قاتارلىقلار دورا ماتېرىيالى قاتارىدا ئىشلىتىلىدۇ، جىگدە يوپۇرمىقىنى سوقۇپ جاراھەت ئۈستىگە سەپسە، يارىنىڭ سۈيىنى، زەھىرىنى تارتىدۇ.

جىگدە دەرىخى زېمىنىنىڭ نەملىكىنى تارتىدۇ. يەرنىڭ ئاچچىقى تۆگەيدۇ. جىگدە يوپۇرمىقىنى كۆيدۈرۈپ، كۆلىنى توق ئەگلەكتە تاسقاپ، پات ئېغىز ئالماي كېتىپ كېتىۋاتقان جاراھەت ئاغزىغا سېپىپ بەرسە، جاراھەتنىڭ ئاغزى پات قۇرۇلۇپ ساقىيىدۇ. جىگدە يوپۇرمىقىنى ھاۋانچا بىلەن سوقۇپ يېغىنى چىقىرىپ، رېماتىزم ۋە ئاغرىغان ئۇستىخانلارنى ياغلاپ ئاغرىق پەسەيتىشكە بولىدۇ.

جىگدە يېلىمىنى سۆڭەك (سۇنۇق)لارنى داۋالاشقا، چاچ ئاسراش، نېرۋىنى قۇۋۋەتلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. جىگدە چوغى كىچىك بالىلاردىكى «سوخ» دېگەن كېسەلنى داۋالاشقا، ئاغرىغان بەل ئۇستىخانلارنى قاخلاپ ئىسسىق ئۆتكۈزۈشكە شىپا بولىدۇ.

جىگدە دەرىخىنىڭ مېۋىلىرىنىڭ شىپالىق رولى

جىگدە دەرەخ مېۋىسىنىڭ تەبىئىتى قۇرۇق سوغۇق، بولۇپ تۆۋەندىكىچە شىپالىق رولىغا ئىگە.

ئىچ سۈرۈشنى توختىتىش، مەنىي تورمۇزلاش، قان تازىلاش، بەدەننى قۇۋۋەتلەش، خۇشاللاندۇرۇش، نېرۋىنى تىنچلاندۇرۇش، يەل تارقىتىش، سۈيدۈك ھەيدەش قاتارلىق شىپالىق قىممىتى بار بولۇپ، ئىسسىقتىن بولغان يۆتەل، بەدەن ئاجىزلىقى، تولغاق، قۇسۇش، ئىچى سۈرۈش، كۆز قاراڭغۇلىشىش، سۈيدۈك تېمىپ قېلىش قاتارلىقلارغا شىپا بولىدۇ.

جىگدە ئىسسىق مىجەزلىك كىشىگە ياقىدۇ.

جىگدە تەركىبىدە قەنت، ئاقسىل، تانىنىن، ۋىتامىن، كالتسىي بولۇپ، بەدەننى ئوزۇقلۇق قىممىتى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

ئەجدادلىرىمىز ئۇزاق ئەسىرلىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا جىگدە مېۋىسىنى ئۆز پېتى يەپ، ئۇماچقا ۋە باشقا خالىغان ئاشلارغا سېلىپ ئىستېمال قىلىپ كەلگەن، ھازىرمۇ يەرلىك خەلقلەر «جىگدە شەربىتى» تەييارلاپ ئىستېمال قىلماقتا.

ئۇيغۇرلار ئەل ئىچى تېبابىتىدە جىگدە مېۋىسى كۆپ ئىشلەتكەچكە، سەھرالاردا ئۆي ـ ئۆيدە جىگدە ساقلايدۇ. جىگدىنىڭ يېلىمى سانائەتتە ۋە داۋالاش ئىشلىرىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، ھازىر يېلىمىنىڭ بىر كىلوسى 100 يۈەن سېتىلىۋاتىدۇ.

جىگدە چېچىكىنىڭ شىپالىق قىممىتى

جىگدە چېچىكىنىڭ تەبىئىتى قۇرۇق ئىسسىق، ئۇ ئادەمنىڭ مېڭىسىنى قۇۋۋەتلەش، مەنىينى قوزغاش، يۇقۇملۇق كېسەللەردىن مۇداپىئەلىنىش، ھەر خىل مېڭە كېسەللىكلەرگە، كۆكرەك ئاغرىقىغا، دەم سىقىلىشقا، ئۆپكە جاراھەتلىرىگە، ئاشقازان، باھنى قۇۋۋەتلەشكە، جىگەر، تال توسالغۇلىرىنى ئېچىشقا، بەزگەك كېسىلىگە، تالىنىڭ بۇزۇلۇشىغا شىپا بولىدۇ. جىگدە چېچىكىنى ھاۋانچىدا سوقۇپ خېمىر قىلىپ جاراھەتلەرگە تېڭىش، قاينىتىپ مۇپاسىل پەيلىرىنى ياغلاشقا پايدىلىق. ئۇ يەنە چاچ ئۆستۈرۈشكە پايدىلىق، جىگدە غازىڭىنى كۆيدۈرۈپ سوقۇپ جاراھەتكە سالسا ئىتتىك ساقىيىدۇ.

جىگدە چېچىكىدە ياسالغان گۈلقەنت ئەر ـ ئاياللاردىكى بەل، بۆرەك، بالىياتقۇ، ئاشقازان سوۋۇپ ئاجىزلاشقانلارغا گۈلقەنت تېپىلمىغاندا، جىگدە ھەسىلىنى ئىشلىتىشكە بولىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:
1 ـ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى (تەبىئىي پەن قىسمى) 2012 ـ يىلى 2 ـ سان، 61 ـ بەت.
2 ـ «مىراس» ژۇرنىلى 2011 ـ يىلى 3 ـ سان، 11 ـ بەت.
3 ـ «مىراس» ژۇرنىلى 2012 ـ يىلى 2 ـ سان، 67 ـ بەت.

(ئاپتور: پەيزاۋات ناھىيەلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسى پېنسىيونېرى)

ۋاپادارلىق

ئالمىلىق باغقا كىرىپ،
خام ئالمىنى يەمدۇ كىشى.
غۇنچىدەك يارى تۇرۇپ،
باشقىسىنى دەمدۇ كىشى.

ئەتە كېلىڭ، ئۆگۈن كېلىڭ،
كەچتە كەلمەڭ كىيىم يېلىڭ.
قىلغان ۋەدە ئەستە تۇرسۇن،
سىز ئايرىلماس يارىم مېنىڭ.

خالتا كەپتۇ ئايىمدىن،
يىراقتىكى يارىمدىن.
يارىم كەلسە مەن تەييار،
كېچەي تۇرقى- بارىمدىن.

مەن كۈتەرمەن يارىمنى،
يارىم ھايات بولسىلا.
ئېچىلۇرمەن غۇنچىدەك،
بىرلا قاراپ قويسىلا.

يارىم مەلىگە كەتتى،
ماڭدىم مەنمۇ كەينىدىن.
تا ئۆلگىچە سۆيىمەن،
يانمىسىلا لەۋزىدىن.

قاشلىق دېسەڭ ئوسما بار،
تىكلەپ قويدۇم ئەينەكنى.
بۇ ئۆمۈردە سۆيىمەسمەن،
سەن يارىمدىن بىلەكنى.

ئادەم دېگەن ھۆل نەرسە،
ئوتمۇ كەتمەس يۈرەككە.
كۆيدۈرسەڭمۇ كۆيدۈرگىن،
قارىمايمەن بۆلەككە.

ئاداشىم - قەلەمقاشىم،
دەريا بوپ ئاقار ياشىم.
شەرت قىلىپ قەسەم قىلاي،
سەندىن بۆلەك يوق ئاداشىم.

يار بىلەن يۈرەك باغرىم،
شەرتكە ۋاپا قىلدىڭمۇ ؟
يار قولغا ئاسان كەلمەس،
مۈشكۈللۈكنى بىلدىڭمۇ ؟

ئېگىز تاغقا چىققاندا،
پۇتلىرىڭغا تاش قوياي.
ئۆز ۋەدەڭدە چىڭ تۇرغىن،
ئايىغىڭغا باش قوياي.

مېنىڭ ئىككى يارىم بار،
بىرى ئالىم، بىرى زالىم.

بىرىگە ئانچە مەيلىم يوق،
بىرىگە كۆيىدۇ جانىم.

ھەي ئاغىنە ئالدىرىما،
ياخشى- يامانى كىم بىلۇر.
ياخشى يارنىڭ ئەقلى بولسا،
بىز سايان ئۆزى كېلۇر.

ئاشىق تۇتساڭ مېنى تۇت،
بىر كۈن كېرەك بولۇرمەن.
دۈشمەنلىرىڭ ئالدىدا،
مەرد، يۈرەكلىك بولۇرمەن.

ئىشىك ئالدى چىناردۇر،
قۇشلار كېلىپ قونادۇر.
يار ئۈستىگە يار تۇتماق،
كەچۈرگۈسىز گۇناھتۇر.

باغچامغا گۈل تېرىسام،
گۈلۈم ئۈستى شاخلىنىپ.
كۆڭلۈم بولدى ئازادە،
يار ئالدىدا ئاقلىنىپ.

چېچىڭ نېمە ئۆسمەيدۇ،
قارلىغاچ قاناتىدەك.
ئايرىلدۇق دەپ غەم قىلما،
ئوينايمىز ئاۋۋالقىدەك.

ئاغزىڭنى تاتلىق قىلغان،
ناۋات بىلەن قەنت ئەمەس.
سەن مېنىڭدىن ئايرىلما،
باغرى قاتتىق مەن ئەمەس.

قومۇشلۇقنىڭ ئىچىدىن،
يۈگۈرۈپ چىقتى بوز توشقان.
قانداق ئايرىلاي سەندىن،
ئەسلىدە خۇدا قوشقان.

تاشمايماق سېتىلمايدۇ،
ئىچ مايغاق تېپىلمايدۇ.
بىزنىڭ ياردەك مېھرىبان،
ئىزدىسەڭ تېپىلمايدۇ.

قىلۋىدىن شامال چىقسا،
گۈل شاخنى قايرىيدۇ.
خۇدا قوشقان يارىمنى،
دۈشمەن قانداق ئايرىيدۇ؟

بېغىمدىكى قىزىلگۈل،
ئېگىلىدۇ، سۇنمايدۇ.
مېنىڭ يارىم مېھرىبان،
باشقىسىغا ئۇنمايدۇ.

ئىككى دۆڭنىڭ ئاراسى،
ئۆتكىلى بولماس ئېقىن.
تىللىسىمۇ ئانىسى،
يار بىلەن بىز بەك يېقىن.

غەم باستى دەپ قورقمايمەن،
يارىم كېلۈر يېنىمغا.
مەن قالسام يامان كۈندە،
ئارا تۇرار جېنىمغا.

بېشىڭدىكى دوپپاڭنى،
كىيىپ باققۇم كېلىدۇ.
سەن ئۈچۈن جېنىم يارىم،
سۇدا ئاققۇم كېلىدۇ.

دۇتارىمنى ساز قىلغان،
پەدە بىلەن قوشتارى.
ئايرىلمايمەن يارىمدىن،
ئۇ كۆڭلۈمنىڭ خۇشتارى.

ئالما، ئانار گۈل شاخى،
سۇنمىغۇچە قايرىلماس.
چىن يۈرەكتىن سۆيگەن يار،
ئۆلمىگىچە ئايرىلماس.

دىلئارا تۇگكەن تۇگۈچنى،
قول بىلەن بولماس يېشىپ.
ئەپلىشىپ قالغان كۆڭۈلنى،
تىغ بىلەن بولماس كېسىپ.

ئەتلەس كۆڭلىكىم بولسا،
تاۋار-دۇردۇن دېمەسمەن.
كۆڭلۈمدىكى يارىم بار،
باشقىسىنى سۆيمەسمەن.

ئايمخاننىڭ مىڭگىنى،
ئالا پاچاق تورۇق ئات.
ئايمخانلار بار يەردە،
باشقا يارلار بىزگە يات.

باغ ئارامنىڭ يولىدا،
باغ ئالمىسى مەن بولىمەن.
پۇراپ ئالسا يادىغا،
جۇپ پارىسى مەن بولىمەن.

بېغىڭدىكى ئالمىنى،
چىشلەپ يەيمەن، ئۈزمەيمەن.
ئەمدى تاپتىم خىلىمنى،
باشقىسىنى كۈتمەيمەن.

بېغىڭدىكى ئۆرۈكنىڭ،
شېخىنى ئېگىپ يەيمەن.
كۆڭلۈمدىكى يارىمسەن،
ئۆلگۈچە سېنى دەيمەن.

يارىم بەرگەن ئۈزۈكنى،
ئوڭ قولۇمدا ساقلايمەن.
يارىم، سەن ئۆلۈپ كەتسەڭ،
ئەرۋاھىڭنى يوقلايمەن.

ئىشىك ئالدى گۈل ئوسما،
سۇ قۇيۇپ قۇرۇتماسمەن.
ئامرىقىم چىرايلىقنى،
ئۆلگۈچە ئۇنۇتماسمەن.

ئىككى دۇنيا دوست بولغانلار،
بەختىيار ياشار.
باشقا كۈلپەت كەلگەندىمۇ،
داۋانلار ئاشار.

بىزنىڭ يارلار ئوبدان يارلار،
مىلىس ئوينايدۇ.
شۇنداق ئوبدان يىگىتلەرگە،
پوتا سالمايدۇ.

قاتار-قاتار تېرەكلەرگە،
قاغا قونالماس.
بىز ئوينىغان جۇگانلارنى،
ھېچكىم ئوينىيالماس.

قىينىسامۇ قىيناۋەرگىن،
گۇناھىم باردۇر.
سەندىن باشقا يارىم بولسا،
خۇدايىم باردۇر.

تاماكىنى چەككەن بىلەن،
غىزا بولامدۇ؟
يارىم، سەندىن ئايرىلسام،
كۆڭۈل ئۇنامدۇ؟

ئاتام كەچسە مەن كەچمەيمەن،
سەن نىگارىمدىن.
سېنىڭ ئۈچۈن راست كېچىمەن،
ئەزىز جانىمدىن.

بارغىن دەيدۇ، يانغىن دەيدۇ،
مەيلىم ئۆزۈمنىڭ.
مەن نېمىلا قىلغان بىلەن،
يارىم ئۆزۈمنىڭ.

كۆيدۈرسىمۇ-ئۆلتۈرسىمۇ،
يارىم ئۆزۈمنىڭ.
دەردى بولسا تەڭ تارتىمىز،
شورى ئۆزۈمنىڭ.

قەلەمقاشلىق نىگارىمنىڭ،
يايىنى ئالسام.
مەن يارىمغا قەست قىلغاننىڭ،
جانىنى ئالسام.

چىراغنىڭ پەرۋانىسى،
ئوتتىن يانارمۇ؟
سۆيگەن كىشى يارىدىن،
جانىنى ئايارمۇ؟

يارىم مىنگەن شۇ ئاتنىڭ،
ئېگەرى كۈمۈش.
نە ئارماندۇر يار ئۈچۈن،
يىگىتكە ئۆلۈش.

مەن يارىمنى تېڭىپ ئالاي،
كۆيۈپ تۇرغان باغرىمغا.
يارنى دەپ ئۆلۈپ كەتسەم،
ئاغرىنمايمەن جانىمغا.

سۇلار شارقىراپ ئاقسا،
تۈگمەننىڭ نۇرى دەيمەن.
يار ئۈچۈن ئۆلۈپ كەتسەم،
ئۆزۈمنىڭ شورى دەيمەن.

ئۇلۇغ سۇدىن ئۆتەلمەي،
قاش ياقىلاپ يۈردۈڭمۇ؟
ۋاپادارىدىن يۈز ئۆرۈپ،
ۋاپاسىزغا تويدۇڭمۇ؟

«تۇرپان خەلق قوشاقلىرى» توپلىمىدىن تەييارلاندى.
تەييارلىغۇچى: **خۇرسەنئاي مەمتىمىن**

كوسراپلىقلارنىڭ ئۆزگىچە ئۆرپ-ئادەتلىرى

ئابدۇقەييۇم مۇھەممەد

كوسراپلىقلار — ئاقتۇ ناھىيەسىنىڭ كوسراپ يېزىسىدا ياشىغۇچى خەلق. كوسراپ يېزىسى قاراقۇرۇم تاغ تىزمىسىنىڭ غەربى، يەكەن دەرياسى ۋە بۇ دەرياغا قوشۇلىدىغان يازاق، چارلۇڭ دەريالىرىنىڭ ئىككى قىرغىقىغا جايلاشقان تاغلىق يېزا.

كوسراپلىقلار قاراقۇرۇم تاغ تىزمىسىدىكى قاتمۇقات تاغلار ئارىسىنى ماكان تۇتۇپ يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. بۇ خىل بېكىنمە ھالەتتىكى جۇغراپىيەلىك مۇھىت ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شەكلى، ئۆرپ-ئادىتى، يەرلىك شىۋىسى، ناخشا-ئۇسسۇل، ئەدەپ-ئەخلاق قارىشى قاتارلىق تەرەپلەردە يەرلىك خاسلىقى كۈچلۈك بولغان مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى شەكىللەندۈرگەن ھەمدە ئۇنى بۈگۈنكى زامان تۈرلۈك مودا مەدەنىيەتلەر تەسىرىدىن ساقلاپ قېلىش جەھەتتە زور رول ئوينىغان. شۇڭا كوسراپلىقلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى ئۇيغۇر ئۆرپ-ئادەتلىرى ئىچىدىكى ھەم ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولغان، ھەم قويۇق ئەنئەنىۋىلىكنى ساقلاپ قالغان مەدەنىيەت ئىزچىللىقى ھالىتىدە جەلپكارلىققا ئىگە بولۇپ كەلمەكتە. يەنە شۇنى ئەسلەش ھاجەتكى، كوسراپ يېزىسى قەدىمكى يەكەن-تاشقورغان كارۋان يولىنىڭ (يىپەك يولى) شىمالىي بۆلىكىدىكى مۇھىم ئۆتەڭ بولغاچقا، كوسراپلىقلار تارىختا تۈرلۈك دىن، مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. بولۇپمۇ ئەتراپىدىكى قىرغىز، تاجىك قاتارلىق قوشنا مىللەتلەرنىڭ ئۆزگە مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى بىلەن ئۇچرىشىشتىن ئىبارەت مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش مۇھىتى كوسراپلىقلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىگە تېخىمۇ ئۆزگىچە ھۆسن قوشقان.

1. جەمئىيەت تۈزۈلمىسى

كوسراپلىقلار ئەرلەر دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە باشقا قوشۇمچە كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللانسا، ئاياللار

ئاساسەن ئائىلە ئىشلىرى، يۇڭ ساۋاش، يىپ ئېگىرىش،
پالاس توقۇش، كىگىز ئېتىش، پىلە قۇرتى بېقىش، كىيىم ـ
كېچەك تىكىش ۋە ياماش قاتارلىق ئىشلارنى قىلغان.

بازار شەكىللەنمىگەن بولغاچقا، ئىشلەپچىقىرىلغان
ياكى ياسالغان نەرسىلەرنىڭ تاۋارلىشىش دەرىجىسى
تۆۋەن بولۇپ، سودا ـ سېتىق ئىشلىرىدا ماددىي بۇيۇم-
لارنى تەڭ قىممەتكە ئالماشتۇرۇش ئاساس قىلىنغان.

كوسراپلىقلارنىڭ جەمئىيەت تۈزۈلمىسىدە جەمەت
تۈزۈمى ئاساس قىلىنغان. پۈتكۈل ئاۋام ـ خەلق سەرىغ-
لار، چوكچىلار، شولوغلار، ئېشەكچىلەر، ھاڭغۇتلار، قو-
تانلار ۋە كورلىلاردىن ئىبارەت جەمەتلەرگە بۆلۈنگەن.
جەمەت كوسراپ شىۋىسىدە «توپ» دەپ ئاتالغان. كو
سراپلىقلارنىڭ جەمەت قارىشى ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچ-
قا، ئۆزلىرىنى چوڭ جەھەتتىن «ھەممىمىز كوسراپلىق ـــ
بىر ئەۋلاد» دەپ قارىسىمۇ، ئەمما ئايرىم جەھەتتىن ئۆ-
زىنىڭ مەمۇرىي جەھەتتىن تەۋەلىكىنى ئۆز نەسەبى
بولمىش جەمەت (توپ)كە مەنسۇپ قىلىپ كەلگەن، ھەر-
قايسى جەمەتنىڭ ئۆز ئاقساقاللىرى بولغان. بۇ ئاقساقال-
لار شۇ جەمەتلەر ئىچىدىكى ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان
ھۆرمەتكە سازاۋەر مويسىپىتلاردىن بەلگىلەنگەن، ئائىلە ـ
نىكاھ، ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرى، جامائەت سورۇنلىرىدىن
تارتىپ، ھۆكۈمەتنىڭ ئالۋان ـ سېلىقلىرىغىچە جەمەت ئاق-
ساقاللىرى يېتەكچىلىك قىلىپ كەلگەن. كوسراپ 1912 ـ
يىلى پۈلى ناھىيەسى (تاشقورغان)گە تەۋە يېزا بولۇپ قو-
رۇلغاندىن كېيىن، بەگلىك تۈزۈم يولغا قويۇلغان بولسىمۇ،
ئەمما يۇرت باشقۇرۇش ئىشلىرىدا يەنىلا جەمەت ئاقساقال-
لىرى تۈزۈمى ئاساس قىلىنغان. پۈتۈن يېزا خاراكتېرلىك
چوڭ ئىشلار پۈلى ھۆكۈمىتى تەيىنلىگەن يەرلىك بەگنىڭ
يېتەكچىلىكىدە جەمەت ئاقساقاللىرى كېڭىشى ئارقىلىق بې-
كىتىلگەن، 1956 ـ يىلىدىن باشلاپ جەمەت تۈزۈمى ئە-
مەلدىن قېلىپ، كوسراپ يېزىسىدا تۆت كەنت، بىر چار-
ۋىچىلىق فېرمىسى، سەككىز مەھەللىدىن ئىبارەت مەمۇرىي
تۈزۈملەر ئورنىتىلغان، كوسراپلىقلار كوپېراتسىيەلىشىش
دەۋرىگە قەدەم قويغان.

2. ئىقتىسادىي ئەھۋالى

(1) دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئەھۋالى

دېھقانچىلىقتا قوناق، بۇغداي، ئارپا، تېرىق،
پۇرچاق، دادۇر، زىغىر، زاغۇن، كەندىر، ئاپتاپپەرەس،
قوغۇن، تاۋۇز ۋە ھەر خىل ئوتياش ـ چامغۇرلارنى تې-
رىشنى، ئۆرۈك، ئۈجمە، ئالما، ئانار، ئۈزۈم، جىگدە،
ياڭاق، تېرەك، سۆگەت... قاتارلىق دەرەخلەرنى ئۆستۈ-
رۈشنى ئاساس قىلىدۇ. چارۋىچىلىقتا قوي، ئەچكۈ (ئۆچكە)،
قوتاز، كالا، ئات، تۆگە قاتارلىق چارۋىلار بېقىلىدۇ. دېھ-
قانچىلىق ئېگىز تاغلار ئارىسىدىكى مۇنبەت توقايلىقلاردا،
چارۋىچىلىق ئېگىز يايلاقلاردا ئېلىپ بېرىلىدۇ. كوسراپ-
لىقلارنىڭ يەرلىك شىۋىسىدە دېھقانچىلىق رايونلىرى
«كەن»، چارۋىچىلىق رايونلىرى «قى» دەپ ئاتىلىدۇ.

كوپېراتسىيەلىشىش دەۋرىدىن بۇرۇن ھەر بىر ئائى-
لىنىڭ خۇسۇسىي تېرىلغۇ يېرى ھەم يايلىقى بولغاچقا، دېھ-
قانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقتا مۇقىم بولغان ئىش تەقسىما-
تى شەكىللەنمىگەن كوسراپ يېزىسىنىڭ تېرىلغۇ يېرىنىڭ
نوپۇس بېشىغا توغرا كېلىش نىسبىتى ئىنتايىن تۆۋەن
(تەخمىنەن 0.3 مو ئەتراپىدا) بولغاچقا، ئاشلىقتا ئۆز ـ ئۆ-
زىنى تەمىنلەپ كېتەلمەيدۇ. شۇڭا كوسراپلىقلارنىڭ ئىقتى-
سادىي ھاياتىدا دېھقانچىلىققا نىسبەتەن چارۋىچىلىق ئاسا-
سىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. كوسراپلىقلار چارۋا ماللىرىنىڭ
بىر قىسمىنى يەكەن ناھىيەسىنىڭ كاچۇڭ قوشراپ يېزىلى-
رى، يېڭىسار ناھىيەسىنىڭ قىزىل يېزىسىغا ئاپىرىپ
قوناق، بۇغداي، گۈرۈچ، تېرىقلارغا ئالماشتۇرۇش ئارقى-
لىق ئاشلىق قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىپ كەلگەن، كوپېراتسى-
يەلىشىش ۋە نورمىلىق ئاشلىق سىياسىتىنىڭ يولغا قويۇلۇ-
شى بىلەن بۇ خىل ئالماشتۇرۇش ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان
بولسىمۇ، ئەمما كوسراپلىقلاردا يەنىلا چارۋىچىلىق ئا-
ساسلىق كىرىم مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ.

كوسراپ يېزىسى تەۋەسىدىكى يايلاقلار ئېگىز تاغ
چوققىلىرىغا جايلاشقان، يەر تۈزۈلۈشى تەكشى ئەمەس،
قاتنىشى قولايسىز، شەھەر، بازارلار بىلەن بولغان ئارىلىقى
يىراق، بۇ خىل ئاجىز ئېكولوگىيەلىك مۇھىت شارائىتىدا،
كوسراپلىقلار چارۋىچىلىق تۇرمۇشىغا مۇناسىپ ئۆزگىچە
تۇرمۇش ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

① چارۋا ماللارغا ئەن ـ تامغا سېلىش ئادىتى: ھەر
بىر ئائىلە ئۆز چارۋا ماللىرىنى تونۇش، پەرقلەندۈرۈش،
يوقلىپ كەتكەنلىرىنى ئىزدەپ تېپىش ئۈچۈن ئەن ـ تامغا
سالىدۇ. بۇ ئەن ـ تامغىلار ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئىشلىتىلىدۇ.
بۇ ئەن ـ تامغىلار تىلما ئەن، ئويما ئەن، كەسمە ئەن،
تۆشۈك ئەن، چۆلتەك ئەن، قالاغاچ ئەن، جىگدە ئۇرۇقى

ئەن قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئەن ـ تامغا چارۋا ماللارنىڭ قۇلىقىغا سېلىنىدۇ. بىر ئەننى بىر قانچە ئائىلە ئىشلىتىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، بىر ئائىلە ئىشلەتكەن ئەن ـ تامغىنى ئىككىنچى بىر ئائىلە ئىشلەتمەيدۇ، ئىشلىتىشكە توغرا كەلسە، ئۇنىڭغا يەنە باشقا بىر ئەننى قوشىدۇ. ئەن سالغاندا چارۋا ماللارنىڭ قۇلاقلىرىغا دىققەت قىلىنىدۇ، بىر ئەننى بىر ئائىلە ئوڭ قۇلاققا سالسا، يەنە بىر ئائىلە سول قۇلاققا سالىدۇ.

چارۋا ماللارغا ئەن ـ تامغا سېلىش ئەنئەنىسى ئۇيغۇرلاردا ئۇزاق تارىخقا ئىگە. «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» (1 ـ توم، 77 ـ بەت ئۇيغۇرچە نەشرى)تە، ئوغۇزلاردىكى 22 قەبىلىنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا چارۋا ماللىرىغا سېلىنىدىغان ئەن ـ تامغىلىرى بارلىقى كۆرسىتىلگەن. بۇ ئەن ـ تامغىلار بىلەن كوسراپلىقلار ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان ئەن ـ تامغىلارنى شەكىل جەھەتتىن پەرقلەندۈرگىلى بولمىسىمۇ، مەقسەت، مەنە جەھەتتىن ئورتاقلىقىقا ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلىشكە بولىدۇ. بۇنىڭدىكى ئەقلىي خۇلاسە شۇكى، بىرىنچى، چارۋا ماللارغا ئەن ـ تامغا سېلىش ئەنئەنىسى تەدرىجىي يوقاپ كېتىۋاتقان ئادەتلىرىمىزدىن بىرى بولۇپ، كوسراپلىقلارغا ئوخشاش چەت ـ يىراق جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەردە يەنىلا ئىزچىل ساقلىنىپ قالغان؛ ئىككىنچى، ئەن ـ تامغا سېلىش پەقەت چارۋا ماللارنى پەرقلەندۈرۈش، ئىزدەپ تېپىش ئۈچۈنلا قوللىنىلغان ئاددىي بەلگە بولۇپ قالماستىن، بەلكى چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدا تەدرىجىي ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، بىر خىللىقتىن كۆپ خىللىققا قاراپ تەرەققىي قىلغان، كىشىلەرنى راستچىل، سەممىي بولۇشقا، بىر ـ بىرىگە يار ـ يۆلەك بولۇشقا، ئۆز ئەجدادىغا سادىق بولۇشقا ئۈندەشتىن ئىبارەت بىر خىل مەدەنىيەت ھالىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

② مېھمانغا ئاق تۇتۇش ئادىتى: كوسراپلىقلار ئۆيىگە مېھمان كەلسە خۇشاللىق ھېسابلايدۇ، مېھماننى خىزىر ئورنىدا ھۆرمەتلەيدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ مېھمان كېلىش چارۋىچى ئۈچۈن خىزىر رولىنى ئوينىغاندىن كۆرە، ئەڭ مۇھىمى مۇڭدىشىش، شۇ ئارقىلىق بىر مەزگىللىك يالغۇزچىلىق، زېرىكىشلىك ئاسارىتىنى يېڭىلىتىش رولىغا ئىگە بولىدىغانلىقى ئېنىق. كوسراپلىقلار يايلاققا كەلگەن ئادەم مەيلى يوقلاپ كەلگەن بولسۇن ياكى ئۆز ئىشى بىلەن كەلگەن بولسۇن ۋە ياكى تونۇيدىغان، تونۇمايدىغان ئادەم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر مېھمان دەپ بىلىدۇ. يىراقتىن بىرەر كىشىنىڭ ئۆز كەپىسى (كاپىسى)گە كېلىۋاتقان قارىسىنى كۆرگەن ھامان، شۇ قىردىكى ھەممە ئائىلىگە خەۋەر يەتكۈزىدۇ، ھەر بىر ئائىلىدىن بىر ئادەم بىر تاۋاقتىن ئاق (سۈت، قېتىق، قايماق) ئېلىپ مېھماننىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ بارىدۇ، ئالدىن بارغان ساھىبخانا مېھماننىڭ ئات ـ ئۇلىغىنى دەرھال قولىدىن ئېلىپ، سالام ـ سەھەت قىلغاچ ئەكەلگەن ئاقنى سۇنىدۇ، مېھمانمۇ سالام ياندۇرۇپ بولۇپلا، ئاقنى بىر يۇتۇم ئوتلاپ (ھەممىنى ئەچىۋەتسىمۇ بولىدۇ) ئىگىسىگە قايتۇرىدۇ. باشقا ئائىلىلەرنىڭ ئاقلىرىمۇ مۇشۇ تەرتىپ بويىچە بولىدۇ. بۇ مېھمانغا ئاق تۇتۇش دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭغا كوسراپلىقلارنىڭ مېھماننى ھۆرمەتلەش، ئادەمگەرچىلىكنى ئەلا بىلىش، ئاقنى ئۇلۇغلاش قارىشى نامايان قىلىنىدۇ.

③ ئەركىتىللا ۋە غەرۋاز ئوقۇش ئادىتى: ئەركىتىللا ۋە غەرۋاز ئوقۇش چارۋىچىلىق تۇرمۇشى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن ئۆزگىچە ناخشا ئوقۇش ئادىتى بولۇپ، ئاھاڭى مۇقىم، تېكىستى ئەركىن بولىدۇ. ئەركىتىللا ناخشىسى دىيالوگلىشىش شەكلىدە ئوقۇلىدۇ، يايلاقتا مال بېقىۋاتقان چارۋىچى يەنە بىر يايلاقتا يۈرگەن ئادەمنىڭ قارىسىنى كۆرگەن ھامان، ئۇ كىشىگە قارىتىپ يۇقىرى ئاۋازدا ناخشا ئوقۇيدۇ، ناخشىنى ئاڭلىغان قارشى تەرەپمۇ شۇ ناخشىغا جاۋابەن ناخشا قايتۇرىدۇ (دىيالوگنىڭ قېتىم سانى چەكلەنمەيدۇ)، بۇ ئەركىتىللا ئوقۇش دېيىلىدۇ. ئەركىتىللا ئاتالغۇسى ئەرك تىل (تىللار) سۆزلىرىدىن تەركىب تاپقان، ئەركىن ـ ئازادە ئوقۇلىدىغان ناخشا دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدىغان يەرلىك شېۋە سۆزدىن ئىبارەت. ئەركىتىللا ئوقۇش جەريانىدا ئۆزئارا بىر ـ بىرىنىڭ كۆڭلىنى رەنجىتىش چەكلىنىدۇ، مۇبادا قارشى تەرەپ ئاڭلىماسلىق ياكى ئەركىتىللا ئوقۇيالماسلىق سەۋەبىدىن ناخشا قايتۇرمىسا، ئەركىتىللا باشلىغۇچى تەرەپ:

تەلپىكىم سەككىز تالا،
تۆتى ئالا، تۆتى قارا،
بېيىتمنى ياندۇرمىغان،
قايسىكىن دىلى قارا.

دېگەن بېيىتنى ئوقۇش ئارقىلىق نارازىلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

غەرۋاز ئوقۇش ـــ پادىچىلار يالغۇز قېلىپ غېرىبلىق

ھېس قىلغاندا، ئاتا ـ ئانىسى، بالا ـ چاقىلىرى ياكى ئۆز مەھەللىسىنى سېغىنىپ ئۆز ـ ئۆزىگە پەس ئاۋازدا ناخشا ئوقۇيدۇ، بۇ غەرۋاز ئوقۇش دەپ ئاتىلىدۇ. غەرۋاز نامى غېرىب + ئاۋاز سۆزلىرىدىن تۈرلەنگەن، غېرىبلىقتا ئوقۇلىدىغان ناخشا دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدىغان يەرلىك شىۋە سۆزىدىن ئىبارەت.

ئەركىنلىلا ناخشىسى ناھايىتى جۇشقۇن، تېتىك كەيپىياتتا ئوقۇلىدۇ، ئادەمنى روھلاندۇرۇپ كەيپىياتىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ، كائىناتنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋېتىدۇ، غەرۋاز ناخشىسى گەرچە تۆۋەن ئاۋازدا ئوقۇلسىمۇ، لېكىن ئاھاڭى ناھايىتى مۇڭلۇق، ئادەمنىڭ ئاڭلىغانسېرى ئاڭلىغۇسى كېلىدۇ.

④ كېيىك تېكىنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەش ئادىتى: كوسراپلىقلاردا ئۆز نەسەبىنى تېكىگە باغلاپ چۈشەندۈرۈش قارىشى شەكىللەنگەن بولغاچقا، تويى ـ تۆكۈنلەردە، خېمىردىن تېكە مودېلى پىشۇرۇپ بىر پارە ناننىڭ ئۈستىگە قويۇش، مەشرەپلەردە ياغاچتىن تېكە مودېلى ياساپ راۋاب بىلەن ئۇسسۇلغا تەڭكەش قىلىش، ئەجدادلىرىنىڭ تۇپراق بېشىغا تېكە مۈڭگۈزى ئېسىپ قويۇش ئادىتى شەكىللەنگەن.

⑤ كالا يېڭى تۇغقاندا، ياۋاش بولىدۇ دەپ، تۇغقان ئورنىغا قوزۇق قېقىپ قويىدۇ. سۈتلۈك بولىدۇ دەپ، كالىنىڭ دۈمبىسىدىن سۇ قۇيىدۇ. قايماقلىق بولىدۇ دەپ، يوتقان ـ كۆرپىدەك قېلىن نەرسە يېپىپ قويىدۇ.

(2) باغۋەنچىلىك ئەھۋالى

كوسراپلىقلاردا مەخسۇسلاشقان باغۋەنچىلىك ۋە باغۋەنچىلىك كەسىپى ئائىلىلىرى بارلىققا كەلمىگەن، ئەمما

ئۇلار مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئۆستۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. كوسراپلىقلارنىڭ ئېگىلىدا مېۋىگە قانچە كۆپ ئادەمنىڭ ئاغزى تەگسە، مېۋە دەرىخى قويغۇچىغا ساۋابى شۇنچە كۆپ بولىدۇ، دېگەن قاراش كۈچلۈك بولغاچقا، مېۋە ـ چېۋىلەرنى باشقىلارنىڭ يېيىشىدىن قورۇيدىغان، ساتىدىغان ئادەت يوق. مېۋىلىك دەرەخلەر ئىچىدە ئۈجمە دەرىخى بەكرەك ئەتىۋارلىنىدۇ. چۈنكى ئۈجمە دەرىخىنىڭ يوپۇرمىقىدا پىلە بېقىش ئېھتىياجىدىن كۆرە، ئۇنىڭ بالدۇر پىشىپ، كېيىن تۈگەيدىغان ئالاھىدىلىكى كوسراپلىقلاردىكى ساۋاب تېپىش ئارزۇسىغا ماس كەلگەن. بۇ يەردە ئەلۋەتتە ئۈجمىنىڭ يېيىشلىكى، سىڭىشچانلىقى، شىپالىق رولىنىمۇ نەزەردە تۇتقان بولۇشى مۇمكىن. يېڭى پىشقان مېۋىنى يېيىشتىن ئاۋۋال «يېڭى ئاش، ئاغزى ـ بۇرنۇمدىن تولۇپ تاش» دەپ ئاندىن ئاغزىغا سالىدۇ.

(3) قول ھۈنەرۋەنچىلىك

كوسراپلىقلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 50 ـ، 60 ـ يىللىرىغىچە ئائىلىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىكنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئائىلە ئېھتىياجلىق نەرسىلەرنى ئاساسەن ئۆزلىرى ياسىۋالاتتى ياكى ئۆزئارا ئۆتنە ـ ئارىيەت ھەل قىلاتتى. قول ھۈنەرۋەنچىلىكتە ياغاچ، تۆمۈر، تاش، پاختا، يۇڭ، تېرە قاتارلىقلار ئاساسىي خام ماتېرىيال قىلىناتتى. ئەرلەر بىلەن ئاياللارنىڭ ئىش تەقسىماتى روشەن پەرقلىنەتتى. ئەرلەر ياغاچچىلىق، تۆمۈرچىلىك، تاشچىلىق ھۈنەرلىرى بىلەن، ئاياللار يۇڭ، پاختىلارنى ئېگىرىش، بوياش، توقۇش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولاتتى. ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە دەپ قاراشقا بولىدىغان قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرى تۇرمۇش بۇيۇملىرى ياساش ۋە كىيىم ـ كېچەك تىكىش جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

تۇرمۇش بۇيۇملىرى جەھەتتە:

ياغاچ قوشۇق: كوسراپلىقلار ئادەتتە كوسراپ قوشۇقى ۋە ئۆلكە قوشۇقى (يەكەننى ئادەتتە ئۆلكە دەپ ئاتايدۇ)دىن ئىبارەت ئىككى خىل قوشۇق ئىشلىتىدۇ. كوسراپ قوشۇقىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 20 سانتىمېتىر ئەتراپىدا، بېشىنىڭ دىيامېتىرى 15 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى ئىككى سانتىمېتىر، دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 15 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئۆرۈك، ئامۇت، ئۈجمە ياغىچى 30

سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا كېسىلىپ كەكە بىلەن كەلپەتلىنىدۇ. ئاتالغۇ بىلەن باش قىسمى ئويۇلىدۇ. ئاخىرىدا كاژگات ئارقىلىق سىپتىلاشتۇرۇلىدۇ. باش قىسمىنىڭ ئۈچ تەرىپى ئۈچلۇق، كەينى تەرىپى يۇملاق ياي شەكلىدە بولىدۇ. قۇمۇلدىكى يانبۇلاق (2500 ـ 3100 بۇنىڭدىن بۇرۇن)، لوپتىكى سامبۇل (م. ب 1 ـ ئەسىردىن 3 ـ ئەسىرگىچە)، چەرچەندىكى زاغۇنلۇق (مىلادى 1 ـ، 6 ـ ئەسىر) قەدىمكى قەبرىستانلىقلىرىدىن قېزىۋېلىنغان ياغاچ قوشۇق شەكلىگە ئوخشايدۇ. (تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلىرى ئۈچۈن تۈزۈلگەن «تىل ـ ئەدەبىيات دەرسى» 5 ـ قىسىم، 25 ـ بەت).

قارا چىراغ: قارا چىراغ ياسىلىشى ئاددىي، تەننەرخى ئەرزان بولغان، توك، كىرسىن، شام بولمىغان شارائىتتا ئىجاد قىلىنغان خاس يەرلىك چىراغ ھېسابلىنىدۇ. قارا چىراغنى ياساشتا، ئالدى بىلەن ئۆرۈك مېغىزى، كەندىر، ئاپتاپپەرەس قازاندا قورۇلىدۇ. ئاندىن سۇرمە تاشتا ئۇگۇلۇپ (ئېزىلىپ) خېمىر ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ، خېمىر قازاندا قىزدۇرۇلۇپ، قول بىلەن سىقىلىپ ياغ چىقىرىلىدۇ، يېغى ئايرىۋېلىنغاندىن كېيىن ئېشىپ قالغان كۈنجۈرە (يەرلىك شىۋىدە مۇشتەك) ئۆچكە مېيى بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ، تەخمىنەن بىرەر مېتىر ئەتراپىدىكى ئاپتاپپەرەس ياكى كەندىر ياغىچىغا يېپىشتۇرۇلۇپ، نوكچا ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ. نوكچىغا ئوت ياققاندا، پاراسلاپ كۆيۈپ ھەم يورۇقلۇق، ھەم ناھايىتى مەززىلىك پۇراق تارقىتىدۇ.

سۇما تاش: بۇ بىر خىل قورال بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تاش قوراللىرىنىڭ بۈگۈنكى كۈندە كوسىراپلىقلاردا ئىزچىل ساقلىنىپ قېلىنىشى ھېسابلىنىدۇ. سۇما تاش چوڭ ـ كىچىكلىكى، شەكلى ئوخشاش بولمىغان ئىككى تاشتىن ياسىلىدۇ. چوڭ تاش ياپىلاق، ئۇزۇنچاق بولىدۇ. قېلىنلىقى 8 ـ 10 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 50 ـ 60 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 35 ـ 40 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ، بۇ سۇما دەپ ئاتىلىدۇ. كىچىك تاش يۇملاق، بىر ئادەمنىڭ ئالقىنىغا سىغقۇدەك چوڭلۇقتا بولىدۇ، بۇ ئۈزۈگى دەپ ئاتىلىدۇ. ھەر ئىككى تاشنىڭ يۈزى مىتالك (كوسىراپ شىۋىسىدە مېتىن) بىلەن چوقۇلۇپ، ئوي ـ دۆڭ چوڭقۇر قىلىنىدۇ.

سۇما تاشتا ئۆرۈك ئۆچكىسى چېقىلىپ، مېغىزى ئايرىۋېلىنىدۇ. مېغىز، كەندىر، ئاپتاپپەرەس قاتارلىقلار ئېزىلىدۇ، يەنە كۆكباش قوناق ئېزىلىپ ياما ئاش ئېتىلىدۇ.

سۇرمە چوكى: بۇمۇ بىر خىل قەدىمكى زاماندىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان سۇرمە كېنىدىن ياسىلىدىغان تاش قورال بولۇپ، قىز ـ چوكانلارنىڭ قاش، كۆزىنى قارا قىلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. سۇرمە چوكى ھەم قىز ـ چوكانلارغا گۈزەللىك ئاتا قىلسا، ھەم قاش ـ كىرپىكنى ئۆستۈرۈش، چۈشۈپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، كۆز ئاغرىقىغا شىپا بولۇش رولىغا ئىگە، سۇرمە كېنى كوسىراپ يېزىسى زۇڭتاش كەنتىنىڭ يازاق مەھەللىسىدىكى ئېگىز تاغدىن ئېلىنىدۇ. سۇرمە چوكى چوڭ ـ كىچىك ئىككى پارچىدىن تەركىب تاپىدۇ. بەش ـ ئالتە سانتىمېتىر ئەتراپىدا تۆت چاسا شەكىلدە ياسالغىنى سۇرمە دەپ، 10 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا، قېرىنداش قەلەم تومىلۇقىدا ياسالغىنى چوكى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ بىر ئۇچ تەرىپى ئىنچىكە ئۈچلىنىدۇ، يەنە بىر ئۇچ تەرىپىگە تۆشۈك ئېچىلىپ پۆپۈك چىگىپ قويۇلىدۇ.

پىۋال: يىپ ئېگىرىش ئەسۋابى بولۇپ كاۋاشتىن ياسىلىدۇ. كاۋاش كوسىراپ يېزىسى تەۋەسىدىكى بىر قانچە ئورۇندىن چىقىدىغان، سۇرمە تېشىدىن قاتتىقراق، قاشتېشىدىن يۇمشاقراق كان مەھسۇلاتى. پىۋال تۆت ـ ئالتە سانتىمېتىر ئەتراپىدا يۇملاق ياسىلىدۇ، قېلىنلىقى 1 ـ 1.5 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇپ ئوتتۇرىسىدىن تۆشۈك ئېچىلىپ ياغاچ ساپ ئورنىتىلىدۇ.

پالاس توقۇش: پالاس توقۇش جاپاسى بىر قەدەر كۆپ ھەم مۇرەككەپ بولغان، كۈچلۈك چىدامچانلىقنى، ھوشيارلىقنى، ئەستايىدىللىقنى تەلەپ قىلىدىغان قول ئەمگەكى ھەمدە بۈگۈنكى زاماندا يوقىلىپ كېتىش گىردابىغا بېرىپ قالغان قەدىمكى قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئەنئەنىلىرىمىزنىڭ بىرى. ئۇنى ئاساسەن ئاياللار توقۇيدۇ، پالاس توقۇش ئۈچۈن قوزۇق، باقانا، گۈلاخ يىپى، قىلىچ، شېرىك ياغىچى، ئاقاغ تاختىسى، كۈزۈگە قاتارلىق جابدۇقلار ئىشلىتىلىدۇ.

باقانا: 1.5 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ئۈچ تال ئاچماق جىگدە ياكى تېرەك ياغىچى ئاچا تەرىپىدىن چېتىلىپ پىرامىدا شەكلىدە ياسىلىدۇ، گۈلاخ ئېسىلىدۇ.

گۈلاخ: 0.5 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى يۇلغۇن تايىقىنىڭ ئىككى ـ ئۈچ تەرىپىگە قىيناغ چىقىرىلىدۇ. شوينا چىگىلىپ باقانا ياغىچىغا ئېسىلىدۇ، بۇنىڭدىكى يۇلغۇن ياغىچى گۈلاخ، گۈلاخنىڭ ئىككى ئۇچىغا چىگىلگەن شوينا كۈزۈگە

دەپ ئاتىلىدۇ، گۆلاخ ياغىچىنىڭ ئوتتۇرىسىغا پالاس يىپلىرىنى ئالماشتۇرۇپ تۇرۇش رولىنى ئۆتەيدىغان پاختا شوينا بېكىتىلىدۇ، بۇ شوينا گۆلاخ شىپى (يىپى) دەپ ئاتىلىدۇ.

شېرىك ياغىچى: بىر مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى يۇلغۇن تايىقنىڭ ئىككى ـ ئۇچ تەرىپىگە قىيناغ چىقىرىلىدۇ، پالاس يىپلىرى ئىككى تالدىن جۈپلىنىپ، تەك ـ تۆپە يۆنىلىشى بويىچە پاختا يىپ بىلەن قوزۇق بېغى شەكلىدە چىگىلىدۇ، پالاس يىپلىرىنىڭ ئالمىشىپ ياكى ئۈزۈلۈپ كەتمەسلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش رولىنى ئوينايدۇ.

قىلىچ: 0.7 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى 15 سانتىمېتىر كەڭلىكتىكى، ئۈچ سانتىمېتىر قېلىنلىقتىكى ئۆرۈك ياكى ئۈجمە شېلى بەل پىچاق شەكلىدە ياسىلىدۇ، ئالدى تەرىپى نېپىزلىتىلىپ بىس هالىتىگە كەلتۈرۈلىدۇ، تەك ـ تۆپە قىلىنغان يىپلارنىڭ ئالمىشىش نۇقتىسىغا ئاقاغ يىپى ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن، قىلىچ ئارقىلىق چىڭىتىلىدۇ.

ئاقاغ تاختىسى: 0.6 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى، 10 سانتىمېتىر كەڭلىكتىكى تېرەك شېلى رەندە سېلىنىپ سىلىقلاشتۇرۇلىدۇ، ئاقاغ يىپىنى ئۆتكۈزۈشكە ئىشلىتىلىدۇ.

پالاس تۆگە، قوي يۇڭلىرى (قوي يازدا، كۈزدە قىرقىلىدۇ، كۈزلۈك يۇڭدا يىپ ئېگىرگىلى بولمايدۇ)، كەندىر چىگىسى قاتارلىقلاردا ئېگىرىلگەن يىپلاردىن توقۇلىدۇ. تۆگە يۇڭى يىپىدا توقۇلغان پالاستا تونچە ئۇزۇن چاپان تىكىلىدۇ، يىپى ئىنچىكە ئېگىرىلىدۇ. كەندىر چىگىسى پالاس ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، يىپى يوغانراق ئېگىرىلىدۇ. قوي يۇڭى يىپىدا پالاس، تاغار، خۇرجۇن، ئورۇما ۋە شالچە قاتارلىقلار توقۇلىدۇ. يىپ دەسلەپتە سىڭاقات ئېگىرىلىپ، ئاندىن ئىككى قات تولىنىدۇ. يىپ تولاشتا پۇال تەتۈر يۆنىلىشتە ئايلاندۇرۇلىدۇ. سىڭاقات ئېگىرىلىپ تۆرتەك قىلىنغان يىپ يەك دەپ، ئىككى قات قىلىپ تۆرتەكلەنگەن يىپ يۇمغاق دەپ ئاتىلىدۇ. يىپ يۇمغاق قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، يۇيۇپ ئادالىنىپ هەر خىل رەڭلەردە بويىلىدۇ. پالاسنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىك هەجمى بويىچە ئېگىرىلگەن يىپنىڭ مىقدارى غېرىچ ئارقىلىق ئالدىن مۆلچەرلىنىدۇ، يەنى مانچە غېرىچ يۇمغاق يىپ، مانچە غۇلاچ كېلىدۇ، مانچە غۇلاچتا مانچىلىك چوڭلۇقتا پالاس توقۇلىدۇ، دەپ ئالدىن مۆلچەر قىلىنىدۇ. بۇ مۆلچەر يەنە پالاس توقۇشنى باشلاش، پالاسنىڭ رەڭ، گۈللىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەتلەردە ناهايىتى مۇهىم رول ئوينايدۇ.

پالاس توقۇشنى باشلاش: پالاس توقۇشنى باشلاشقا مۇشۇ ئىشنى قىلالايدىغان ئۇستىكار ئاياللار تەكلىپ قىلىنىدۇ. پالاس توقۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن تەكشى، ئازادە ئورۇن هازىرلىنىدۇ. 80 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا بەش تال قوزۇق ياسىلىدۇ، تۆت چوڭ قوزۇق تۆت ئورۇنغا تۆت چاسا قىلىپ (پالاسنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى بويىچە) قېقىلىدۇ. گۆلاخ ياغىچى بىلەن بىر تال قوزۇق ئۇدۇللاشما هالەتتە 30 سانتىمېتىر كەڭلىكتە ئوتتۇرىغىراق قېقىلىدۇ. يىپ تۈنجى قوزۇققا چىگىلىپ ئوڭ يۆنىلىش بويىچە ئايلاندۇرۇلۇپ، گۆلاخ يىپىغا چىگىلىپ ئۆتىدۇ، ئىككىنچى رەتتە ئايلاندۇرۇلغان يىپ گۆلاخ ياغىچىغا يانداش قوزۇقنى ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق تۈنجى يىپ بىلەن ئۆتۈشمە قىلىنىپ ئايلاندۇرۇلىدۇ، بۇ ئورۇندا بىر ئادەم پالاس يىپلىرىنىڭ ئۆتۈشمە قىلىشىغا مەسئۇل بولىدۇ. يىپلار پالاسنىڭ گۈل نۇسخىسى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ، پالاس يىپلىرى ئۆز تەرتىپى بويىچە قوزۇقلارغا يۆگىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئىككى قوزۇق قىسقارتىلىپ، قالغان ئۈچ قوزۇق ئۈچ بۇلۇڭ شەكلىدە قېقىلىدۇ. يانداش قېقىلغان ئىككى قوزۇققا بىر تال توم ياغاچ باغلىنىپ توقۇش باشلىنىدىغان تەرەپ يىپىغا ئۆتكۈزۈلىدۇ. يەنە بىر قوزۇققا پالاس يىپىنىڭ بىر ئۇچى چىگىلىدۇ. ئاخىرىدا گۆلاخ ياغىچى باقاناغا ئېسىلىدۇ، پالاس توقۇشنى باشلاش ئاخىرلىشىدۇ، بۇ جەريان «پالاس يۈگۈرۈش» دەپ ئاتىلىدۇ.

پالاس توقۇش نوقۇل هالدىكى تۇرمۇش ئېھتىياجى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر قول هۈنەرۋەنچىلىكىدىكى

ئۆزگىچە ئىستىتىك قىممەتكە ئىگە گۈزەل سەنئەت بۇيۇ-
مى ھېسابلىنىدۇ.

كىيىم - كېچەك جەھەتتە:

جۇغراپىيەلىك تەبىئىي شارائىت ۋە ئىجتىمائىي
تۇرمۇش ئېھتىياجىدىن كوسراپلىقلارنىڭ كىيىنىش ئادەتلە-
ri ھەم قەدىمىيلىككە، ھەم قىسمەن ئۆزگىچىلىككە ئىگە
بولغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، كوسراپلىق-
لار يۇڭ، تېرە، پاختا قاتارلىقلاردىن ئۆزلىرى تەييارلىغان
كىيىم - كېچەكلەرنى كىيىشەتتى. ئەرلەر ئاشلاپ ئەيلەن-
گەن تۆكى (مويى) ئۇزۇن ئاق ياكى قارا قوي تېرىسىدىن
تىكىلگەن سالۋا تەلپەك كىيسە، ئاياللار مويى سەل
پەسرەك، شەكلى ئەرلەر تەلپىكىگە ئوخشايدىغان كىچىك
تەلپەكلەرنى كىيىپ، تۆپىدىن ياغلىق سالىدۇ، كىچىك بالى-
لارغا پاختا رەختتىن ئولپاق تىكىپ، ئولپاقنىڭ تۆپىلىك
قىسمىغا ئايلاندۇرۇپ پۆپۈك قادالغان باش كىيىمى كىي-
دۈرىدۇ. ئىلگىرى بەزى ئەرلەر تاجىكچە تەلپەك، ئاياللار
كۇلتا كىيىدىغان ئادەت بار ئىدى، ھازىر ئەمەلدىن
قالدى.

ئەر - ئايال، چوڭ - كىچىك ھەممە كىشىدە چورۇق
كىيىش ئومۇملاشقان. چورۇق يەڭگىل، يۇمشاق، چىدام-
لىق بولۇش، خام ماتېرىيالنى تېپىش ئاسان ھەم باھاسى
ئەرزان بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە ئاياغ كىيىمى
بولۇپ، ئۇ ئەرەنچە، ئايالچە ياكى يازلىق، قىشلىق دەپ
ئايرىلمايدۇ. قىشتا كىگىز پايپاق بىلەن، يازدا جۇراپ
پايپاق (يۇڭ يىپتا توقۇلغان) ياكى پايتىما بىلەن كىيىلىدۇ،
كوسراپلىقلار تىككەن چورۇقلار شەكىل جەھەتتە ئۆلكە
(يەكەن) چورۇقى، قىرغىز چورۇقى، تاجىك چورۇقلىرى-
دىن پەرقلىق بولىدۇ.

ئەرلەر قىشتا جۇۋا ياكى يۇڭ سېلىپ تىكىلگەن تون
كىيىدۇ. يازدا ئاق ماتادىن تىكىلگەن تونچە كۆڭلەك،
تامبال (ئىشتان) كىيىدۇ. بەلباغ ياكى قۇر بىلەن بېلىنى
باغلاپ، پىچاق ئاسىدۇ.

ئاياللار قىشتا جۇۋا ياكى يۇڭ سېلىپ تىكىلگەن ئۆ
تۇشمە ياقىلىق، ئىككى يان تەرىپىگە چەك قويۇلغان چا-
پانلارنى، يازدا ئۇزۇن كۆڭلەكلەرنى كىيىدۇ. ئاياللار ئا-
دەتتە زىننەت بۇيۇملىرىنى ئانچە تاقاپ كەتمەيدۇ. ھېيت-
ئايەم، توي - تۆكۈنلەردە زىرە، مونچاق، ئۈزۈك، بىلە-
زۈك تاقايدۇ. كۆپ ساندىكى ئاياللار مەيدىسىگە يۇملاق
شەكىللىك، بۆرەكچە نەقىش چېقىرىلغان ھەلقە (ئەدەبىي
تىلدا ھالقا) تاقىۋېلىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئىلگىرى بەزى
ياشانغان ئاياللار مەيدىسىگە ھالقا بىلەن قەلەمتىراچنى
بىللە ئاسىدىغان، قىز - چوكانلار بېلىگە پىچاق - بوي
تاسما ئاسىدىغان ئادەت بولغان، ھازىر يوق.

كوسراپلىقلارنىڭ كىيىنىش ئادىتىدە، تۆۋەندىكى-
دەك پەرھىزلىك قاراشلار شەكىللەنگەن: ① ئاتا - ئانىسى-
دىن قالغان باش كىيىملەرنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە
ساقلاپ كىيىشنى (يىرتىلىپ كەتمىسلا) ئەلا بىلىدۇ. باش
كىيىملەرنى باشقىلارغا سوۋغات قىلىشنى، يەرگە تاشلىۋې-
تىشنى، ئاتلاپ ياكى دەسسەپ ئۆتۈشنى قاتتىق يامان ئا-
لىدۇ. «دوست باشقا، دۈشمەن پۇتقا قارار» دېگەن
قاراش كەڭ تارقالغان. ② كوسراپلىقلار باش كىيىمدىن
باشقا ھەرقانداق يېڭى كىيىم كىيىدىغان چاغدا، ئاۋۋال
«مېنىڭ ئۆمرۈم ئۇزۇن بولغاي، سېنىڭ ئۆمرۈڭ قىسقا»
دەپ كىيىمنى بىر قېتىم دەسسىۋېتىپ ئاندىن كىيىدۇ. ③
مەيلى ئەرلەر بولسۇن ياكى ئاياللار بولسۇن ھەرقانداق
كىشىنىڭ يالاڭباشتاق يۈرۈشنى يامان ئالىدۇ. بولۇپمۇ ئا-
ياللار كېچە ياكى كۈندۈز بولسۇن يالاڭباشتاق يۈرسە
ياكى ياتسا، قىيامەت كۈنى گۆردىن تولغۇز بولۇپ قوپى-
دۇ دەپ قارىلىدۇ. ④ ھەرقانداق ۋاقىتتا، كىيىم كىيىشنى
ئوڭ تەرەپتىن، سېلىشنى سول تەرەپتىن باشلاش شەرت
قىلىنىدۇ. ⑤ قىز - ئاياللارنىڭ قىسقا ئىشتان كىيىشى،
ئۇزۇن پايپاق تارتىشى، ھوشۇقىنىڭ ئۈستىنى ئوچۇق قو-
يۇشى، يايتاق ئات - ئېشەكلەرگە مىنىشى ئەيىب ھېسابلىنى-
دۇ.

(4) قوشۇمچە ئىگىلىك ئادەتلىرى

كوسراپلىقلار ئىقتىسادىي جەھەتتە چارۋىچىلىق،
دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلغاندىن باشقا، يەنە قول ھۈنەر-
ۋەنچىلىك، سودا - سېتىق، ئالتۇن چايقاش، كۆمۈر
قېزىش، قوغۇشۇن تاۋلاش قاتارلىق قوشۇمچە كەسىپلەر
بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدۇ.

سودا - سېتىق ئەھۋالى: كوسراپ يېزىسىدا تەبىئىي
شارائىتنىڭ چەكلىمىلىكىدىن بازار شەكىللەنمىگەن بولسى-
مۇ، ئەمما كوسراپلىقلاردا سودا ئىككى ئاللىبۇرۇن شەكىل-
لەنگەن. ئېلىم - سېتىم ئىشلىرىدا تەڭ قىممەتكە ئىگە
بولغان ماددىي بۇيۇملار ئاساسىي ئوبوروت (ئايرىباش-
لاش) ۋاستىسى بولغان. كوسراپلىقلاردىن سودا - سېتىق

بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار تۈنجى بولۇپ ئۆز يېغىدا پىشقان ئۆرۈك، نەشپۈت، ئۈزۈم، ياڭاق قاتارلىق مېۋىلەرنى، سىرىققول (تاشقورغان) يايلاقلىرىدا ياشىغۇچى تاجىك، قىرغىز چارۋىچىلىرىغا ئوغلاق، قوزا، تېرە، يۇڭ، سېرىق ماي قاتارلىقلارغا ئالماشتۇرۇش بىلەن سودا ئىشلىرىنى باشلايتتى. روناق تاپقانلىرى كاچۇڭ، قوشراپ، چوپان بازارلىرىدىن ئالغان ياغ، گۈرۈچ، ئۇن، ياڭاق، نەشپۈت، بادام، رەخت قاتارلىق تاۋارلارنى تاشقورغان بازارلىرىغا ئاپىرىپ ساتاتتى. قاتناش مۇساپىسى ئۇزۇن ھەم خەتەرلىك بولغاچقا، يالغۇز سەپەرگە چىقىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بولۇپمۇ تاشقورغان بىلەن كوسراپ ئارىلىقىدا بېرىپ - كېلىشكە 10 كۈندىن ئارتۇق ۋاقىت كېتىدىغان بولۇپ، خەتەرلىك دەريا - ئېقىنلاردىن، قارلىق تاغ - داۋانلاردىن ئۆتۈشكە توغرا كەلگەچكە، يول جاپاسى بىلەن ئاچلىق ئازابى جان قىينايتتى. شۇڭا كوسراپتىن ماڭغان سودىگەر تاشقورغاندىن يانغان سودىگەرگە ئىككىدىن نان تۇتۇش ئومۇمىي ئادەتكە ئايلانغان.

ئالتۇن چايقاش: زەرەپشان دەرياسىدا كېپەك ئالتۇن زاپىسى بىر قەدەر مول. كوسراپلىقلار مۇشۇ ئالاھىدىلىكتىن پايدىلىنىپ ئۆزگىچە ئالتۇن ئىشلەش ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن. ئالدى بىلەن ئالتۇن چايقاشقا ماس كېلىدىغان ئورۇن بېكىتىلىدۇ، ئاندىن 1.5 مېتىر كەڭلىكتە، 80 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتە ئۈچ بۇلۇڭ شەكىلدىكى تاش تام ئېتىلىپ، ئىچى شېغىل بىلەن تولدۇرۇلىدۇ. ئۈستىگە ئوخشاش چوڭلۇقتا يۇڭ پالاس يېپىلىپ، پالاس ئۈستىگە سېۋەت ياكى ئۆتكەمە قويۇلىدۇ. بۇ دۇكان دەپ ئاتىلىدۇ. دۇكان قۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، قۇم - شېغىل قېزىلىپ، بىر ئادەم گۈرجەك بىلەن ئۆتكەمە ئىچىگە تاشلايدۇ، يەنە بىر ئادەم نوگايدا سۇ قۇيىدۇ. چوڭ شېغىل تاشلار ئۆتكەمىگە سۈزۈلۈپ قېلىپ، قۇم پالاس ئۈستىگە چۈشىدۇ. پالاس يۈزىگە چۈشكەن قۇملار سىيرىپ چىقىرىۋېتىلىپ، پالاس چوڭراق داستىخان ياكى رەخت ئۈستىگە قېقىلىدۇ. بۇ قىزىل ئايرىش دەپ ئاتىلىدۇ. قىزىل ئايرىش تۈگىگەندىن كېيىن، ئايرىۋېلىنغان قۇم ياغاچ لېگەندە قايتا - قايتا چايقىلىپ، ئېشىپ قالغان قىسمىغا سىماب قۇيۇلىدۇ. ئالتۇن سىمابقا چاپلىشىپ مۇنەك ھالەتكە كېلىدۇ، بۇ ئالتۇن چايقاش دەپ ئاتىلىدۇ.

قوغۇشۇن ئېرىتىش: قوغۇشۇن ئېرىتىشمۇ كوسراپلىقلارنىڭ تىرىكچىلىك يولىدىكى قوشۇمچە كىرىم مەنبەلىرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان. ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگىچە كوسراپلىق ياشلار تۈركۈملەپ قەشقەر تاغلىرىغا (ئەمەلىيەتتە ئاتۇش شەھىرى قاراجۇل يېزىسى تەۋەسىدىكى قاقشال تاغلىرى) بېرىپ، قوغۇشۇن رۇدىسى قازاتتى. ئاندىن ئۇنى تاۋلاپ (ساپلاشتۇرۇپ) قەشقەر شەھىرىگە سېتىپ پۇلغا ئايلاندۇراتتى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر قىسىم كىشىلەر كوسراپ تاغلىرىدىمۇ قوغۇشۇن تاۋلاش بىلەن شۇغۇللانغان، ئەمما شەھەر، بازارلاردىن يىراق بولغاچقا تاۋارغا ئايلىنالمىغان، پەقەت قارا مىلتىققا ئوق قىلىشقىلا ئىشلىتىلگەن.

كۆمۈر قېزىش: كوسراپ يېزىسىنىڭ كۆمۈر زاپىسى ناھايىتى مول. كوممۇنا مەزگىلىدىكى 20 نەچچە يىلنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھەر بىر دېھقان ئائىلىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا شەخسىي كۆمۈر كېنى بولغان، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن باشلاپ كۆمۈر بازارغا يۈزلىنىپ، دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ ئاساسىي پۇل تېپىش مەنبەسىگە ئايلانغان.

3. ئائىلە قۇرۇلمىسى

كوسراپلىقلار بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق ئائىلە قۇرۇلمىسى بويىچە ئەرلەر ئاساس قىلىنىدىغان ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈمىنى داۋاملاشتۇرغان. ئائىلە باشلىقى تەبىئىي ھالدا دادا ياكى ئوغۇل (ئاساسلىق چوڭ ئوغۇل)غا مەنسۇپ بولغان. ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئائىلە باشلىقىغا شەرتسىز بويسۇنۇشى، گېپىنى ئاڭلىشى، ھۆرمەت قىلىشى بىر خىل ئەنئەنىۋى ئائىلە ئەخلاقىغا ئايلانغان. قانداشلىق مۇناسىۋىتىدە ئانىغا قارىغاندا دادا تەرەپ قانداشلىقى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغاچقا، كوسراپلىقلارنىڭ تۇغقانلارنى ئاتاش نامىدىمۇ دادا تەرەپ تۇغقانلىرى بىلەن ئانا تەرەپ تۇغقانلىرىنى پەرقلەندۈرۈپ ئاتاش ئادىتى شەكىللەنگەن. مەسىلەن، دادا تەرەپ تۇغقانلىرىدىن ئەرلەر دادىدىن چوڭ بولسا «چوڭ دادا»، كىچىك بولسا «ئاكا» دەپ ئاتالسا، ئانا تەرەپ ئەر تۇغقانلار بىردەك «تاغا» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئاتاقلار چوقۇم ئۆز جايىدا ئىشلىتىلىشى شەرت قىلىنىدۇ. ئۇنداق بولمايدىكەن كۆڭۈل رەنجىتىش، بولۇپمۇ دادا تەرەپ تۇغقانلارنىڭ كۆڭلى رەنجىپ قېلىش ئەھۋالى يۈز بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئائىلە ئىقتىسادىنى باشقۇرۇش، مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش، توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يىتىم ئۆزىتىش ۋە ئېلىم - بېرىم ئىشلىرىدا ئەرلەر ئاساسلىق رول ئوينايدۇ، كۆپ ئوغۇللۇق ئائىلىلەردە چوڭ ئوغۇل توي قىلىپ پەرزەنت يۈزى كۆرگەندىن كېيىن

ئۆي ئايرىپ بېرىلىدۇ، بۇ «بۆلەك چىقىرىش» دەپ ئاتىلىدۇ. كەنجى ئوغۇل ئۆي ئايرىپ چىقىپ كەتمەي، ئاتا ـ ئانىسى بىلەن بىر ئۆيدە تۇرىدۇ، ئوغۇل پەرزەنتلەر گەرچە ئۆي ئايرىپ چىقىپ كەتكەن بىلەن ئائىلىنىڭ چوڭ ئىشلىرىدا يەنىلا دادىنىڭ، دادا ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن چوڭ ئوغۇلنىڭ ئاغزىغا قارايدۇ.

4. تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى

كوسراپلىقلارنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى ئەجداد ـ ئەۋلاد تەرتىپى، قېرىنداشلىق تەرتىپى، ياش تەرتىپى، ئەر ـ خوتۇنلۇق تەرتىپى، قۇدا ـ باجىلىق تەرتىپى ۋە دوست ـ ئاداشلىق تەرتىپلىرى بويىچە پەرقلەندۈرۈلىدۇ.

ئەجداد ـ ئەۋلاد تەرتىپى بويىچە، ئەۋلادلار (پەرزەنتلەر) ئۆز ئەجدادىنى دادام، ئانام، بابام، مامام، بابام ياكى مامامنىڭ دادىسى، ئانىسى، ئۇنىڭ دادىسى، ئانىسى... دەپ ئاتىسا، ئەجدادلار (ئاتا ـ ئانىلار) بالام (ئوغلۇم، قىزىم)، نەۋرەم، چەۋرەم، ئەۋرەم، پەي نەۋرەم، كۆكۈن نەۋرەم دەپ ئاتايدۇ.

قېرىنداشلىق تەرتىپى بويىچە، ئاتا ـ ئانا بىر تۇغقانلار «جانجىگەر بىر تۇغقان» دەپ ئاتالسا، دادا بىر، ئانا باشقا ياكى ئانا بىر، دادا باشقا بىر تۇغقانلار «قانداش بىر تۇغقان» دەپ ئاتىلىدۇ. ئەرلەر ئاكام، ئاكاچام، ئىنىم، ئۇكام، ئاياللار ئاچام، ئايلاكام، سىڭلىم دېيىلىدۇ. بىر تۇغقانلارنىڭ پەرزەنتلىرىدىن باشلاپ تۇغقانچىلىق ناملىرى دادا تەرەپ بىلەن ئانا تەرەپنىڭ پەرقلەندۈرۈپ ئاتىلىدۇ. دادىنىڭ بىر تۇغقان ئاكىسى ياكى دادا تەرەپتىن بولغان بىر نەۋرە ئاكىسىنى چوڭ دادام، چوڭ دادىنىڭ ئايالىنى چوڭ ئانام دەپ ئاتايدۇ. دادىنىڭ ئىنىلىرى ئاكام، ئاكىنىڭ ئايالىنى يەڭگەم دەپ ئاتايدۇ. ئانا تەرەپنىڭ ئاكا ـ ئىنى تۇغقانلىرىنى بىردەك تاغام دەپ ئاتايدۇ. ئەرلەر يەنە ئۆزىنىڭ ئايال قېرىنداشلىرىنىڭ پەرزەنتلىرىنى خارىم دەپ ئاتايدۇ. دادا تەرەپتىن بولغان نەۋرىلەر ياش قۇرامى بويىچە ئۆزئارا ئاكام، ئىنىم، ئاچام، سىڭلىم دەپ ئاتاشسا، ئانا تەرەپتىن بولغان نەۋرىلەر بىلەن دادا تەرەپتىن بولغان نەۋرىلەر ئۆزئارا (ئوغۇل ـ قىز دەپ ئايرىمايدۇ) پېتىشىم دەپ ئاتىشىدۇ.

قۇدا ـ باجىلىق تەرتىپى بويىچە، ئەر ـ خوتۇن بولغۇچىلارنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى ئۆزئارا قۇدا ـ باجا دەپ ئاتىلىدۇ. ئەر خوتۇنىنى «تەۋۇ» دەپ، خوتۇن ئېرىنى «ئەۋۇ» دەپ ئاتايدۇ. ئەر ـ خوتۇن بىر ـ بىرىنىڭ دادىسىنى قەيىنتام، ئانىسىنى قەينام، ئاكىسىنى قەيناغام، ئاچىسىنى قەينەئىگىچىم، ئىنىسىنى قەيىنىنىم، سىڭلىسىنى قەينە سىڭلىم دەپ ئاتايدۇ.

دوست ـ ئاداشلىق تەرتىپى بويىچە، كوسراپلىقلاردا تەڭتۇش ئوغۇللار بىلەن ئوغۇللار دوست بولۇش، قىزلار بىلەن قىزلار ئاداش بولۇشتىن ئىبارەت غەيرىي تۇغقانچىلىق ئادىتى شەكىللەنگەن. ئۇلار ئۆزئارا «دوستۇم»، «ئادىشىم» دەپ، ئاتا ـ ئانىسىنى ئايشاتام، ئاشنانام، ئاكىسىنى ئايشاكام، ئاچىسىنى ئايشاچام، ئىنىسىنى ئايشىنىم، سىڭلىسىنى ئاياشسىڭلىم دەپ ئاتايدۇ. ئايشاتام، ئايشانام بولغۇچىلارمۇ پەرزەنتلىرىنى ئايشوغلۇم، ئاياشقىزىم دەپ، دوست ـ ئاداش بولغۇچىلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ دوست ـ ئاداشلىرىنى ئايشاتام، ئايشانام دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەن.

ئەسكەرتىشكە تېگىشلىكى شۇكى، ① كوسراپلىقلاردا ئەجداد ئىسمىنى ئەۋلادقا ئات قىلىپ قويۇش شەكلى (دادا تەرەپ تۇغقانلىرى ئاساس قىلىنىدۇ) ئارقىلىق ئائىلە شەجەرىسىنى تۇرغۇزۇش ئەنئەنىسى ئومۇمىي ئادەتكە ئايلانغان. ② تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىدە دادا تەرەپ قانداشلىقى ئاساس قىلىنغان. ئۇلارنىڭ قارىشىدا ئاكا بىلەن تاغا، ئاكا (ئىنى)، ئاچا (سىڭىل) بىلەن پېتىش تەڭ ئورۇنغا قويۇلمىغان. شۇڭا بۇ نامىلارنى ئۆز جايىدا ئىشلىتىش تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىدە ئىنتايىن مۇھىم. ③ ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىن كېيىن، كوسراپلىقلاردا ئاتا ـ ئانىنىڭ ئاچا ـ سىڭىللىرىنى ئاقانا (ئاق ئانا)، ئاقاچا (ئاق ئاچا) دەپ ئاتىۋالىدىغان ئادەت بارلىققا كەلگەن. ئەكسىچە پېشىم، يەزنەم دېگەن ناملار يوقالغان. ④ كوسراپلىقلاردا هامامام، خاناچام دېگەن ناملار شەكىللەنمىگەن. ⑤ پەرزەنتلەر ئۆز ئاتا ـ ئانىسىنىڭ، كۈيئوغۇل ـ كېلىنلەر قېيناتا، قېينانىسىنىڭ، ئاياللار ئەرلەرنىڭ ئىسمىنى بىۋاستە چاقىرىش هۆرمەتسىزلىك هېسابلىنىدۇ. ⑥ كوسراپلىقلار تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بار ـ يوقلۇقىغا قارىماي، ئۆزىدىن چوڭ هەرقانداق كىشىنى ئاكام، ئاكاچام، ئاچام، ئايلاكام دەپ، كىچىكلەرنى ئۇكام (ئىنىم)، سىڭلىم دەپ چاقىرىدۇ. ⑦ يۈزتۇرا چاقىرىشقا توغرا كەلسە، ئاكوي (ئاكا)، ئاچوي (ئاچا)... دەپ، يوق يەردە بولغان بولسا، شۇ كىشىنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا ئاكام، ئاچام سۆزلىرىنى قوشۇپ چاقىرىش ئادىتى ئومۇملاشقان.

5. ئولتۇراقلىشىش ئادىتى

كوسراپلىقلار يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق

تۇرمۇشى، بولۇپمۇ كوسراپ يېزىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتىگە ماس ھالدا ئۆزگىچە ئولتۇراقلىشىش ئادىتىنى شەكىللەندۇرگەن. دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى كەن (كەنت) ئۆيلىرى ھەم مۇقىم، ھەم يۇرۇشلەشكەن ئۆيلەر بولغاچقا ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى قى (قىر) ئۆيلىرى كاپا (كەپە) دەپ ئاتىلىپ ئىككىلەمچى ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ئۆي كوسراپلىقلارنىڭ يەرلىك شىۋىسىدە تام دەپ ئاتىلىدۇ. تام ھەم ئۆينى، ھەم تامنى كۆرسىتىدۇ، شۇڭا ئۇلار ئادەتتە ئۆي سېلىشنى تام سېلىش دەپ ئاتايدۇ. كوسراپلىقلار ئىشىك ئالدىغا گۈل تېرىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ھويلا ئىچى ياكى ئالدىغا باغ چىقىرىشنى ياخشى كۆرىدۇ، ئەمما يەر قىسلىقى تۈپەيلى ھەممە ئادەمدە باغ قىلىش ئىمكانىيىتى يوق. باغ قىلالمىغانلار ئىشىكى ئالدىغا ئۈزۈم، ھېچ بولمىغاندا بىرەر تۈپ ئۈجمە دەرىخى سالماي قالمايدۇ.

كەنت ئۆيلىرى ياكى قىر ئۆيلىرىنىڭ ھەممىسى توپا، ياغاچ ئۆيلەر (ئاق ئۆي ياسالمايدۇ)نى ئاساس قىلىدۇ. كەنت ئۆيلىرى دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى تاغ باغرىنى بويلاپ نىسبەتەن تۈزلەڭ، قۇرغاق، كەلكۈن، كۆچكۈندىن يىراقراق جايلار تاللىنىپ، جەنۇب، شىمال يۆنىلىشى بويىچە سېلىنىدۇ. جەنۇب تەرەپتىكى ئۆيلەرنىڭ ئىشىكى شىمالغا، شىمال تەرەپتىكى ئۆيلەرنىڭ ئىشىكى جەنۇبقا قارىتىلىدۇ. كەنت ئۆيلىرى پېشايۋان، ئايۋان (سۆرۈنخانا)، ساراي، مېھمانخانا، ئاشخانا، قازناق تەرتىپلىرى بويىچە يۇرۇشلۇك ئۆيلەردىن تەركىب تاپىدۇ. پېشايۋاننىڭ ياسىلىش شەكلى ئۆزگە يۇرت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆي شەكلىگە ئوخشايدۇ. پېشايۋاننىڭ ئىچكىرىسىگە ئايۋان، ئۇنىڭ ئىچىگە ساراي، ئاشخانا، قازناق سېلىنىدۇ. ئايۋان بىلەن سارايىنىڭ تۈزۈلۈش شەكلى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، كوچا ۋە دەريا بويىلىقلارنىڭ ئايۋان قۇرۇلمىسىنى ئەسلىتىدۇ («تارىمنىڭ يۈرىكىدىكى ئوت» ئۇيغۇرچە نەشرى 165 ـ، 166 ـ بەتلەر). ئايۋان ئىككى ئۇزۇن، ئىككى قىسقا خەلك (ئەدەبىي تىلدا خا)، تۆت تۈۋرۈكلۈك قىلىپ لايىھەلىنىدۇ. ئايۋاننىڭ ئىشىك تەرىپىدىن تۆر تەرىپىگە قارىتىپ تار يول ئېلىنىدۇ، بۇ يول كوچا ساراي، مېھمانخانا ئۆيلەرگە تۇتىشىدۇ. ئايۋاننىڭ تۆرى ئىككى سۇپىلىق بولىدۇ. (سۇپا) كوسراپ شىۋىسىدە سۆكە دېيىلىدۇ، سۇپا ئەتراپىغا تاختايلىق زەگۇندە ياسىلىدۇ. ئايۋان ئوتتۇرىسىغا كەڭ ـ تارلىقى ئۈچ مېتىرلىق تۆت چاسا پەگاھ چىقىرىلىدۇ. ئايۋاننىڭ يورۇق، ھاۋالىق بولۇشى ئۈچۈن پەگاھنىڭ ئۆگزە قىسمىغا بىر مېتىر ئېگىزلىكتە لەمپە ياسىلىدۇ. ئايۋان توي ـ تۆكۈن، ئۆلۈم ـ يېتىم ئۆتكۈزۈش، مەشرەپ ئۆتكۈزۈش قاتارلىق ئاممىۋى يىغىلىشلارغا ماس كەلگەچكە، قوشنا يۇرتلارغىمۇ كەڭ تارقالغان. ساراي ئۆيلەر ئىككى خالىق، بىر سۇپىلىق، قالغان ئۆيلەر بىر خالىق، بىر سۇپىلىق ياسىلىدۇ. ئۆيلەرگە تاكچا چىقىرىلىدۇ، تۈگۈلۈك قويۇلىدۇ (ئەمدىلىكتە دېرىزە قويۇلىدىغان بولدى). ئۆي ياسىشقا كېتىدىغان ماتېرىياللار خە (خا)، جەگە، سىنجى (ھاراق)، ۋاسا، پەرمان، چۈغۈندەك (نەللىك) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، تېرەك، ئاتۇچ (قارىغاي) ياغاچلىرىنى ئاساس قىلىدۇ. بۇرۇنقى زاماندا ياغاچلارغا نەقىش ئىشلەش، تاملىرىنى ئاقارتىش ئاز بولغان، يېقىنقى زامانلاردىن بۇيان خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ نەقىش ئىشلەش، گەجلەش، چىنىش چاپلاش ئادەتلىرى ئومۇملىشىشقا باشلىدى.

كاپا ئۆيلەر (قىر ئۆيلىرى) ئىچكىرى ـ تاشقىرى قىلىپ ئىككى ئېغىزلىق بولىدۇ. قۇرۇلمىسى نىسبەتەن ئاددىي، پەسرەك يېپىلىدۇ، نەقىش چىقىرىلمايدۇ. تاش قارىغاي (ئاتۇچ) ياغىچى ئاساس ماتېرىيال قىلىنىدۇ. ئۆيلەرنىڭ ئىشىكىنى جەنۇب ياكى شىمال تەرەپكە قارىتىپ سېلىش شەرت قىلىنىدۇ. كۈنچىقىش، كۈنپېتىش تەرەپكە قارىتىلمايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى: ① كوسراپ يېزىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتى سەۋەبىدىن بولغان دەپ قاراشقا بولىدۇ. يەنى ئۆيلەر دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى تاغ باغرىنى بويلىتىپ سېلىنىدىغان بولغاچقا، ئىشىك چوقۇم دەريا تەرەپكە قارىتىلىشى كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا ئۆينىڭ ئالدى تاغ تەرەپكە قارىتىلىپ قالسا، ئۆينىڭ بىخەتەرلىكىگە، يورۇق، ئازادە بولۇشىغا، كۈنگەي بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايدۇ. ② ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مىللىي ئەنئەنىسىدىكى كۈن ئېتىقادچىلىقى بىلەن ئىسلام ئەقىدىسىنىڭ ئۆزئارا يۇغۇرۇلۇشى تەسىرىدىن بولغان دەپ قاراشقا بولىدۇ. كوسراپلىقلار يېتىپ ـ قوپۇشتا يۈزىنى قىبلە تەرەپكە قارىتىپ، ئوڭ تەرىپىنى بېسىپ يېتىشقا ئادەتلەنگەن. پۇت، دۈمبە تەرىپىنى قىبلە تەرەپكە قارىتىشنى، كۈنچىقىش، كۈنپېتىش تەرەپكە قاراپ تەرەت قىلىشنى، تۈكۈرۈشنى، يۈزىنى يۇيماي تۇرۇپ كۈن يۈزىگە قاراشنى گۇناھ ھېسابلايدۇ.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

(ئاپتور: ئاقتو ناھىيەلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى)

ئوغرى

(چۆچەك)

خۇسۇرى باي بار ئىكەن، ئىنىڭ ئالتۇن-كۈمۈش، پۇلى تولا ئىكەن، بىر كۈن ئۇ خۇسۇرى ئۆلدى. مۇنىڭ باللىرى ھەممىسىنى خەشلەدى. ئۈچ يۈز سەر كۈمۈش قالدى. مۇنى چوڭ ئوغلى خەشلەيدىغاننىڭ ھەش جايى يوق، بىر يەرگە سالدى. بۇ كۈمۈشنى بىز ئۈچ ئوغۇل يۈز سەردىن ئۈلىشىپ ئاللى دەپ مەسلەھەت قىلدى. بۇلارغا ماقۇل بولۇپ شۇنداق قىلدى. بىر يىلدىن كېيىن، بۇ كۈمۈش ئۈچ ئوغۇلنىڭ ئارىسىدا ئۈتىپ ① كەتتى. چوڭ ئاغىسى ئايتتى: بۇ ئۈچ يۈز سەر كۈمۈش ئۈتىپ كەتتى، بىز ئەمدى ئۈچ ئاغا-ئىنى يامان بولۇپ قالدۇ. پالانى شەھەردە بىر ئادىل ياقشى پادىشا بار، بىز ئۈچۈلەن بېرىپ شۇڭا دات قىلېلى. كۈمۈشنى قايسىمىز ئالغان بولساق، پادىشا سۇراپ تېپىپ بەرىدۇ. بۇ ئۈچ ئوغۇل مەسلەھەت قىلىپ پادىشانىڭ قېشىغا يۈردى. بىر كۈن شەھەرگە يېقىن بارغاندىن كېيىن، بىر ئاتلىق كىشى شەھەردىن چىقىپ كەلدى، كەلىپ ئۈچ ئۈچۈراشتى. بۇ كىشى سۇرىدى: مېنىڭ بىر تۈبەم ② يوقاپ كەتتى كۆردىڭمى؟ ئۇلار ئايتتى: كۆرمەدۇك. تۇرۇپ چوڭ ئاغىسى ئۇ كىشىنى قىچىرىپ: تۈبەڭنىڭ ئوڭ كۆزى قارىغۇمدى؟ دەپ سۇرىدى. بۇ تۈبە ئەگىسى قارىغۇدى، دەدى. كۆردۈڭمۇ؟ كۆرمەدىم، دەدى. ئۆتۈپ كەتىپ ئىدى، ئىكىنجى ئىنىسى تانا قىچىرىپ: تۈنەڭنىڭكى ئوڭ تۆرەپىگە شىرنە ئارتقانمۇ؟ سول تۆرەپىگە سىركە ئارتقانمۇ؟ دەدى. ئارتقان، دەدى. كۆردۈڭمۇ، دەدى. كۆرمەدىم، دەدى. ئۆتۈپ كەتتى. ئۈچىنجى ئىنىسى قىچىرىپ: تۈنەڭنى بىر چوڭلاق ئىت ئەرگەشىپ بارغانمىدى؟ قۇرسىقىدا بالېسى بار خوتۇن مىنىپ ئالغانمىدى؟ دەدى. مىنىپ ئالغان، دەدى. كۆردۈمۇ؟ دەدى. كۆرمەدىم، دەدى.

ئول كىشى بۇلاردىن سۇرىدى: سىلەر كۆرمەيسىلەر، تۈبەمنىڭ كۆزى قارىغۇ ئەكەننى قەيسىن بىلەسەن؟ شىرنە، سىركە سالغېننى قايدىن بىلسەن؟

چولاق ئۈت ئەرگەشىپ ئالغاننى قايدىن بىلسەن؟ قۇرسىقىدا بالىسى بار خوتۇن مىنگەننى قايدىن بىلسەن؟ دەدى. مەنىڭ تۇبەمنى ئېلىپسەن، دەدى. ئۇلار ئايتتى: تۇبەڭنى بىز ئالمىدۇق، بىز پادىشانىڭ قېشىغا دات قىلىپ بارىمىز، ئانداق بولسا سەنىما پادىشانىڭ قېشىغا بىز بىلەن بىرگە يۈر، پادىشا بۇيرىسا تۇبەڭنى بىز تۆلەپ بېرەلى.

بۇ شەرتى بىلەن پادىشانىڭ قېشىغا كەلدى. پادىشاغا كەلىپ بۇلار دات قىلدى. بۇ تۇبەنىڭ ئىگەسى ئايتتى: بىر تۇبەم يوقاپ كەتىپ ئىدى، بۇلاردىن سۇراپ ئىدىم، كۆرمەدىم، دەدى. بۇ چوڭ ئاغىسى قىچىرىپ تۇبەڭنىڭ كۆزى قارىغۇمۇ دەپ سۇرىدى. قارىغۇدى، دەدىم. كۆردۈڭمۇ، دەسەم. كۆرمەدىم، دەدى. مەن ئۆتۈپ كەتتىم؛ ئىككىنجى ئىنىسى قىچىردى: تۇبەڭگە شىرنە، سىركە ئارتقانمىدى؟ ئارتقان ئىدى، كۆردۈڭمۇ؟ دەسەم، كۆرمەدىم، دەدى. ئۈچىنجى ئىنىسى قىچىردى: تۇبەڭنى چولاق ئىت ئەرگەشىپ ئالغامىدى؟ قۇرساقتا بالا بار خوتۇن مىنىپ ئالغانمىدى؟ دەدى، مەن: كۆردۈڭمۇ دەسەم، بۇلار كۆرمەدىم، دەدى. سەن كۆرمەسەڭ بۇلارنى قايداق بىلسەن دەپ سۇرىدىم. ئانداق بولسا بىز پادىشانىڭ ئالدىغا داتقا بارىمىز، سەن بىرگە يۈرگۈن، دەپ ئېلىپ كەلدى.

پادىشا بۇلاردىن سۇردى: سەن كۆرمەگەن بولساڭ، تۇبەنىڭ ئوڭ ياقىدىكى كۆزى قارىغۇ ئەكەننى قايداق بىلدىڭ؟ دەپ سۇرىدى. چوڭ ئاغىسى ئايتتى: يولدا بىر تۇبە يۈرۈپ كەتىپتۇ، يولنىڭ سول تۆرەپتەكى چۆپنى ئېلىپ يەپتۇ، ئېنىڭ ئۈچۈن ئوڭ كۆزى قارىغۇ ئەكەن، دەدىم. پادىشا ئىككىنجى ئىنىسىدىن سۇرىدى: تۇبەنىڭ ئوڭ تۆرەپىگە شىرنە ئارتقاننى، سول تۆرەپىگە سىركە ئارتقاننى قايدىن بىلدىڭ؟ دەدى. ئول كىشى ئايتتى: كەلىپ ياتاتتىم، يولنىڭ ئوڭ تۆرەپىگە چىبىن ئولتۇرۇشۇپ كەلىپتۇ، سول تۆرەپىگە پاشا ئولتۇرۇشۇپ كەلىپتۇ. چىبىن تاتلىق نەمەنى يەيدۇ، پاشا ئاچچىقلىق نەمەنى يەيدۇ، ئېنىڭ ئۈچۈن تۇبەنىڭ ئوڭ تۆرەپىگە شىرنە سالغان ئەكەن، دەدىم، سول تۆرەپىگە سىركە سالغان ئەكەن، دەدىم، تۇبەنى كۆرگەنىم يوق. پادىشا ئۈچىنجى ئىنىسىدىن سۇرىدى: سەن چولاق ئىت ئەرگەشىپ ئالغاننى، قۇرسىقىدا بالىسى بار خوتۇن مىنگەننى قايدىن بىلدىڭ؟ ئول ئايتتى: يولنى بارغىنچا ئول خوتۇن تۇبەدىن تۈشۈپ سىيگەلى ئولتۇرۇپتۇ، سىيىپ بولۇپ ئورنۇدۇن تۇرغانچا

يانىنى تايىنىپ قويۇپتۇ. ئېنىڭ ئۇچۇن قۇرسىقىدا بالىسى بار خوتۇن مىنگەن ئەكەن دەدىم؛ ئۇل خوتۇن سىيگىچە ئىت ئولتۇرغان ئەكەن قويرۇقى يەرگە قادىلىپتۇ، ئېنىڭ ئۇچۇن چولاق ئىت ئەرگەشكەن ئەكەن دەدىم، تۇبەنى كۆرگەنىم يوق. پادىشا ئايتتى: تۇبەگنى بۇلار كۆرمەگەن ئەكەن، بېرىپ تۇبەگنى تېپىپ ئال، دەپ تۇبەنىڭ ئەگەسىنى چىقىرىپ ئەتتى.

بۇلار پادىشاغا دات قىلدى: ئاتېمىزدىن قالغان ئۇچ يۇز سەر كۇمۇش بار ئىدى، ئۇچ ئوغۇلنىڭ ئارىسىدا ئۇتىپ كەتتى. پادىشا سوراپ بۇ كۇمۇشنى قايسىمىز ئالغان بولساق، سوراپ تېپىپ بەرەرمىكىن دەپ پادىشاغا كەلدۇك. پادىشا ئايتتى: سىلەر ئۇچ كۇندىن كېيىن كەلىڭلەر، ئاندىنمەن سۇراي، دەپ بۇلارنى پادىشالىق سارايىدىن چىقاردى. ئۇچ كۇن بولغاندىن كېيىن بۇلارنى پادىشا قىچقىرىپ، قوي ئۆلتۇرۇپ ئاش قىلىپ مەيمان قىلدى. بۇلار پادىشانىڭ ئېشىغا: بۇل هارام، بىز يەمەيمىز، دەدى. پادىشا بۇ سۆزۇن ئىشتىپ، ئاچىغى كەلىپ بۇلارنى قىچقىرتتى. سىلەرگە ئاش بەرسەم، نە ئۇچۇن هارام دەپ يەمەيسىزلەر، دەگەندىن كېيىن، چوڭ ئاغىسى ئايتتى: قوي ئىت ئەمگەن قوي ئەكەن، دەدى. پادىشا قويچىنى قىچقىرىپ، قوي ئىت ئەمگەنى راستمۇ؟ دەپ سۇرىدى. قويچى: ئەمگەنى راست، دەدى. ئىكىنجى ئىنىسى ئايتتى: بۇغداي تەرىگەن يەردەى ئادامنىڭ ئۆلگى بار ئىكەن، ئېنىڭ ئۇچۇن ئاشنى هارام دەدۇك. پادىشا ئاش تەرىگەن يەردە ئادامنىڭ ئۆلگى بار ئىكەن، ئېنىڭ ئۇچۇن ئاشنى هارام دەدۇك. پادىشا ئاش تەرىگەن كىشىنى قىچقىرىپ: سەن بۇغداينى نەگە تەرگەن، دەدى. ئۇل ئايتتى: بۇرۇن ئادام كۆمگەن يەر بار ئىكەن، مەن شۇ يەرنى تۇزەپ بۇغداي تەرىپ ئىدىم.

ئۇچىنجى ئىنىسى ئايتتى: ئۆزۇمنىڭ تۇبىگە ئادامنى كۆمگەن ئەكەن، دەدى. پادىشا باغچىنى قىچقىرىپ: سەن بۇ ئۆزۇمنىڭ تۇبىگە نە ئۇچۇن ئادام كۆمگۇن؟ دەدى. باغچى ئايتتى: كۇندە كىرىپ ئۆزۇمنى ئوغۇرلاپ كەتتى، بىر كۇن ماراپ ئولتۇردۇم، ئۇل ئوغرى كەلدى، تاياق بىلەن سوقۇپ ئىدىم، ئۆلۇپ قالدى، قورقۇپ ئۆزۇمنىڭ تۇبىگە كۆمۇپ ئەتتىم، دەدى. پادىشا يانا ئۇچ كۇندىن كەيىن كەلىڭلەر، دەدى.

ئۇچ كۇندىن كېيىن بۇلارنى پادىشا قىچقىرىپ مەيمان قىلدى، ئاندىن كېيىن پادىشا بۇلاردىن سۆز سۇرىدى. پادىشا ئايتتى:

بىر باينىڭكى بىر قىزى بار ئەكەن، تولا چىرايلىق قىز ئىكەن، بۇ قىزنىڭ بىر ئويناشى بار ئەكەن، ئون يىل بوپتۇ ئويناش قىلغىلى. بۇ ئون يىلنىڭ ئىچىدە بۇلار يامان ئىش قىلغىنى يوق. بىر كۇن ئۇل قىزنىڭكى ئاتا-ئانىسى بۆلەك ئەرگە بەرىپتۇ. باياقى ئويناشى بىر ئۆيگە كىرىپ، ئىشىگنى بەكىتىپ ئۇل ئۆينىڭ ئىچىدە يىغلاپتۇ. ئۇل قىزنى ئۇل ئالغان كىشى ئۆيىگە ئېلىپ كەتىپتۇ. بارغاندىن كېيىن ئۇل يىگىت قىزنىڭ قېشىگە كىرىپتۇ، ئۇل قىز يىگىتنى كۆرۇپ كۆپ يىغلاپتۇ. يىگىت سۇراپتۇ: سەن نەگە يىغلايسەن؟ قىز ئايتىپتۇ: ئون يىل بولغانىدى، بىر ئويناشىم بار ئىدى، سەن شۇڭا ئوقشادىڭ، ئېنىڭ ئۇچۇن ئويناشىم ئەسىمگە كەلىپ يىغلىدىم، دەگەندىن كېيىن، ئۇل يىگىت ئايتتى: ئانداق بولسا، سەن بېرىپ شول ئويناشىڭنى رازى قىلىپ كەل، دەدى. ئۇل تۇندە قىز ئويناشىنىڭ قېشىغا كەتىپ باراتتى، ئۇچ يامان ئوغرىغا يولۇقتى. ئوغرى بۇ قىزنى بايلاپ ئالدى. ئوغرى بۇ قىزدىن سۆز سۇرىدى: تۇندە قايدا باراتتىڭ؟ قىز ئايتتى: بىر ئويناشىم بولدى، ئون يىل بولغان. مەنىڭ ئاتا-ئانام بۆلەك ئەرگە بەردى. ئۇل يىگىت مەنىڭ قېشىمغا كىرگەندە، كۆپ يىغلىدىم، ئۇل يىگىت سۇرىدى نەگە يىغلايسەن؟ دەپ، مەن ئايتتىم، بىر ئويناشىم بار ئىدى، ئون يىل بولغان، يامان ئىش قىلغىنىمىز يوق ئىدى، دەپ ئىدىم. ئانداق بولسا بېرىپ ئويناشىڭنى رازى قىلىپ كەل، دەپ ئەۋەتتى دەگەندىن كېين، بۇ ئۇچ ئوغرى بۇ قىزنى قويۇپ بەردى. قىز ئاندىن ئويناشىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ئويناشىنى قىچقىردى. ئويناشى ئورنىدىن قوپۇپ: سەن كىم؟ دەدى. مەن ئويناشىڭ پالانى قىز، دەدى. سەن نەمە كەلدىڭ؟ دەپ سۇرىدى. مەنى ئالغان ئۇل يىگىت سەنى ئۇل دوستۇڭغا ئەۋەتتىم، دەدى. ئاندىن كېيىن مەن سىلەردىن سۇرايمەن، بۇ ئۇچتىن قايسى ياقشى؟ ئالغان يىگىت ياقشىمۇ؟ ئويناشنى يىگىت ياقشىمۇ؟ ئوغرى ياقشىمۇ؟

چوڭ ئاغىسى ئايتتى: ئون يىل ئويناشى بولغان يىگىت ئوبدان ئەكەن. كىچىك ئىنىسى: پۇل خەشلەپ ئالغان يىگىت ئوبدان ئەكەن. ئىكىنجى ئىنىسى: باياقى ئۇچ ئوغرى ئوبدان ئەكەن، دەدى.

پادىشا ئايتتى: بۇ سۆزدىن ئىكىنجى ئىنىسى باياقى ئۇچ يۇز سەر كۇمۇشنى ئوغۇرلاغان ئەكەن، دەپ پادىشا سۇراپ، ئىكىنجى ئىنىسنى ئوغرى قىلىپ، پۇلنى تاپشۇرۇپ بەردى.

تەييارلىغۇچى: مۇختار مۇههەممەد

پېتربۇرگ كۆتۈپخانىسىدىكى نەۋائىي ئەسەرلىرى ھەققىدە

ئېلشات ئەيسا

يازغۇچىلار ھەققىدىكى خاس تەتقىقاتلاردا مۇئەللىپنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ نەقەدەر مۇھىم ئىكەنلىكى ھەممىمىزگە مەلۇم. بىر مۇئەللىپنىڭ ئەسىرىنى ئوتتۇرىغا چىقارغاندا، بۇزۇۋەتمەي، ئاتالاپ كەتمەي، ئاپتورنىڭ قول يازمىسى بىلەن يېزىلغان ياكى ئۆز نامىدا ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەردىن پايدىلانغاندىلا، ئاندىن ئىلىم ساھەسىدە ئوتتۇرىغا قويغىلى بولىدۇ.

ئاپتونوم رايونىمىزدا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە 12 مۇقام جەمئىيىتى شائىر ۋە ئەدىب شائىر ئەلشىر نەۋائىي تەۋەللۇتىنىڭ 570 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئىلمىي ئۇسۇلدا تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلىنىشى قارار قىلىندى. بۇ، ئەلۋەتتە ئىلمىمىزدە نەۋائىي تەتقىقاتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولغان زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىش ئىدى. قولىمىزدىكى نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى مۇئەللىپ ۋاپاتىدىن بىر قانچە ئەسىر كېيىن كۆچۈرۈلگەن ياكى نەچچە ئەسىرلەر مابەينىدە مەيدانغا كەلگەن. شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ ئازغىنە تېكىستلەر ھازىرقى ئىلمىي ئېھتىياجنى قاندۇرالمايدۇ. چۈنكى بۇ تېكىستلەر ئۇشبۇ تېكىستنىڭ كېيىنكى قول يازمىسى بولۇپ، نۇرغۇن جايلار ئاتالاپ كېتىلگەن ۋە ئىزاھ بېرىلگەن.

بۇ ئەھۋال پەقەت ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىستانبۇلدا مەيدانغا كەلگەن تاش باسما نەشرىدە ئەمەس، كېيىنكى دەۋرلەردە ئۆزبېكىستاندا نەشر قىلىنغان تېكىستلەردىمۇ كۆرۈلگەن، ئەپسۇس بۇ نەشرلەر تاشكەنتتە تېپىلغان قەدىمكى قول يازمىلاردىن ناھايىتى ئاز پايدىلانغان. پېتەربۇرگ كۆتۈپخانىسىدىكى شۇنداق ياخشى قول يازمىلاردىن

ئەسلا پايدىلىنىلمىغان.

بەزى دۆلەتلەرنىڭ كۇتۇپخانىلىرىدا ئاز ـ تولا مەلۇمات بېرىلگەن كاتالوگلىرى بار①. پېتىربۇرگ، تاشكەنت، قازان، باكۇ، تبىلىس، دۇشەنبە ۋە باشقا شەھەرلەردە ساقلانغان قول يازمىلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ كاتولوگى يوق، بەزىلىرىنىڭ چالا ھەم كونىراپ كەتكەن②. رۇس شەرقشۇناس ئالىملىرىنىڭ تۇنجى ۋەزىپىسى بۇ ساقلانغان قول يازمىلارنىڭ تولۇق بىر كاتالوگىنى تۈزۈشتىن ئىبارەت بولدى.

پروفېسسور ئا. ئا. سەمەنوفنىڭ «نەۋايى ئەسەرلەرىنىڭ پەرق ئېتىلىشى»③ ناملىق ئەسىرى بۇ كاتالوگنىڭ باشلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. پېتىربۇرگ مەركىزىي كۇتۇپخانىسىدا، پېتىربۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتى شەرقشۇناسلىق كۇتۇپخانىسىدا ۋە رۇسىيە ئىلىم-پەن ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا نەۋايى قول يازمىلىرىنىڭ قىممەتلىك نۇسخىلىرى ساقلاندى دېيەلەيمىز. پېتىربۇرگ كۇتۇپخانىسىدىكى ساقلانغان قول يازمىلارنىڭ سانى تاشكەنتتەكى قول يازمىلار سانىدىن خېلىلا ئاز (پېتىربۇرگتا پەقەت 70 ئەتراپىدا، تاشكەنتتە بولسا 200 گە يېقىن قول يازمىلار بار). ئەلىشىر نەۋايى بىلەن ئەينى دەۋردە ياكى ئۇنىڭغا يېقىن دەۋردە ياشىغان شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ قول يازما نۇسخىلىرى پېتىربۇرگتا تېخىمۇ كۆپ. پېتىربۇرگتا نەۋايىنىڭ 15~17 ـ ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى ھەممە ئەسەرلىرى (بۇ 15 ـ ، 17 ـ ئەسىرگىچە پۈتۈكچىلەر كۆچۈرگەن نەۋايى ئەسەرلىرىنى كۆرسىتىدۇ) ساقلانغان. تاشكەنتتە پەقەت «خەمسە»، «دىۋان»، «مەجالىسۇن نەفايىس»قا ئوخشاش مۇھىملىرى تېپىلىدۇ. نەۋايى ئەسەرلىرىنىڭ ئىلمىي نەشرى ئۈچۈن پېتىربۇرگتا ساقلانغان نەۋايى ئەسەرلىرى بەك مۇھىم.

نەۋايى ئەسەرلىرى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئەزەربەيجان، ئىران ۋە باشقا قوشنا دۆلەتلەرگە تارقالغان. 15 ـ ئەسىرگە ئائىت بەزى ئېسىل ئەسەرلەر بۇ يەرلەردە مەيدانغا كەلگەن.

پېتىربۇرگ مەجمۇئەسىدىكى ئەسەرلەر ھەققىدە بىر قىسىم باسما كاتالوگلار بار. قەدىمكى مەجمۇئەلەرنىڭ ۋە پېتىربۇرگتا ساقلىنىۋاتقان تېپىلغان ئەسەرلەرنىڭ يىرىمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، مەركىزىي كىتابخانىدىكى خانىكوۋ④ مەجمۇئەسىنىڭ تولۇق بولمىغان ۋە خاتالىق كۆپ بولغان كاتالوگى رۇس شەرقشۇناس ئالىمى دورن⑤ تەرىپىدىن تۈزۈلگەن. شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتى (قەدىمكى ئاسىيا مۇزېيى)دىكى ئەسەرلىرى ئىچىدە پەقەت ئىلىم-پەن ئاكادېمىيەسىگە ئائىت كىچىك بىر مەجمۇئەنىڭ كاتالوگى بار، ئۇنىڭدىن باشقا ھەر تۈرلۈك مەجمۇئەلەرنىڭ قىسمەن كاتالوگلىرىمۇ بار. ئۇنىۋېرسىتېت كۇتۇپخانىسى مەجمۇئەسىنىڭ كاتالوگلىرى قىسقىراق.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئۈچ كۇتۇپخانىدا ساقلىنىۋاتقان نەۋايى قول يازمىلىرىنىڭ كاتولوگىدا بەزىلىرىنىڭ مۇھىم يەرلىرىگە ئىزاھ بېرىلگەن. ماتېرىياللارنىڭ كەملىكىدىن پېتىربۇرگ كۇتۇپخانىسىدىكى نەۋايىنىڭ باشقا قول يازمىلىرىنىڭ تېپىلغان ياكى تېپىلمىغىنىنى ئېنىقلاش مۇمكىن بولمىدى. كېيىنچە تولۇق بىر كاتالوگ تەييارلانسا، باشقا قول يازمىلارنىڭمۇ ئوتتۇرىغا چىقىشى مۇمكىن. بۇ كاتالوگقا نەۋايىنىڭ بىر مۇنچە پارچە ۋە تۈركىي تىللىق مەجمۇئەلەردىكى تۈرلۈك شېئىرلىرى ۋە باشقا ئەسەرلىرىنىڭ پارچىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قول يازمىلار كىرگۈزۈلمىگەن⑥.

كاتالوگتا نەۋايى ئەسەرلىرى ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە سالنامە شەكلىدە تىزىلغان. بۇ كاتالوگنى نەۋايىنىڭ ئەسەرلىرى مەيدانغا كەلگەن يىل تەرتىپىگە ئاساسەن ئورۇنلاشتۇرۇلسا، بەلكىم تېخىمۇ توغرا بولاتتى.

1465~1466 ـ يىلىدىن بۇرۇن دىۋان، تۇنجى تەرتىپى

1469~1487 ـ يىلى ۋە 1482~1483 ـ يىلى ئارىلىقى دىۋان ئىككىنچى تەرتىپى

1475~1476 ـ يىلى ئارىلىقىدا تۇھفەتۇل ئەفكار

1481~1482 ـ يىلى ئارىلىقىدا چېھل ھەدى

1481~1482 ـ يىلى ئارىلىقىدا ۋەقفىيە

1483 ـ يىلى ھەيرەتۇل ئەبرار

1484 ـ يىلى پەرھاد ۋە شىرىن

1484 ـ يىلى لەيلى ۋە مەجنۇن

1485 ـ يىلى سەببەئى سەييارە

1485 ـ يىلى سەددى ئىسكەندەر

1485 ـ يىلى نەزمۇل-جەۋاھىر

1485 ـ يىلى ۋە 1498~1499 ـ يىلى ئارىلىقىدا تارىخىي ئەنبىيا ۋە ھۆكۇما

1488~1489 ـ يىلىدىن كېيىن تارىخىي مۇلكى ئەجەم

1490~1491 ـ يىلى ئارىلىقىدا ھالاتى سەيد ھەسەن

ئەردشىر
1491~1492 ـ يىلى ئارىلىقىدا مەجالىسۇن نەفائىس
1498~1499 ـ يىلى ئارىلىقىدا چاھاردىۋان
1491~1492 ـ يىلىدىن كېيىن مۇنشائات
1492~1493 ـ يىلى ۋە 1495 ~1496 ـ يىلى ئارىلىق-
دا خەمسەتۇل مۇتەھەييىرىن
1492 ـ يىلىدىن كېيىن مىزانۇل ئەۋزان
1494~1495 ـ يىلىدىن كېيىن ھالاتى پەھلىۋان مۇ-
ھەممەد
1495~1496 ـ يىلى ئارىلىقىدا نەسايىمۇل مۇھەببەت
1498~1499 ـ يىلى ئارىلىقىدا لىسانۇت تەير
1499 ـ يىلى مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن
1499~1500 ـ يىلى ئارىلىقىدا سىراجۇل مۇسلىمىن
1500~1501 ـ يىلى ئارىلىقىدا مەھبۇبۇل قۇلۇب

«ھاكامىمەتول لۇغەتەيىن» بىلەن «سىراجىۇل مۇس-
لىمىن» پېتىربۇرگ مەجمۇئەلىرىدە يوق ۋە بۇلارنىڭ تا-
رىخلىرى كاترمەر نەشرىدىن ۋە بەلىنىنىڭ ئەسرىدىن ئې-
لىندى. كەلگۈسىدە نەۋايى ئەسەرلىرى ئۈستىدىكى تېخىمۇ
چوڭقۇر تەتقىقاتلار بۇ تىزىملىكنى پۈتتۈرۈشكە ئىمكان ھا-
زىرلا. پېتىربۇرگ مەركىزىي كۇتۇپخانىدا تېپىلغان بەزى
قەدىمكى قول يازمىلار ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئىتى-
نىڭ نەپىس مەھسۇلى بولۇپ، بۇ قول يازمىلارنى تەتقىق
قىلىش ۋە نەشر قىلىش بەكمۇ زۆرۈر.

نەۋايىنىڭ بىر ئەسرى ئۈچۈن يېزىلغان بىر نەچچە
قول يازمىلىرىمۇ كاتالوگلارغىمۇ تەۋە قىلىنغان. قولىمىز-
دىكى كاتالوگلاردا كىچىك مەجمۇئەلەرنىڭ سانى بەكمۇ
كۆپ بولۇپ، بەزىلىرى نەزەردىن چۈشۈپ قالغان بولۇ-
شى مۇمكىن. شۇڭا بۇنداق مەجمۇئەدىكىلىرى بىلەن بىللە
تېخىمۇ كۆپ قول يازمىلارنىڭ بۇگۈنگىچە كاتالوگى تۈر-
غۇزۇلمىغان. ئىران كۇتۇپخانىلىرىدىكى تۈركچە قول ياز-
مىلارغا كاتالوگتىن ھېچ ئورۇن بېرىلمىگەن.

ئىزاھاتلار:

(1) پارس ۋە ئەرەب يازمىلاردىن پەرقى ئۇلارنىڭ ھەممىسى تۈركىي تىلدىكى قول يازمىلاردۇر. ئىران كۇتۇپخانىلىرىدىكى قول يازمىلاردا باسما كاتالوگ يوق. ئەنگلىيە مۇزېيىدىكى كاتالوگتا قول يازمىلارنىڭ كەمتۈك بىر قىسمى بار. ئىستانبۇل قول يازمىلارنىڭ كاتالوگى كونىرىغان ۋە كەمتۈك.

②، ③ تاشكەنت ئۇنىۋېرسىتېتىدا ساقلانغان قول يازمىلار-نىڭ كاتالوگى پىروفېسسور ئا. ئا. سەمەنوۋ تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «نەۋايى ئەسەرلىرىنىڭ پەرق ئېتىلىشى» ۋە سەلتىكوۋا (M.S.Saltikova) «شەرق قول يازمىلار تەتقىقاتى» ئۆزبېكىستان سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەت خەلق كىتابخانىسى نەشرىياتى، 1940 ـ يىل، 1944 ـ يىل تاشكەنت.

④، ⑤ دورن سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەت لېنىنگراد (پېتىربۇرگ) نەشرىياتى، 1952 ـ يىل.

⑥ «ئەرەبچە، پارسچە، تۈركچە، كاتالوگلار» زىنتېرستىن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1928 ـ يىل.

(ئاپتور: تيەنجىن پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى 2010 ـ يىللىق سپلىشتۇرما ئەدەبىيات ۋە دۇنيا ئەدەبىياتى كەسپىدىكى دوكتور ئاسپىرانتى)

بىلدۈرگۈ

ژۇرنىلىمىز نەشر قىلىنىپ بۈگۈنگە قەدەر ئوقۇرمەنلەر، ئاپتورلار ۋە ھەرقايسى ساھەدىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشىپ كەلدى. ژۇرنىلىمىز ئۇنىۋان ئالماقچى بولغان قېرىنداشلىرىمىزغا قولايلىق يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەسىدىكى، مەكتەپلەردىكى ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ۋە تەتقىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ماقالىلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ.

سەمىگىزدە بولسۇن، «مىراس»تا ئېلان قىلىنغان ماقالىڭىز ئۇنىۋان باھالاش ھەيئىتى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىدۇ.

تېلېفون نومۇرى: 0991 ـ 4554017

ھۆرمەت بىلەن: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى

ئۇيغۇرلارنىڭ سالاملىشىش ئادەتلىرى

شەۋكەت ئىلاخۇن

سالاملىشىش سۆزلىرى كىشىلەرنىڭ ئالاقە جەريانىدا پاراڭلىششنى باشلاش، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت شەكىللەندۈرۈش ۋە ئۇنى داۋاملاشتۇرۇشنىڭ بەلگىسى. سالاملىشىش — كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىسى جەريانىدا شەكىللەنگەن ۋە تەدرىجىي قېلىپلاشقان بىر خىل مۇناسىۋەت فورمىسى. دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەت ۋە خەلقلەرنىڭ سالاملىشىش ئادىتى، سالام ـ سەھەت سۆزلىرىدە مۇئەييەن ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەر بولىدۇ. بۇ پەرقلەردىن ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ مەنبەلىكلىكى، كۆپ خىللىقى روشەن نامايان بولىدۇ. ھەر بىر مىللەتنىڭ سالام ـ سەھەت ئادىتىدە شۇ مىللەت ۋە خەلقنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى، دىنىي ئېتىقادى، ئۆزىگە خاس تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى ئەكس ئەتكەن بولىدۇ. سالاملىشىش ئادىتى شۇ مىللەتنىڭ ئاڭ ـ سەۋىيەسى، مەدەنىيەت ساپاسى، مەدىنىيەت ئاڭلىقلىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. سالام ـ سەھەت ئادەتلىرى ئۇزاق مەزگىللىك ۋارىسلىق قىلىش، داۋاملاشتۇرۇش ئارقىلىق مەلۇم بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە پىسخىكىسىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان ئەنئەنىسىگە ئايلىنىدۇ، سالاملىشىش شەكىللىرىدىكى پەرقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى، ياشىغان جۇغراپىيەلىك شارائىتى ۋە ئۆزىگە خاس سەرگۈزەشتىلىرى سەۋەب بولغان. مەلۇم مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، سالاملىشىش — بىر خىل ئەخلاق ـ پەزىلەت. ئۇ كىشىلەرنىڭ بىر ـ بىرىگە بولغان ھۆرمىتى، ئىززەت ـ ئىكرامىنى

ئىپادىلەيدۇ. ئۇيغۇرلار ئەدەپ - ئەخلاق، قائىدە - يوسۇنغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدىغان خەلق بولۇپ، سالام - سەھەتكىمۇ ناھايىتى دىققەت - ئېتىبار بىلەن قارايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ سالام - سەھەت سۆزلىرى ۋە سالاملىشىش ئادەتلىرىدە ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى، قىممەت قارىشى، ئۆرپ - ئادىتى ۋە قائىدە - يوسۇنلىرى ئەكس ئەتكەن بولۇپ، ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىياتلار جەريانىدا مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ئۆزگىرىپ، تەرەققىي قىلىپ، بېيىلىنىپ كەلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ سالام - سەھەت ئادەتلىرىدىكى مىللىي ۋە دىنىي ئالاھىدىلىكلەر ئۇلارنىڭ سالام - سەھەت ئادىتىنىڭ شەكلى ۋە مەزمۇنىدا روشەن ئەكس ئېتىدۇ. ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە «بوي» سۆزىنى چۈشەندۈرۈپ، «تونۇش بولمىغان ئىككى ئادەم كۆرۈشكەندىن كېيىن، ئالدى بىلەن سالاملىشىدۇ، كېيىن ‹بوي كىم - قايسى قەبىلىدىن› دەپ سورايدۇ. جاۋاب بەرگۈچى ‹سالغۇر - سالغۇر قەبىلىسىدىن› دەيدۇ ياكى كىتابنىڭ بېشىدا بايان قىلىنغان قەبىلە نامىلىرىدىن بىر - بىرىنىڭ قەبىلىسىنى بىلىشىدۇ. ئوغۇزچە.» دەپ① خاتىرىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئالىم، يەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»تە سالاملىشىش توغرىسىدا مۇنداق دېگەن:

« 5055. سالامدۇر كىشىگە ئىسەنلىك يولى،
سالاملە قويۇلۇر ئىسەنلىك ئۇلى.
5056. سالامدۇر كىشىگە ئەمىنلىك - ئامان،
قىلىنسا سالام، ساق بولۇر ئۇشبۇ جان.
4111. كۆرەگلەپ قولۇڭنى سىلىپ كىرمىگىن،
ئىلىك ئال سالامنى، غاپىل بولمىغىن.
4154. كىرەكتۇر كىچىكتىن ئۇلۇغقا ھۆرمەت،
كىرەكتۇر كىچىككە قىلۇر ئەيىنى»②.

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا كۆپ خىل دىن، كۆپ خىل ئىدېئولوگىيە ۋە كۆپ خىل ئىگىلىك شەكىللىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولغاچقا، سالام - سەھەت ئەنئەنىلىرىنىڭ مەزمۇنى مول ۋە كۆپ قاتلاملىق مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىدىن ئەرەبچە سالام - سەھەت سۆزلىرىنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىللە ئىسلام دىنىنىڭ سالام - سەھەت ھەققىدىكى دەۋەتلىرىنىمۇ قوبۇل قىلغان. مەسىلەن، «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم»، «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام» دېگەن سالام سۆزى ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلغان. ئىسلام دىنىدىكى «نامەھرەملىك» قارىشى بويىچە ئاياللار يېقىن ئۇرۇق - تۇغقان ۋە بىر ئائىلىدىكى ئەرلەردىن باشقا ئەرلەر بىلەن سالاملاشمايتتى. ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى بولغان «قۇرئان كەرىم»دە «سىلەرگە بىراۋ سالام قىلسا، سىلەر ئۇنىڭدىنمۇ مۇكەممەل سالام قىلىڭلار ياكى سالامنى ئەينەن قايتۇرۇڭلار»③ دېيىلگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ سالام - سەھەت شەكىللىرى كۆپ خىل بولۇپ، ئاساسلىقى تۆۋەندىكىچە:

(1) قول ئېلىشىپ سالاملىشىش، قول ئېلىشىپ سالاملىشىش ئادىتى دۇنيادىكى كۆپلىگەن خەلقلەردە كەڭ ئومۇملاشقان سالاملىشىش شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق دەۋردە پەيدا بولغانلىقى مەلۇم. بۇ خىل سالاملىشىشتا سالاملاشقۇچى ھەر ئىككى تەرەپ ئوڭ قولىنى بىر - بىرىگە ئۇزىتىپ، بارماقلىرىنى بوش قىسىپ، يەڭگىل سىلكىيدۇ ھەمدە «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم»، «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام»، «تىنچلىقمۇ ؟» دېگەن سۆزلەرنى دېيىشىدۇ. باشقىلار بىلەن يېڭى تونۇشقاندىمۇ شۇنداق سالاملىشىدۇ. بۇ سالاملىشىشنىڭ ئەڭ ئاددىي ۋە ئومۇملاشقان شەكلى بولۇپ، چوڭ - كىچىك ھەممىسى قوللىنىدىغان شەكىلدۇر.

(2) ئىككى قوللاپ كۆرۈشۈش. ھەر ئىككى تەرەپ ئىككى قولىنىڭ ئالقانلىرىنى بىر - بىرىگە جۈپلەپ، بىر قانچە قېتىم يەڭگىل سىلكىپ قويىدۇ. بۇ خىل سالاملىشىش شەكلى ئادەتتە ئەرلەرگە خاس بولسىمۇ، يەنە ئىنتايىن ئايرىم ئەھۋاللاردا، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى ئاياللار ئارىسىدىمۇ ئىككى قوللاپ كۆرۈشۈش ئەھۋاللىرى مەۋجۇت.

(3) قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈش. «مەلۇم ۋاقىت كۆرۈشۈش پۇرسىتى بولمىغان يېقىن تۇغقانلار ياكى ئەل - ئاغىنىلەر ئۇچراشقاندا، چوڭقۇر سېغىنىشنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە قول ئېلىشىپ كۆرۈشكەندىن باشقا، ئۆز ئارا قۇچاقلىشىپ تەبىئىي ۋە يەڭگىل ھالدا مەڭزىنى مەڭزىگە تەگكۈزۈپ سالاملىشىدىغان ئادەتمۇ بار. تۇغقانلار ۋە يېقىن كىشىلەر يىراق جايلارغا سەپەرگە چىقىشقا توغرا كەلگەندە ياكى سەپەردىن قايتىپ كەلگەندە كۈچلۈك سېغىنىش ھېسسىياتلىرىنى يۇقىرىقىدەك قۇچاقلىشىپ سالاملىشىش ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ»④. ئۇزاق ۋاقىت كۆرۈشمىگەن يېقىن

تۇغقانلار، قېرىنداشلار، يار- بۇرادەرلەر، دوستلار كۆ-
رۈشكەندە ئىشلىتىدىغان كۆرۈشۈش شەكلى بولۇپ، كى-
شىلەر ئۆزئارا بىر- بىرىنى مەھكەم قۇچاقلايدۇ. هال-
ئەھۋال سورىشىپ، بىر- بىرىگە ياخشى تىلەكلەرنى
ئېيتىپ، ئۆزئارا سېغىنىش ۋە مېهىر- مۇھەببىتىنى ئىپادى-
لەپ، سالام- سەھەت سۆزلىرىنى قىلىشىدۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ
ئەدەپ- ئەخلاق مىزانلىرىدا دىنىي ئېتىقاد يۈزىسىدىن
ئەرلەر بىلەن ئاياللار كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا قۇچاقلىشىپ
كۆرۈشمەيدۇ.

(4) قولنى مەيدىسىگە قويۇپ سالاملىشىش. بۇ خىل
سالاملىشىشتا، ئەرلەر ئوڭ قولنى ئالقان تولۇق ئېچىل-
غان هالەتتە سول كۆكرىكىگە، يەنى يۈرەك جايلاشقان
ئورۇننىڭ ئۈستىگە قويۇپ، قەددىنى سەل ئېگىپ، «ئەس-
سالامۇئەلەيكۇم» دەپ سالام بېرىدۇ. قارشى تەرەپمۇ يۇ-
قىرىغا ئوخشاش ھەرىكەتنى قىلىپ «ۋەئەلەيكۇم
ئەسسالام» دەپ جاۋاب قايتۇرىدۇ.

(5) قول باغلاپ سالاملىشىش. بۇمۇ سالاملىشىشنىڭ
خېلى كۆپ ئۇچرايدىغان شەكلى بولۇپ، ئىككىلا قولنى
كىندىك ئۈستىگە قوۋۇشتۇرۇپ، قامىتىنى سەل ئالدىغا
ئەگكەن هالدا سالاملىشىپ، هال- ئەھۋال سورىشىدۇ. بۇ
سالاملىشىش شەكلى ئالاھىدە هۆرمەتلىك جامائەت ئەرباب-
لىرى، مويسىپىتلانى ئۇچراتقاندا؛ توي بولۇۋاتقان ئۆينىڭ
ئىشىكى ئالدىدا مېهمانلارنى كۈتۈۋالغاندا؛ ماتەم مۇراسىم-
لىرىدا؛ توي، بايرام ۋە باشقا يىغىن، مۇراسىم داستىخانىغا
ئىشتىراك قىلغاندا ياشلار قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرۇشىدۇ.

(6) هاۋالە سالام. مېهماندارچىلىقتىن يانغان ياكى بىر-
بىرىدىن ئايرىلىپ سەپەرگە چىقىش ئالدىدىكى ئاتا- ئانا
بىلەن باللار، ئاكا- ئۇكا، ئاچا- سىڭىللار، ئۇرۇق-
تۇغقان، قېرىنداشلار ۋە يار- بۇرادەرلەرگە «سورىغانلارغا
سالام دەڭلار، سېغىنىپ سالام دېدى دەڭلار، مەن
ئۈچۈن سۆيۈپ قويۇڭ، پالانچىغا بىزدىن سالام
ئېيتىڭ!» دېگەندەك سۆزلەرنى قىلىش ئارقىلىق، يىراق-
يېقىندىكى قېرىنداش، ئۇرۇق- تۇغقان، يار- بۇرادەر، ھەم-
ساۋاقلار ۋە تونۇش- بىلىشلەرگە سالام يوللاپ، ئۆز سې-
غىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ، هاۋالە قىلىنغۇچى بۇ دۇئايى- سالام-
لارنى ئامانەت دەپ بىلىپ چوقۇم يەتكۈزۈپ قويىدۇ.

چوڭلارنىڭ كىچىكلەر بىلەن كۆرۈشۈشى. ياشتا
چوڭ كىشىلەر ئۆز يېقىنلىرىنىڭ ئۆيلىرىگە مېهمان بولۇپ
كەلگەندە، قائىدە بويىچە چوڭلار بىلەن كۆرۈشۈپ بول-
غاندىن كېيىن، باللارنىڭ روهىنى كۆتۈرۈش ۋە ئۇلارغا
كۆرۈشۈش قائىدىلىرىنى ئۆگىتىش يۈزىسىدىن باللار بى-
لەنمۇ كۆرۈشىدۇ. ئاياللار سول قولنى ئالقىنى تولۇق
ئېچىلغان هالەتتە كۆكرىكىگە قويۇپ، ئوڭ قولنى سول
قولنىڭ ئۈستىگە قويۇپ سالام بېرىدۇ ياكى سالامغا
جاۋاب قايتۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى هال- ئەھۋال سورى-
شىش ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ بولىدۇ. بۇ سالاملىشىشنىڭ
ئەڭ مۇۋاپىق شەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، ئادەت بولۇپ
ئومۇملاشقان. سالاملىشىشنىڭ بۇ خىل شەكلى كوچا- كوي-
لاردا تونۇش- بىلىش، يېقىن- يورۇقلارنى ئۇچراتقاندا،
هۆرمەتلىك ئادەملەرنى ئۇچراتقاندا، مويسىپىتلارنى ئۇچ-
راتقاندا، كۆپچىلىك ئولتۇرغان سورۇنغا كەلگەندە، قول
بېرىپ كۆرۈشۈش مۇمكىن بولمايدىغان باشقا هاللاردا
ئەنە شۇ تەرىزدە بەجا كەلتۈرۈلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ سالام-
لىشىش ۋە كۆرۈشۈش ئادەتلىرىدە نۇرغۇن تەكەللۇپ
سۆزلىرى بار بولۇپ، بۇنى بىلىۋېلىش ۋە ئۆز جايىدا
ئىشلىتىش تولىمۇ زۆرۈر. كىشىلەر سالاملاشقاندا «ئەسسا-
لامۇئەلەيكۇم، تىنچلىقمۇ؟! سالامەتمۇ؟ باللار چوڭ
بولۇپ قالدىمۇ؟! ئامان- ئېسەن تۇردۇڭلارمۇ؟! هال-
ئوقىتىڭىز قانداقراق؟! قانداق شامال ئۇچۇرۇپ كەلدى؟
هارماڭ!» دېگەندەك سۆزلەر بىلەن هال سورايدۇ. مەيلى
قانداق شەكىلدىكى كۆرۈشۈش ياكى سالاملىشىش
بولسۇن، ئۇ ئۆز ئورنىدا، لايىقىدا ئىشلىتىلسە، ئۇنىڭ
ئۈستىگە ئۆزىگە لايىق سالام- سەھەت سۆزلىرىمۇ ئېيتىل-
سا، ئۆزئارا سېغىنىش، مېهىر- مۇھەببەتنى ئىپادىلەش، بىر-
بىرىگە سالامەتلىك، ئاسايىشلىق، بەخت، ئېزگۈ تىلەكلەر-
نى تىلەش جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئۈنۈملۈك رول ئوينايـ-
دۇ. ئۇيغۇرلار سالام- سەھەتكە شۇ قەدەر ئەھمىيەت بې-
رىدۇكى، ئۇلاردا «سالام بېرىش، پەرز، ئىلىك ئېلىش
قەرز» دەيدىغان ئاتىلار سۆزى بار. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئە-
نىۋى ئەدەپ- ئەخلاقىدا باشقىلارنى هۆرمەتلىگەندە،
ئاندىن ئۇلارنىڭ ئىززەت- هۆرمىتىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ
دەپ قارىلىدىغان بولغاچقا، كىشىلەر ئۇچراشقانلىكى كىشى-
لەر بىلەن تونۇشسۇن، تونۇشمىسۇن تەشەببۇسكارلىق
بىلەن سالاملىشىپ، ئۆزىنىڭ قارشى تەرەپكە بولغان هۆر-
مىتىنى ئىپادىلەيدۇ. سالاملىشىش ھەممە خەلقلەرگە ئورتاق
بولغان بىر خىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت هادىسىسى هېسابلىنىدۇ.

ئەمما سالاملىشىشنىڭ شەكلى، قائىدە ـ يوسۇنلىرى ھەرقاي-
سى مىللەتلەر ئارىسىدا پەرقلىق بولىدۇ. سالاملىشىش —
ئەدەپ ـ ئەخلاقنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى. پەرزەنتلەر كى-
چىكىدىن باشلاپ ئاتا ـ ئانىسىدىن سالاملىشىشنىڭ قائىدە ـ
يوسۇنلىرىنى ئۆگىنىدۇ، سالاملىشىش تەربىيە كۆرگەنلىك-
نىڭ، ئاڭلىقلىقنىڭ ۋە ئادىمىيلىكنىڭ بەلگىسى. سالام ـ سە-
ھەتتىنلا كىشىلەرنىڭ بىر ـ بىرىگە بولغان پوزىتسىيەسى نا-
مايان بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ بارلىق ئۆمۈر مۇراسىملىرىدا كۆرۈ-
شۈش، سالاملىشىش بەك كەڭ ئومۇملاشقان بولىدۇ.
سالام ـ سەھەتنىڭ تەرتىپى مۇنداق بولىدۇ: كىچىكلەر
چوڭلارغا، ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلار ئولتۇرغانلارغا، ئاز ساند-
ىقلار كۆپ سانلىقلارغا، ئۇلاغلىق كىشى پىيادىلەرگە، ئى-
شىكتىن كىرگۈچىلەر ئۆي ئىچىدىكىلەرگە سالام قىلىدۇ.
كىشىلەر سالاملىشىش ۋە ھال ـ ئەھۋال سورىشىش جەريا-
نىدا قارشى تەرەپ بىلەن بەلگىلىك ئارىلىق ساقلاشقا
دىققەت قىلىدۇ. بەك يىراق ياكى بەك يېقىن تۇرۇۋېلىش
سالاملىشىش ۋە پىكىر ئالماشتۇرۇشقا مۇئەييەن دەرىجىدە
تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئارىلىق بەك يىراق، ئاۋازىنى ئاڭلىغى-
لى بولمايدىغان ئەھۋاللاردا كىشىلەر ئىشارەت بىلەن سا-
لاملىشىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ۋە جىنسىنىڭ
ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ سالاملىشىش ئادىتىنىڭ
شەكلى ۋە مەزمۇنىدىمۇ بەلگىلىك پەرقلەر كۆرۈلىدۇ.
ئۇيغۇرلاردا ئەرلەر بىلەن ئاياللارنىڭ سالاملىشىش ئادەت-
لىرىدە بەلگىلىك پەرقلەر بار. ئاياللارنىڭ ئەنئەنىۋى
سالاملىشىش ئادىتىدە قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈش ئادىتى
يوق بولۇپ، ئۇلار ئۇچراشقاندا ئالدى بىلەن ئىككى قو-
لىنىڭ بەنجىسىنى كۆكرەك ئۈستىدىن ئالماشتۇرۇپ، بېشى-
نى ۋە بېلىنى يەڭگىل ئېگىپ، ھۆرمەت تۇيغۇسى بىلەن
سالام قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزئارا قۇچاقلىشىپ، بىر-
بىرىنىڭ سول مەڭزىگە مەڭزىنى تەگكۈزۈش ئارقىلىق سا-
لاملىشىپ، ھال ـ ئەھۋال سورىشىدۇ. قىزلار بىر ئائىلىگە
كېلىن بولۇپ كىرگەندىن باشلاپ، ھەر كۈنى قېيىنئانىسى
ۋە قېيىنئاتىسىنىڭ ئالدىغا سالامغا كىرىپ تىنچلىق ـ ئاماند-
ىلىق سورايدۇ. مېھماندارچىلىقتا مېھمانلار جەم بولغان
ئۆيگە يەنە يېڭىدىن مېھمان كىرسە، ئۆيدىكىلەرنىڭ ھەمە-
مىسى ئورنىدىن تۇرۇپ، يېڭى مېھمان بىلەن كۆرۈشىدۇ،
يېڭى مېھمان بىلەن كۆرۈشۈپ بولغاندىن كېيىن ئۆزىگە
مۇۋاپىق ئورۇندا ئولتۇرىدۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ سالام-
سەھەت ئادەتلىرىدە خىلمۇخىل تەبىقە كىشىلىرى ئارىسىدا
مۇئەييەن پەرقلەر بولسىمۇ، لېكىن بىر پۈتۈن ئۇيغۇر خەل-
قىنىڭ سالاملىشىش ئۇسۇلى ۋە شەكلىدە ئومۇمەن بىر-
دەكلىك ساقلانغان. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سالام ـ سەھىتى بارا-
ۋەرلىك، ئىناقلىق، سەمىمىيلىك ۋە ئۆزئارا مېھر ـ مۇھەب-
بەتنى مەزمۇن قىلغانلىقى ئۈچۈن، سالاملىشىش شەكلى ۋە
سالام سۆزلىرىمۇ ئومۇمەن تەڭ، باراۋەر، سەمىمىي يو-
سۇندا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئۆزئارا ئارازلىشىپ قالغان كىشى-
لەرنىڭ سالام ـ سەھەت قىلىشىپ، ھال ـ ئەھۋال سورىشى-
شى ئۆچ ـ ئاداۋەتنىڭ ئۇنتۇلۇپ، ئارازلىقنىڭ كۆتۈرۈلۈپ
كەتكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. «سالام — ئىلىك تارازىسىدىكى
شۇنداق بىر نېمەتكى، ئۇنى پەقەت ھۆرمەت تېشى بىلەنلا
ئۆلچەش مۇمكىن. سالاملىشىش، ئەھۋال سورىشىش، كۆ-
رۈشۈش ئىنسانغا خاس بولغان ئاجايىپ پەزىلەت، ئىنساند-
ىقنىڭ كۆركى، كىشىلەرنىڭ ئەسىرلەر داۋامىدا يېتىلدۇر-
گەن ئۆزئارا ئالاقە پىرىنسىپى، ئەخلاقىي قىياپەتلىرىدىكى
نامىلارنى ئىپادىلەيدىغان بەلگە ھېسابلىنىدۇ»⑤. سالام ـ
سەھەت ئادىتى ۋە سالام ـ سەھەت سۆزلىرى بىر مىللەت-
نىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئىجتىمائىي ئالاقىسى جەريانىدا شە-
كىللەنگەن ۋە قېلىپلاشقان. ئۇ شۇ مىللەتنىڭ پۈتكۈل
ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، ئىجتىمائىي ئالاقە مەدەنىيىتى، ئەڭ
مۇھىمى تىل مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئۇ
ئۇزاق مۇددەتلىك ئالاقە ۋە ئۆزئارا ئارىلىشىش جەريانىدا
قىسمەن ئۆزگىرىدۇ، كۆپىيىدۇ ياكى يېڭىلىنىدۇ.

ئىزاھاتلار:
① مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ
خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 3 ـ توم، 192 ـ
بەت.
② يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەش-
رىياتى، 1984 ـ يىل 5 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 1045 ـ، 849 ـ، 855 ـ
بەتلەر.
③ «قۇرئان كەرىم» (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى)، نىسا سۈرى-
سى 86 ـ ئايەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2012 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ
نەشرى، 91 ـ بەت.
④ ئابدۇكېرىم راخمان، شېرىپ خۇشتار، رەۋەيدۇللا ھەمە-
دۇللا: «ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر
نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 120 ـ بەت.
⑤ ئەزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن، جېلىل ئۆمەر: «ئەدەپ ـ ئەخ-
لاقتىن تەۋسىيەلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىل 12 ـ
ئاي نەشرى، 116 ـ بەت.

(ئاپتور: ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەت-
لەر مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا)

خاتۇشا

(ختىم شەھرى)

— مۇستەبت ختىم ئمپېرىيە پايتەختى

ئانادولۇ قەدىمكى مەدەنىيتى

خاتۇشلار(Hattusha) ختىم (Hatti شەھرى) خارابلكنلك ئورنى تۈركيەدىكى چورۇم ئۆلكسىنلك بوغازكوي (Bogazkoy) كەنتىدە بولۇپ، بۇ قەدىمي شەھەر ئىچىدە خېتىم پادىشاھىنلك خان ئوردىسى بار. شەھەرگە يېقىن جايدىكى ئالجاخويوگ، خېتىملىقلار ئەك بۇرۇن ئولتۇراقلاشقان جاي. 1986 ـ يىلى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئىلىم ـ پەن، مائارىپ تەشكىلاتى ئىنسانىيەت مەدەنىيتىدىكى مىراس دەپ بېكىتكەندىن كېيىن «دۇنيا مىراسلىرى قامۇسى»غا كىرگۈزۈلگەن.

ئۇ ئوتتۇرا شەرق ئىنسانىيەت مەدەنىيتىنلك ئەك قەدىمكى بۆشۈكى. تۈركيە بولسا ئوتتۇرا شەرقتىكى قەدىمكى مەدەنىيەتنلك بۆشۈكلىرىدىن بىرى. يەنى كىشلەرنلك قەدىمكى مەدەنىيەتنى بۇگۈنگىچە ئۇلاپ كېلىشىدىكى ۋاستە. ئەنگلىيە تارىخ مۇتەخەسسىسى تويىنبى (Toynbee) ئىنسانىيەت مەدەنىيتىدىكى 6000 يىلنى 26 گە بۆلۈپ چىققان، بۇلارنلك ئىچىدە بابىلۇن، قەدىمكى مىسىر، خېتىم، ۋىزانتىيە، قەدىمي گرېتسىيە ۋە خرىستىيان دىنى، پىراۋۇسلاۋىيە دىنى ھەم ئەرەب، پېرسىيە (پارس) ۋە ئوسمانى قاتارلىق مەدەنىيەتنلك ھەممىسى مۇشۇ قەدىمي تۇپراقتا چوڭقۇر ئىزلارنى قالدۇرغان، ئوخشمىغان دەۋر مەدەنىيتىدىكى بۇ ئاسارئەتىقلەرنى تارقاتقان يەنىلا تۈركيەدۇر.

قەدىمكى كىچىك ئاسيا، يەنى ئانادولۇ، بۇگۈنكى تۈركيەنلك ئاسيا قىتئەسىدىكى بۆلىكى.

ئارخېئولوگىيەلىك ئىسپاتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 9000 ـ يىلدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7000 ـ يىللار ئارىلىقىدا ئانادولۇلۇقلار ئەك دەسلەپكى ئىپتىدائىي ئۇسۇلدا بۇغداي تېرىپ ئۆستۈرۈشكە باشلىغان. باقمىچىلىقتا ئۆچكە، قوي قاتارلىق ھايۋانلارنى بېقىشقا باشلىغان. تا بۇگۈنگە قەدەر دۇنيادىكى ئەك قەدىمي قەبىلە خارابىلىكى ئەنە شۇ ئانادولۇنلك جەنۇبىدىكى چاتالخويۇكتا. ئارخېئولوگ ئالىملىرىنلك بايقىشىچە يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە، 13 چاقىرىم دائىرىدىكى چاتالخويۇكتا تەخمىنەن 6000 كىشى ئولتۇراقلاشقان. ئۇ ۋاقىتتىكى كىشلەر پەقەت تېرىقچىلىق ئىشلىرىغا پىششىق بولۇپلا قالماي، يېقىن ئەتراپتىكى ئىككى يانار تاغدىن ئوبسىدىئانىت (ئەينەكلىك بىر خىل ئېتىلما جىنس بولۇپ، پۇتۇنلەي

دېڭىزدەك يانارتاغ ئېغىزىدىن بىرىككەن، قارا كۆل رەڭ
رەڭدە بولۇپ، ھۈنەر ـ سەنئەت ۋە بېزەك بۇيۇملىرىنىڭ
خام ئەشياسى بولالايدۇ) تاشلارنى يىغىپ كېلىپ خەنجەر
ۋە ئەينەكلەرنى ياسىغان ھەم ئوبسىدىئانت تاشنى قولۇلە
قېپى ۋە چاقماق تېشى قاتارلىق ماددىي ئەشيالارغا ئال-
ماشتۇرۇپ ئىشلەتكەن. ئۇلار يەنە مېتال تاۋلاش تېخنىكى-
سىنىمۇ ئىگىلىگەن. مىس ۋە قوغۇشۇندىن پايدىلىنىپ كې-
رەكلىك بۇيۇملارنى ياسىغان، قەدىمكى ئاناتولۇقلار
بەلكىم دۇنيادا ئەڭ بۇرۇن تۆمۈر ئىشلەتكەن بولۇشى
ۋە ئىشلەتكەن ۋاقتى تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى
5000 يىللار ئاۋۋال بولۇشى مۇمكىن.

دۇنيادا قەدىمكى چوڭ ـ كىچىك يەتتە چوڭ مۆجىزى-
لەرنىڭ ئىككىسى ئاناتولۇدا بولۇپ، ئۇلار ئىزمىردىكى
ئايفىل (Eiffel) قەدىمىي شەھىرىدىكى ئاي پەرىسى
بۇتخانىسى بىلەن كېلىيكارنىس (KaleyCarnes)تىكى كاريا
(Karya) خان قەۋرىستانلىقىدۇر.

ئاناتولۇ بولسا رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئەڭ بۇرۇن
خىرىستىيان دىنى تارقالغان مۇقەددەس جاي. يەنى ئاڭلىشى-
مىزچە، ئىنجىلدا تەسۋىرلەنگەن ئېدېن (Eden) نى سۇغىرى-
دىغان سۇ بىر چوڭ دەريانى مەنبە قىلغان بولۇپ، دەريا
سۈيى ئېدېندىن ئېقىپ چىققاندىن كېيىن تۆتكە بۆلۈنۈپ
ئاققان. ئۇنىڭ ئىچىدە ئىككىسى ئايرىم ـ ئايرىم تۈركىيەنىڭ
شەرقىدىكى تاغلىق رايوندا بولۇپ ئۇلار تىگرىس دەرياسى
بىلەن ئېفرات دەرياسىدىن باشلانغان، ئاناتولۇدىكى ئارا-
رات (Ararat) تېغى ئاڭلاشلارغا قارىغاندا نوھ ئەلەيھىسسا-
لامنىڭ كېمىسى تۇرىدىغان ئەڭ ئىشەنچلىك يەر ئىكەن.

سانپالونىڭ پۈتۈن ئۆمرىنىڭ تەڭدىن تولىسى ئانا-
دولۇغا سەپەر قىلىش بىلەن ئۆتكەن ۋە شۇنىڭ بىلەن
بىللە ئىنجىلدىكى مەزمۇنلارنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى
يېزىپ قالدۇرغان.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، يېرۇسالېمدا تۇغۇلغان مەريەم
ئانا باللىرىدىن ئايرىلىپ خىرىستوس بولغاندىن كېيىن
يۇرتىنى تاشلاپ شىمالغا بېرىپ، يەنى مۇشۇ يەردە ئالەم-
دىن ئۆتكەن. يەنە خىرىستىيان دىندىكىلەرنىڭ ئەڭ
ئاۋۋال سېلىنغان يەتتە چېركاۋىنىڭ ھەممىسى ئاناتولۇغا
سېلىنغان، ئۇلار ئېۋرىس، شىمېينا، پېرمومۇ، شىيادىلا،
ساردىس، فىلادېرفىيە ۋە رائودىشېندىن ئىبارەت.

مەيلى جۇغراپىيەلىك ئورنى ياكى ئىرق ئايرىمىسى بو-
لۇشتىن قەتئىينەزەر، يەنىلا تارىخىي جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقان-
دا، ئاناتولۇ كۆپ خىل دىندىكىلەر يىغىلغان جاي. ئاناتولۇ-
نىڭ يەر شەكلى، ئېكولوگىيەلىك تەبىئىي شارائىتى بىر ـ بىرى-
گە ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ رەڭگارەڭ دۇنياسى
بولۇپ قالغان. ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا شەرقتىن كۆپلىگەن مىل-
لەتلەر ئايىغى ئۈزۈلمەي بۇ تاغلىق يەرگە كېلىپ، بۇ يەردى-
كى تۈزلەڭلىك ۋە ئېقىن دەريالار بىلەن ئۇچرىشىپ، تۈگ-
مەس سودا ـ سېتىق ئىشلىرى بىلەن بەنت بولغان ھەم
نۇرغۇن قېتىملىق ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۈرگەن.

مۇشۇ تۇپراقتىكى يېزىق خاتىرىلەنگەن قەدىمىي مە-
دەنىيەت خېتىم مەدەنىيىتىگە تەئەللۇقتۇر. ھارىرغىچە خاتى-
رىلەپ قالدۇرۇلغان تارىخىي يازمىلاردا، ئاناتولۇنىڭ تا-
رىخىغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار ئاساسەن خېتىملىقلار
بىلەن مۇناسىۋەتلىك خېتىم مەدەنىيىتى تەخمىنەن مىلادى-
دىن بۇرۇنقى 2000 ـ يىلنىڭ باشلىرىدا بارلىققا كەلگەن ۋە
ئاناتولۇ ئېگىزلىكىنى ئۆزىنىڭ بۆشۈكى قىلغان 500
يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت گۈللەپ ياشىغان. شۇڭا ئۇ قەدىم-
كى شەرق مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى.
خېتىم مەدەنىيىتى گەرچە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى بىلەن
ئوخشىشىپ كەتمىسىمۇ، بىراق يەنىلا مۇستەقىل بىر تەرە-
پى بولالايدۇ، ئەمما ئۇنىڭ تىگرىس دەرياسى بىلەن
ئېفرات دەرياسىنى مەنبە قىلغان زېمىندىكى سۇبېرلىقلار
ياراتقان مېسسوپوتامىيە مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان-
لىقىنى كۆرۈۋېلىش ئۇنچە تەس ئەمەس.

دەلىل ـ ئىسپاتلارغا ئاساسلانغاندا، «تەۋرات»تا كۆر-
سىتىلگەن خىتايت (Hittites) لار خېتىملىقلارنىڭ ئەجدادلىرى-
دۇر. مېسسوپوتامىيەدىكى ئىككى دەريا ئېقىنىنى بويلىغان
زېمىندا، يەنى پەلەستىن ۋە مىسىر قاتارلىق دۆلەتلەردىكى
ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، قاپارتما
نەقىش، تەسۋىرىي يېزىق، شىنا يېزىقىدىكى لاي تاختىلارغا
پۈتۈلگەن ھۆججەتلەر ۋە باشقا ئويما بۇيۇملار بۇنىڭ دەلى-
لى بولالايدۇ. خېتىملىقلارنىڭ تارىخى گەرچە ئاناتولۇدا بول-
سىمۇ، بىراق تاكى 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە ئۇ
پەقەت ئىنجىلدىكى كۆرسەتمىلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قېلىپ،
بۆسۈش خاراكتېرلىك نەتىجە يارىتىشقا ئاجىزلىق قىلغان،
شۇڭا كىشىلەر ئۇنىڭ ھەقىقىي ئورنىنى پەقەتلا بىلمىگەن.

ئۇنداقتا، بۇ سىرلىق قەدىمىي ئىمپېرىيەنىڭ ئورنى زادى
قەيەردە؟ ئۇ قانداق بايقالغان؟ بۇ سىر، ئەلۋەتتە، بىزنىڭ كې-
يىنكى ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتلىرىمىز بىلەن يېشىلگۈسى.

«دۇنيا مىراسلىرى» كىتابىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: مېھرى-
گۈل قادىر (شىنجاڭ خەلق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىدە)

ئۇيغۇرچە ئېتىقاد ۋە قاراقوشۇنلۇق

تۇرسۇن قۇربان تۈركەش

ئوتتۇرا مەكتەپ دەۋرىمدە قايسىدۇر بىر ئەدىبنىڭ
قومۇشلۇق ئىچىدىكى ئۆردەك تۇخۇملىرىنى، قىزىق قۇمغا
قاقلاپ سوقۇپ تەييارلانغان بالىق ① تالقانلىرىنى ئوزۇق-
لۇق قىلىدىغان، كېسىلگەن ياش توغراق نوتىلىرىدىن تام-
چىغان سۇنى توغرۇغۇ قىلىپ ئىشلىتىدىغان ياكى ئۇنى
ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشنىڭ شىپالىق دورىسى ئورنىدا ئىچىد-
غان لوپنۇرلۇقلار ھەققىدىكى تەسۋىرلىرى مەندە ئۆچمەس
تەسىرات قالدۇرغانىدى. تەسەۋۋۇرۇمدا ئۇلار قۇرۇقلۇق-
تىن ئايرىلغان قومۇشلۇق ئارالدا سالغا بىلەن بېلىق تۇتۇپ،
دالا كېزىپ ياشايدىغان چۆلچى ۋە ئوۋچى خەلقتەك جانلى-
ناتتى! كېيىن بۇلارغا ئۇلۇغ سەيياھ ئۆردەكنىڭ كىروران
قەدىمكى شەھرىنى بايقىغانلىقى ھەققىدىكى ئاجايىپ ھېكايە-
لىرى قوشۇلۇپ، لوپنۇر خىيالىمدا ساماۋى چۆچەككە ئاي-
لاندى.

1987- يىلى 5- ئاينىڭ 26- كۈنى ئىككى ئايلىق
لوپنۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى يىغىش دالا پىراكتىكىسىغا
ئاتلانغانىدۇق. شۇ كۈنى كەچ سائەت يەتتىلەردە لوپنۇرغا
يېتىپ كەلدۇق. بۇ ئازات سۇلتان مۇئەللىمنىڭ ئىجتىمائىي
پائالىيەتلىرىنىڭ باشلىنىشى بولسا كېرەك، ئۇ ئالدىن
كېلىپ ھەممە ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بىزنى ساقلاپ
تۇرغانىكەن. بۇ ئىجتىھاتلىق ئۇستازنىڭ ئەمدىلا تۇرمۇش
بوسۇغىسىدىن ئۆتكەن 30 ياشلار ئەتراپىدىكى يىگىتلىك

---

① بېلىق لوپنۇر شىۋىسىدە «بالىق».

دەۋرى بولۇپ، مېنىڭ ئازات مۇئەللىمنى بىلىشىم شۇنىڭدىن باشلانغانىدى. بۇ ئۇنىڭ ئالىي مەكتەپتىكى ئوقۇتۇش ئىشلىرى يېڭى باشلانغان ھەم ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى رەتلەش، تەتقىق قىلىش ئىشلىرىغا كۆڭلۈك مەسئۇلىيەتچانلىق ۋە يىراقنى كۆرەرلىك بىلەن كىرىشۋاتقان چاغلىرى ئىدى. غۇنچە بوي، چوڭراق رامكىلىق كۆزەينەك تاقىغاندىكى ئويچان، تەلەپچان كۆزلىرى بىزدە ياخشى تەسىرات قالدۇرغانىدى. ئۇنىڭ يېتەكچىلىكىدە بازارنىڭ ئوتتۇرىسىغىراق جايلاشقان خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئاشخانىسىدا كەچلىك تاماقنى يەپ، لوپنۇر ناھىيەسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان 1-ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ كونىراپ كەتكەن سۇپىلىق ياتاقلىرىغا جايلاشتۇق. گەرچە مەكتەپكە ئىككى قەۋەتلىك يېڭى ئوقۇتۇش بىناسى سېلىنىۋاتقان بولسىمۇ، ئۆرۈمچىدەك چوڭ شەھەردە ياشاۋاتقان بىزدەك ھەردەمخىيال ئوقۇغۇچىلارغا كۆز ئالدىمىزدىكى ھالەت بەكمۇ ۋەيرانە كۆرۈنمەكتە ئىدى. يىراق مەن يېزىدا ئۆسكەن، شۇڭا ئۆزۈم تەلپۈنگەن لوپنۇر يېزىلىرىنىڭ تەڭقىس، يوچۇن ۋە جاپالىق ھاياتىغا دادىل يۈزلىنىشكە تەييارلاندىم.

ئىككىنچى كۈنى لوپنۇر ناھىيەسىنىڭ ئورۇنباسار ھاكىمى مۇھەممەد ئەمەت بىزدىن ھال سوراپ يىغىن ئاچتى.

— لوپنۇر تارىم دەرياسى بىلەن كۆنچى دەرياسىنى ھاياتلىق ماكانى قىلغان ۋە لوپنۇر كۆلى بىلەن مەشھۇر بولغان قەدىمكى جاي! ئۇنىڭ ئاھالىسى 70 مىڭدىن كۆپرەك بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئومۇمىي نوپۇسنىڭ يېرىمىدىن ئازراق، يەر مەيدانى 60 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر. تەيۋەن ئۆلكىسىنىڭ 117 ھەسسىسىگە توغرا كېلىدۇ. جەنۇبىي قىسمى تەكلىماكاننىڭ قۇملۇقىنى ئارىلاپ، چەرچەن، چاقىلىق ناھىيەلىرىگە؛ شەرقىي شىمالىي تەڭرىتاغ ئېتىكىگە، غەربىي تەرىپى بۆگۈر، كۇچا ناھىيەلىرىگە؛ شىمال چېتى كورلا شەھىرى بىلەن تۇتىشىدۇ.

لوپنۇردا تارىم، شىڭپىڭ، ئىنتىپاق، ئاقسۇيى، دۆڭقوتان ۋە قارچۇغىدىن ئىبارەت ئالتە يېزا بار. مىللىتىمىزنىڭ مەنىۋى بايلىقلىرى لوپنۇر كۆلىدەك يوقىلىپ كېتىۋاتقان، مەدەنىيەتنىڭ شاھىتلىرى بولغان بوۋاي-مومايلار ئۆلۈپ كېتىۋاتقان بىر ۋاقىتتا، ناھىيەمىزگە كەلگەنلىكىڭلارنى قىزغىن قارشى ئالىمىز. سىلەر ئارقىلىق بىزدە لوپنۇرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا نىسبەتەن ئۈمىد پەيدا بولدى، — دەپ سۆزىنى ئاخىرلاشتۇردى مۇھەممەد ئەمەت.

ئۈچىنچى كۈنى ئەتىگەندە بىز تارىم، شىڭپىڭ ۋە دۆڭقوتاندىن ئىبارەت ئۈچ گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ يەنە يولغا ئاتلاندۇق.

شۇنداق قىلىپ گۇرۇپپىمىز 5-ئاينىڭ 27-كۈنى چۈشتىن كېيىن لوپنۇر بازار ئىچىدىن 30 نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى دۆڭقوتانغا قاراپ يولغا چىقتۇق. بۇ يېزا ناھىيە بازىرىنىڭ شەرق تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، ئەسلى كونا لوپنۇرنىڭ ئورنى دۆڭقوتاندا بولسا كېرەك، ئۇنىڭدىكى بەزى ئىزلار بۇ جاينىڭ قەدىم جايلىقىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. بىز دۆڭقوتانغا كەلگۈچە ئۆتكەن دەرياسىنى ۋە شورلۇق ئۆرلەپ تۇرغان كەڭ توغراقلىق دالانى كېسىپ ئۆتتۇق. ئەتراپىنى زەي پىچانلىق قاپلىغان ئوڭغۇل-دوڭغۇل يول گويا ئىچكىرى تەكلىماكانغىچە سوزۇلىدىغاندەك قىلاتتى.

بىز تەخمىنەن بىر سائەتلەردىن كېيىن دۆڭقوتان يېزا مەركىزىگە يېتىپ كېلىپ، كونا دادۇينىڭ ئورنى بولسا كېرەك، شاخ-شۇمبا بىلەن يېپىلغان ۋە ئاستى-ئۈستى بۇلۇڭلىرىغا شىۋاق ئۆسۈپ كەتكەن پاكار ۋە زەي ئۆيلەرگە ئورۇنلاشتۇق. سىرتتىن قارىسا ھازىرلا ئۆرۈلۈپ چۈشىدىغاندەك قىلىپ، قىڭغىيىپ قالغان بۇ ئەسكى ئۆيلەرگە ئازراق تازىلىق ۋە تۈزەشتۈرۈشتىن كېيىن، ئىنساننىڭ ھىدى ۋە قىزلارنىڭ مېھرى بىلەن سىن قوشۇلدى، پات-پات قىزلارنىڭ قوڭغۇز، ئۇمۇچۇكلەردىن قورقۇپ ۋارقىرىغان ۋە يىغلىغان ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى...

دۆڭقوتان لوپنۇرنىڭ ئەڭ چوڭ يېزىسى بولۇپ، مىرسالى («مىرزا سالى» دېگەن ئىسىمدىن كەلگەن)، تاتلىق، دۆڭمەھەللە ۋە خورجا چارۋىچىلىق مەيدانى قاتارلىق جايلىرى بار. بۇ جاي يەر شارائىتىغا يارىشا چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان. شۇڭا يېزىلاردا تۇتاش ئۆيلەر يوق، يېزا مەركىزى ئەتراپىدىكى كىچىك كۆجۈم دائىرىنى ھېسابلىمىغاندا، قوم دۆڭلىرىنىڭ ئۈستىگە سېلىنغان ۋادەك ۋە توغراق تاللىرىدىن توقۇلغان قاشا ئۆيلەر كەڭ دالاغا تەكشىسىز تارقالغان. يىراقتىن قارىساڭ قوغۇنچىنىڭ سۇرىسىگە ياكى ئورۇشتا ئۆلگەن جەڭچىلەرنىڭ تۇغ دۆۋىلىرىگە ئوخشايدىغان بۇ ساتما ئۆيلەر ئاپتاپتا بۇزۇلۇپ ۋە شامالدا يەلپۈنۈپ كۆرۈنىدۇ. بەزى ئۆيلەرنىڭ ئىچى

يامان ئەمەس بىزەلگەن بولسىمۇ، تورۇۋستىكى يوچۇقلاردىن قۇياش نۇرى يىڭنىنىڭ كۆزىدەك ياكى پىچاقنىڭ بىسىدەك قىيغىتىپ چۈشىدۇ، شامال چىقسا ئۆيلەر يەڭگىل تەۋرەپ، پۈتۈن دالا يىراقتىن ئاڭلىنىۋاتقان دەريا شاۋقۇنىدەك گۈركىرەيدۇ. جەنۇبىي مىرەن قەدىمكى شەھىرى بىلەن تۇتىشىپ كېتىدىغان دۆڭقوتان — قارچۇغا دالاسى چۆل، ئورمانلىق ۋە سازلىق بىرلىشىپ كەتكەن چەكسىز زېمىن بولۇپ، بۇ يەر دۇنياغا مەشھۇر لوپنۇر كەندىرى، زەھەرلىك ئوت، قومۇش، كۆكيانتاق، كۆرۈك قاتارلىق بۇلۇق چۆل ئۆسۈملۈكلىرى بىلەن قاپلانغان. بولۇپمۇ تاڭ شەپىقىدەك تاۋلانغان پوتا ① بىلەن باغجانلاپ ئۆسكەن سۇلۇق ياش توغراق بۇ يەرنىڭ سېھرىي كۈچى ۋە خاسىيتى، چۆلنىڭ قۇدرىتىنى، جەزىرە كىشىلىرىنىڭ هاياتىي كۈچىنى، ئىنتىلىشىنى نامايان قىلىپ تۇرىدۇ. يىراقتىن قارىساڭ، پارقىراپ كۆرۈنىدىغان سۇلۇق دالادىكى كونا توغراقلار قالپاق كىيىپ سال ئۈستىدە كېتىۋاتقان ئۆردەكباينى ئەسلىتىدۇ.

— ياشلار باهارنىڭ گۈللىرى، گۈل ئېچىلمىسا باهارنىڭ خاسىيتى ۋە يازنىڭ بەرىكىتى بولمىغاندەك، ياشلىقسىز ئۆمۈرنىڭ زىننىتى يوق. ياشلارنىڭ قەددى قىرچىندەك② تۈز، ئالمىدەك قىزىل بولسىمۇ، لېكىن كۆڭۈللىرىنىڭ بىرىدە سىڭنىمۇ يۈزۈڭنى جاڭگال بېسىپ، بېلىڭ دوڭغاق توغراقتەك پۈكلىنىدۇ. شۇڭا ياشلار قېرىلارنى دوراپ، مەسخىرە قىلماسلىقى كېرەك. چوڭلارمۇ باللارنىڭ يۈرۈش-كىيىنىشلىرىگە قاراپ ئۇلارنى بىھۇدە ئەيىبلىمەڭلار، چۈنكى بىزنىڭمۇ ياشلىقىمىز بولغان. يەنە بىرى، هازىر يۇرتىمىزدا قىز-ئاياللارغا ئالا-باغىرلىق ③، گۇيا ④ قىلماسلىق ئەھۋاللىرى بار. ئۇلارنى ئىنەڭلار⑤دەك ھۆرمەتلەڭلار، چۈنكى ھەممىمىز بىر ئانىدىن تۇغۇلغان، — مانا بۇ تۇنۇگۈنكى مىرسالى يېزىسىدىكى روزا هېيت نامىزىدا قۇملۇق دۆڭنىڭ ئۈستىگە يەرلىك ئۆيدەك سېلىنغان مەسچىتنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇپ، ئانچە كۆپ بولمىغان نامازخانلارغا قىلىنغان سەۋىيەلىك تەبلىغ-ناسات ⑥نىڭ ئاخىرقى سۆزلىرى.

بىز هازىر ئەنە شۇ ياسىن ئاسىم ئىسىملىك ئېگىز، ئۇستىخانلىق، ياشلىقىدا كۈچتۈڭگۈرلۈكى چىقىپلا تۇرىدىغان، ئۇزۇن، ئىنچىكە بۇرۇتلۇق، سەل ياپما قاپاقراق، ئەمما سىيلىق-سىپايە، 60 ياشلىق يۇرت مۆتىۋىرىنىڭ ئۆيىدە هېيتلىغاچ ئۇنىڭ ئېغىزىنى كوچىلاپ ئولتۇرۇپتۇق.

— باللىرىم، لوپنۇر كۆنچى دەرياسى قىرغىقىدىكى ناهىيە بولغىنى ئۈچۈن، بۇرۇن «كۆنچى ناهىيەسى»، ئېغىز تىلىدا «لوپ» دەپمۇ ئاتالغان. ئوجۇللۇقلار لوپنۇر خەلقىنىڭ ئەجدادلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاتا-بوۋىسى كىروراندا ياشىغان قەدىمكى تارىملىقلار ئىدى. لوپنۇر شىۋىسىدە «تارىم» دەريا دېگەنلىك بولۇپ، بۇ ئانا دەريانىڭ كىروراندا كۆپ قېتىم ئېقىن ئۆزگەرتىپ تۇرۇشى لوپنۇرنىڭ ئورنى ۋە تەۋەلىكىنى مۇقىمسىز قىلغان. بۈگۈنكى دۆڭقوتان كونا لوپنۇرنىڭ بىر قىسمى ئىدى. دۆڭقوتاندا قاراقوشۇنلار، «جوداق»لار دەپ ئاتالغان يۇلتۇز موڭغۇللىرى، ئالتە شەھەردىن چىققان قېرىنداش-يانلار، قىرغىزلار ۋە بىزدەك سارتلار① بار، سۆز مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، ئۆيگە هېيتلاپ ئىككى كىشى كىرىپ كەلدى، — مانا بۇ قولىقى قىزىپ كەتكەن ئۇزۇن قۇلاقلارنىڭ بىرسى، ئاۋۇ بوۋاي، — دەپ كۆز ئىشارىسىدە كۆرسەتتى— ياقۇپ داموللا، قىرغىز؛ يەنە بىرسى بولسا قالماق، قاسىم هەيدەر؛ يوغان گەۋدىسى بىلەن، گۆشلۈك يۈزلىرىدىن كۆرۈۋالساڭلار بولىدۇ، لېكىن بىز هازىر ھەممىمىز ئۇيغۇرلىشىپ ياشايمىز، — دەپ ھەممىمىزنى كۈلدۈردى ياسىن ئاكا.

ياسىن ئاسىم ئاكا 1920-يىللىرى دۆڭقوتاندا تۇغۇلۇپ، 1937-يىلى ئوقۇتقۇچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپتۇ. شىڭ شىسەينىڭ شۇ يىللاردىكى قىرغىنچىلىقىدا قارا شەھەردە تۈرمىدە يېتىپتۇ. كېيىن ل. مۇتەللىپ ۋە ئىبراهىم تۇردىلار بىلەن تونۇشۇپتۇ. 1960-يىللاردا چاقلىق ناهىيەسىگە

---

① لوپنۇر شۇنسدە قىزىل يۇلغۇن.
② لوپنۇر شۇنسدە توغراقنىڭ يېڭى چىققان نوتىسى.
③ لوپنۇر شۇنسدە ئالا كۆڭۈللۈك.
④ لوپنۇر شۇنسدە ۋاپاسىزلىق قىلىش.
⑤ لوپنۇر شۇنسدە ئانا-ئاپا.
⑥ لوپنۇر شۇنسدە نەسھەت.

ھاكىم بولۇپتۇ، ھازىر ناھىيەدە بىر قانچە ۋەزىپىسى بار چولڭ ئاقساقال ئىكەن.

— لېكىن، — دەپ جىددىيراق تۇستە گېپىنى داۋاملاشتۇردى ياسىن ئاكا، — 1945 - يىللىق «شىنجاڭ ئىنستىتۇتى»دا بىللە بىلىم ئاشۇرغان ساۋاقدىشىم بىلەن 1985 - يىلدىكى لوپنۇردا ئۇچرىششىمىز ۋە ئارىمىزدا بولغان گۇپاسىزلىق مېنى ئۇمىدسىزلەندۇردى. گەپ شۇ يەرگە كەلگەندە، ھېيتچىلارنىڭ كىرىپ - چىقىشلىرى بىلەن سۆھبىتىمىز ئۈزۈلدى.

خېلى كۈنلەر ئۆتكەندىن كېيىن، مەن بۇ كىشىنىڭ كەيپى چاغ پۇرسەتنى تېپىپ، ھېلقى ھېكايىنىڭ داۋامىنى چۈشۈردۈم.

ئەسلىي ياسىن ئاكا 1970 - يىللاردىن باشلاپ لوپنۇر دىيالېكتى، تارىخى، تەزكىرىسى ۋە بەزى ئەسلىمىلىرىنى قوشۇپ بىر كىتاب يېزىپتۇ. كۆرۈشمىگىلى يېرىم ئەسىرچە بولغان ساۋاقداش دوستى ئاسماندىن چۈشكەندەكلا تىل تەكشۈرۈش مەقسىتىدە لوپنۇردا پەيدا بولۇشى ئۇنى قەۋەتلا خۇشال قىلىۋېتىپتۇ، دوستى ياسىن ئاسىمدا ياخشى ماتېرىيالنىڭ بارلىقنى ئاڭلاپ، كۆرۈپ بېقىش شەرتى بىلەن ئېلىپتۇ، ئەمما ئارىلىقتا ئۈزىمۇ، كىتابمۇ يوقىلىپتۇ. بۇ ئىش ياسىن ئاكىغا بەكمۇ ھار كېلىپ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ۋە ئەينى چاغدىكى سابىق مۇدىر ھاكىم جاپپارلارغىچە ئىنكاس قىلىپتۇ... بولۇپمۇ ئۇنىڭ گېپىنىڭ ئاخىرىدىكى «ئوغلۇم تۇرسۇن، قېنى، ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىشەنچ، ساۋاقداشلىق مېھرى، زامانىۋى ئاۋات شەھەر بىلەن لوپنۇردەك چەت سەھرالاردا ياشاش پەقەت بىر قىسمەت! ئۈرۈمچىدەك مەدەنىيەتلىك چولڭ شەھەردە ئەنە شۇنداق بىر ئەخلەتلەر ئۇچۇپ يۈرگەندەك، دۆڭقوتان چۆللۈكلىرىدە يولۋاسلارنىڭ بارلىقىنى ئۇنتۇماسلىق لازىم» دېگەن ئاچچىق مەسخىرە گەپلىرى مەندە ئۇنتۇلماس تەسىرات قالدۇردى.

بۇ يىلقى روزا ھېيتنىڭ پىراكتىكىنىڭ باشلىنىشىغا توغرا كېلىشى بىزنى سەل ئالدىرىتىپ قويغانىدى، شۇڭا نامازغا قاتنىشىپ ئالدى بىلەن دۆڭقوتان خەلقىگە سالام بېرىش، ئۇلار بىلەن تونۇشۇش ۋە زىيارەت ئوبيېكتلىرىنى دىتلاش مەقسىتىگە يەتتۇق. مەن نامازدا ئىمامەتچىلىك قىلغان ئۆلىما ياقۇپ ئاكىنى نۇقتىلىق تەكشۈرۈش نىشانى قىلىپ تاللىدىم. داموللا 65 ياشلاردىكى ئۆچكە ساقال، كۆزلىرى قىسىق، يۈزلىرى قوغۇن ئۇرۇقىدەك ئۇزۇنچاق، شىراق ئادەم بولۇپ، گەپ قىلغاندىكى پەس، يۇمشاق ئاۋازى ۋە سەل كۈلۈمسىرەپ تۇرىدىغان بوز چىرايى ئۇنىڭ بەكمۇ ھالال ۋە مۆمىن ئىنسانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ئامان - ئېسەن تۇردىلىمۇ؟ — سالام بىلەن كىردىم بىر كۈنى داموللىنىڭ يېزىنىڭ ئەڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى ھويلىسىغا، بوۋاي ھويلا - ئارام ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل ئىكەن. مەن كېلىش مەقسىتىم، ياقۇپ ئاكىنىڭ تىرىكچىلىكى ۋە بالىلىرى ھەققىدە سورىدىم. بىز خېلى ۋاقىتقىچە ئۇ يەر، بۇ يەردىن ئازادە پاراڭلاشتۇق.

— موللام، ھېيت نامىزىدا «خەتمىقۇرئان» قىلدىلا، سىلى دىنىي ئىلمىنى قەيەردىن ئۆگەنگەن، نامازغا كەلگەن ئادەم ئازغۇ؟ — سورىدىم ئۇنىڭدىن تەبىئىي ھالدا ئۆز مەقسىتىمگە قايتىپ.

— يانلار لوپنۇردا ئاچقان دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇدۇم. لوپنۇرغا ئىسلام كېيىن كەلگەن. شۇڭا بۇ يەردىكىلەر ئەرەب تىلى ۋە سۈرىگە زادىلا ماسلىشالماي، ئالتە شەھەردىن كەلگەن موللامالار ئۇلارغا سۈرىلەرنىڭ مەنىسى ئاساسىدا «ئۇيغۇرچە دۇئا»لارنى ئۆگەتكەن.

— «ئۇيغۇرچە دۇئا» دېگەن قانداق گەپ؟ — داموللامنىڭ ئېغىزىدىن بۇ سۆز تاسادىپىيلا چىقىپ كەتكەنمۇ قانداق دەپ ھەيرەتلىنىپ تۇراتتىم، بوۋاي مەن سىزگە ئۇلارنىڭ ئۆلۈم ئۇزىتىش دۇئاسىنى ئېيتىپ بېرەي دەپ ئوقۇپلا كەتتى:

ئاغزىڭغا بەردىم كەلىمەئىي شاھادەت،
بۇرنۇڭغا بەردىم نۇشئىي تاھارەت.
قۇلاقىڭغا بەردىم سەلئەتى قامەت،
بۇنىڭ ئارقىسى قاندى دۇرۇۋە،
ئۇنىڭ ئارقىسى مۇقادۇرۇۋە،
ئەسلىي بىزمۇ بارايلى دېۋىدۇق،
ئۆزۈڭ يالغۇز كېتىپ قالدىڭ،
بىز بارغۇچە خۇدايىمغا ئامانەت!
ياخشى يولغا كىرگەن، يامان يولغا كىرمىگەن،
ئازازۇل بىر كىشى بەلكى ملڭ كىشى،
چىلڭ تۇر، بەك تۇر،
ئاغام - دوغام، ئاغام - دوغام!

ئۇشتۇمتۇتلۇق ھېس قىلغانلىقىم ئۈچۈن، تېخى لوپنۇر شېۋىسىمۇ ئارىلاشقان بۇ تېكىستلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئاران دېگەندە ئاقا چۈشۈرەلىدىم. قوشاق ئۆلۈم ئۈزىتىش مۇراسىمىغا بېغىشلانغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ۋاپات بولغۇچىغا قىيالماسلىق ھېسسىياتى ۋە ئۆلۈمنى مەنسىتمەسلىك تۇيغۇسى ئىپادىلەنگەن. بۇ نېمدېگەن قالتىس گەپ! «ئۇيغۇرچە دۇئا» دېسىلە، مەن ئىسلامغا «ئانا تىلى»دا ئېتىقاد قىلىش ھەققىدە تۈركىي دۇنيادىكى ئۇلۇغ جەدىتىزمچى، تاتارىستانلىق ئىسمايىل گاسپىرانسكى، مۇسا جارۇللا؛ مىللىي ئويغىنىش دەۋرى ئۆزبېك ئەدەبىياتى داھىيلىرىدىن مەھمۇد خوجا بەھبۇدى، ئابدۇللا ئەۋلانى؛ كاشغەردىكى ئابدۇقادىر داموللا، ھەتتا تۈركىيەدىكى بۈيۈك ئىسلاھاتچى، ئاتا تۈرك — مۇستاپا كامالالارنىڭمۇ سۆز - ھەرىكەتتە بولغانلىقىنى ئاڭلىمىغان. پەقەت 16 - ئەسىردىكى گېرمانىيەلىك دىنىي ئىسلاھاتچى مارتىن لوتېر دىنىي دوگمىلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، «ئىنجىل»نى گېرمانچىغا تەرجىمە قىلىپ، «خىرىستىيان دىنى»غا «ئانا تىل» بىلەن، يەنى گېرمانچە ئېتىقاد قىلىش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويغان. لوپنۇر جۇغراپىيەلىك ئايرىملىق سەۋەبىدىن تا 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە نە پەننىي، نە دىنىي ئىلىملەردە بولسۇن زادىلا ئاقارتىلمىغان، پەقەت قارا بۇدۇن ھالىتىدە قالغان. ئەلۋەتتە شەھەردىن چىققان ئۆلىمالار بۇ ئىشنى ئامالسىزلىقتىن ئويلاپ تاپقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بىر ھەقىقەتنىڭ نۇرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. چۈنكى قانۇنىيەت ۋە ھەقىقەتلەرنىڭ ھەممىسى ئاددىي ۋە ئۇلۇغ، يەنە كېلىپ تاسادىپىيلىق ئىچىدىكى ئالاھىدە شارائىتتا ئىجاد قىلىنغان. لوپنۇر خەلقى ئىسلامغا ئەڭ كېيىن كىرىپ ئۇيغۇرچە ئېتىقادقا ھەممىدىن بۇرۇن ئادەتلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىش سىرتىدا ھېچقانداق پىكىر - ئىنكاس قوزغىماي تۇنجۇقۇپ قالغان. دۇئا بىلەن شېئىر تىلتۇمار ۋە ئوخشاشلا ھېكمەتتۇر. جالالىدىن رۇمىنىڭ «مەن شېئىر ۋە شائىرغا ئۆچ، پەقەت تەبلىغ قىلىشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن گەپلىرىمنى شېئىر بىلەن يازدىم» دېگىنى شۇ بولسا كېرەك. بۇ ئاتالغۇ ۋە ئۇقۇم بىر ئەللامە شائىر تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى تەكلىماكان خىلۋەتلىرىدىكى ياۋا گىياھتەك ئاددىي بىر ئىنساننىڭ نۇتۇقىدا ئىجاد قىلىندى.

شۇنىڭدىن كېيىن «ئۇيغۇرچە دۇئا» دېگەن بۇ كەلىمە ياشلىقتا يۈرەككە چۈشكەن ئاشىقلىق چوغىدەك ۋۇجۇدۇمنى بۆلەكچىلا قىزىتىپ كەلدى. سۆز تەگرىنىڭ ئىنسانغا ئىنئام قىلغان ئۇلۇغ نېمەتلىرىنىڭ بىرى. مەن بولسام، ئۇزاق يىللاردىن بۇيان ئاشۇ سۆزگە تېۋىنىپ ۋە ئۇنىڭ سېھىر تورىدا بەنتلىنىپ ياشاپ كەلدىم.

دۆڭقوتانغا يېڭىدىن كەلگىنىمىزدە كۈنلەر پالاستەك سۆرەلمە بولسا، ئەمدى قۇملانى توزغىتىپ ئۆتىدىغان قاناتلىق شامالاردەك ئۇچماقتا ئىدى. ياتىقىمىز بىلەن داموللىنىڭ ئۆيى ئۈچ كىلومېتىر كېلەتتى. ئارىلىقتىكى يول قويۇق، قالايمىقان ۋە كىرىشىپ كەتكەن توغراق، جىگدە تاللىرى بىلەن قاپلانغان. يول بىلەن ئېرىق خۇددى ماتېماتىكىدىكى قوش يۆنىلىشلىك ئەگرى سىزىقتەك قەدەممۇ قەدەم كېسىشىپ تۇرىدىغان بۇ تار يولدا تالاي ماڭغان، شۇنداق قىلىپ داموللىنىڭ قاچان ۋاقتى بولسا، شۇندا بېرىپ دېگەندەك ھازىرغىچە «رۇستەمى داستان»نىڭ بىر قانچە بابىنى خاتىرىلەپ بولدۇم. ياقۇپ ئاكىنىڭ مەزكۇر داستاننى بىلىشى لوپنۇردا «شاھنامە» خانلىق مەجلىسلىرىنىڭ بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ داستاننىڭ خەلق ۋارىيانتىمۇ، يازما نۇسخىسىمۇ، ئەگەر شۇنداق بولسا كىتاب يوقالغانمۇ ياكى موللام كۆرسىتىشنى خالىمىدىمۇ بۇ سوئاللار نائېنىق پېتىچە قېلىۋەردى. مەن كېيىن داموللىنىڭ ھېكايە شەكلىدە ئېيتقانلىقىغا قاراپ، بۇنىڭ ئۇلۇغ پىردەۋسىنىڭ 18 - ئەسىر مۇئەللىپلىرىدىن شاھ موللا ھىجرانىي «شاھنامەئىي تۈركىي» نامىدا ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلغان نەزمىي ۋارىيانتىدىن ئوقۇلغانلىقىنى سەزدىم.

جۈمەگە بېرىش، توي ۋە ئۆلۈم، ئېتىز ۋە چارۋا ئىشلىرى سۆھبىتىمىزنى ئاقساتتى. يەنە كېلىپ داموللىنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقى ۋە خېلىدىن بېرى ۋائىزلىق قىلمىغانلىقىدىن بولسا كېرەك، ھېكايە ئاستا ئېيتىلاتتى. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ ئېغىزىدىن رۇستەم، تەھمىنە، سوھراپ، سىياۋۇش، فەرەنگىس ۋە بەرزۇ قاتارلىق يورۇقلۇق كۈچلىرى؛ يولۋاس، دىۋە، جىن، شىر، ئەجدىھا، لەھەڭ ۋە ئاپراسىياپ (پىردەۋسى ئىران مەۋقەسىدە تۇرۇپ بىزنىڭ قەھرىمان ئەجدادىمىزنى دۈشمەن قىلىپ كۆرسەتكەن) تەك سەلبىي قەھرىمانلار؛ گۈرزە، كامان، كەمەندە، نەيزە، قىلىچ، قالقان، ساۋۇت، دۇبۇلغا، سالما ۋە پالاخمان كەبى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇرۇش قورالى ئاتالغۇلىرى تۆكۈلۈپ

تۇراتتى. بۇ ئۇنىڭ غوجىما ① زەنىلىكلىكىدىن دېرەك بې-
رەتتى.

پىراكتىكىمىزغا ئۈچ ھەپتىلەر بولغاندا كېلىشكىنىمىز
بويىچە داموللامنىڭ ئۆيىگە يەنە كەلدىم. پاكار شورا تام-
لىرى ئۆررۈلگەن باغ، قۇلۇپسىز ھويلا، ئىشىكلىرى
ئوچۇق ئۆيلەر... قوشنا ئەسكى تاملىقتا ئاپتاپ يەۋاتقان
كىلەدەك يالىڭاچ ئويناۋاتقان ئىككى بالىنى ھېسابقا ئالمى-
غاندا، ئەتراپتا ھېچكىم يوق... باغنىڭ چېكىسگە بېرىپ
چەكسىز جەزىرىگە كۆزۈم تالغۇچە قارىدىم. يەر بىلەن
ئاسمان خۇددى دۇم كۆمتۈرۈلگەندەك ئېنىقسىزلىقتا، تە-
بىئەتتە جىمجىتلىقنىڭ سىمفونىيەسى ياڭرىماقتا. بەزىدە
خۇددى يېرىم يالىڭاچ چۆل ئادىمى كاپلا قىلىپ تۇتۇپ
كېتىدىغاندەكدەك قورقۇنچ باساتتى. ئۆزۈمنى باغدىكى
ئۈجمە ۋە ئۆررۈككە زورلاپ دېگەندەك ۋاقىتنى ئۆتكۈز-
دۇم. كۈن چاشكا بولغاندا ياقۇپ ئاكا ئايالى بىلەن
كىرىپ كېلىشتى. ئۇلار دالاغا كەتكەنىكەن، كۆررۈشتۇق،
بوۋاي ئىسسىقتا چاڭقاپ، قورۇلۇپ كېتىپتۇ. بىز كۆڭلىمىز-
دىكى ئادەملەرگە ھامان بەختنى تەخت تىلەيمىز، ئەمما
ھالاۋەت ۋە ئارام جاپانى شەرت قىلغان بوۋاي ئازغىنە
ۋاقىتنىڭ ئىچىدە بىر قاچا ئىسسىق ئاش كۆتۈرۈپ
كىردى، ھور چىقىپ تۇرغان، ئاددىي ئۇگرە، غورا
سالغان، شۇنداق تېتىدىكى، ئاپام رەھمەتلىكنىڭ كىچىكىم-
دە تۇگمەندە ئېتىپ تىلىمدا قالغان خۇلۇپ ئېشىدەك مې-
ھرلىك، لەززەتلىك ۋە تاتلىق ! داموللام پېشىن نامىزىنى
ئوقۇپ بولغاندا يەنە خاتىرىلەشكە باشلىدۇق. بۈگۈن ئۇ
«سوھرابنىڭ رۇستەم قولىدا ھالەك بولۇشى» دېگەن
بابنى سۆزلىدى:

رۇستەم تۇلپارىنى ئىزدەۋېرىپ تۇراننىڭ ئىران
بىلەن چېگرالىنىدىغان ئورمانلىقىدا ئاپراسىياپنىڭ بەگلىرى-
دىن ــ تەھەتەننىڭ ئوۋغا چىققان گۈزەل مەلىكىسى تەھ-
مىنە بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. قىز گەرچە دۈشمەن بولسى-
مۇ، رۇستەمنىڭ قەھرىمانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا ئۇزاقتىن
بېرى ئاشىق بولۇپ يۈرەرىدى. رۇستەمى داستاندىن
رۇستەمدەك ئوغۇل تۇغۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. باتۇر
گۈزەل مەھۋەش بىلەن قوۋۇشۇپ، ئۇنى مۇرادىغا يەت-
كۈزدى. رۇستەم تەھمىنەگە «ئەگەر بالىمىز قىز بولسا چې-
چىغا، ئوغۇل بولسا بىلىكىگە» تاقاپ قوي، دەپ قۇت
بەلگىسىنى بېرىپ سىيىستانغا كېتىپ قالدى... شۇ زامانلار-
دا ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدا دۈشمەنلىك كۈچىيى-
دى، قاپلاندەك ئۆسۈپ يېتىلگەن سوھراپ دىلاۋەر
تۇلپار نەسلىدىن بولغان ئۇچار قۇلاننى تاللىدى، بەستى
تاغدەك ئىدى. نەچچە ـ نەچچە نۇسرەتلىك جەڭلەردىن
كېيىن رۇستەم بىلەن روبورو كەلدى. سوھراپ دەسلەپتە
رۇستەمدىن قورققاندەك قىلسىمۇ، ئەمدى تەقدىرگە تەن
بەرمەي بولمايتتى. ئۇلار دەسلەپتە قىسقا نەيزە، ئاندىن
قىلىچ چېپىشتى. ئارىدىن ئۇچقۇن چاچراپ تۇراتتى. كېيىن
گۈرزىلەر ئېتىشتى، ساۋۇتلار يىرتىلىپ، قالقانلار تىتىلدى.
كامان تارتىشتى، ئاتلار ھالسىزلاندى. قېرى جەڭچى
بىلەن باتۇر نەۋقىران ئوتتۇرىسىدا شۇنچىلىك قاتتىق
ئۇررۇش بولدىكى، زامان ئاخىرلىشىپ، مەشھۇر كۈنى كې-
لىدىغاندەك ئىدى. رۇستەم كۆڭلىدە «بۇنداق ياش لە-
ھەڭنى ئۆمرۈمدە كۆرمىگەنتىم» دەپ ئويلىدى. يىرتقۇچ
شىرلار بىر ھازا ئېلىشقاندىن كېيىن سوھراپ بىر نەرە
تارتىپ، رۇستەمنى شۇنداق ئېلىپ ئۇردىكى، قارا يەرگە
دەز كەتكەندەك بولدى. بىراق رۇستەم «مەردلەر تۇنجى
قېتىمدا ئۆلتۈرمەس» دېگەن ھىيلە بىلەن قۇتۇلۇپ
قالدى. ئەمەلىيەتتە، ئۇ ئۇستىخنى قاتمىغان ياش باتۇر
ۋە ئۇنىڭ ئانىسىغا ئىچ ئاغرىتىپ، قەستەن يېڭىلىپ بەرگە-
نىدى. ئىككىنچى كۈنلۈك ئېلىششقا، ئىككى تەرەپتىن
لەكمىلىك قوشۇن قاتناشتى، گويا ئىككى ئۇلۇغ دەريا
سۈيى قوشۇلغاندەك بولدى. رۇستەم يەنىلا شەۋكەتلىك،
سۆلەتلىك، قامەتلىك كۆرۈنەتتى. سوھراپ بولسا «شىر ئا-
لىقىنىمدىن ئەمدى قانداق قۇتۇلارسەنكىن» دېگەنلەرنى
خىيالىدىن ئۆتكۈزدى. ئاز ۋاقىتتىن كېيىن ئىككى تاغ
يۈرەك دىلاۋەر ئارىسىدا شۇنچىلىك قاتتىق جەڭ بولۇپ،
ئەتراپتىن قىيقاس ـ چۇقان كۆتۈرۈلدىكى، بۇ ئەھۋالدىن
دۈشمەنىنىڭمۇ كۆزى ياشلانماقتا ئىدى. نەزمە:

قېنىدىن تېز چىقىرىپ مىسلى ئەجدىھا،
ئاتا ئۇردى ئوغۇل كۆكسىگە خەنجەر.

كىمكى تىغ كۆتۈرسە خەقنىڭ جېنىغا،
زامان تەشنا بولۇر ئۇنىڭ قېنىغا...

---

① لوپنۇر شۋىسىدە پىكىر ـ ئىنكاس دېگەن مەنىدە.

ئاتام بىلسە تۇپراق مېنىڭ ياستۇقۇم،
خۇنۇم ئىزدەپ كېلەر، كۆتۈرۈپ تۇغۇم...

ئېچىپ ساۋۇت كۆردى رۇستەم بىچارە،
ئۆز كىيىملىرىن ھەم ئەيلىدى پارە.
داد سالدى: «ئاھ ئوغلۇم، جانۇ جاھانىم،
دەستىمدىن ئۆلدۈڭمۇ، باتۇر پالۋانىم !»...

تۇران گۈزىلى تەھمىنە ئېرى رۇستەمنىڭ نەسھىتى بويىچە سوھرابنىڭ بىلىكىگە قۇت بەلگىسى سېلىپ قويغاندى. ئۆز ئوغلىنى ئۆلتۈرۈپ قويغان رۇستەم يۈزلىرىنى تىلىپ، تۇپراق چېچىپ يىغلىدى. «ئەمدى تۇران بىلەن جەڭ قىلمايمەن» دەپ ھوشسىزلىنىپ يىقىلدى...

بۇلارنى سۆزلىگەندە داموللىنىڭ يىغىق كۆزلىرى پارقىراپ، نەپەسلىرى سەل تېزلەشتى، بىر تۇتام ساقىلى يەڭگىل يەلپۈندى. ئۇ ھاياجانلانغانىدى، ئۇ شاغات شۇمنىڭ ئاتلىق رۇستەمنى نەيزە، خەنجەر قادالغان چاھقا ھىيلە بىلەن چۈشۈرۈپ، ئۆلتۈرگەنلىكى ھەققىدىكى ئاخىرقى بابنىمۇ يېقىن ئادىمى بىلەن خوشلاشقاندىكىدەك پەردىشان بىر كەيپىياتتا سۆزلەپ تۈگىتىپ، نامازغا تۇرغاندەك جىمىپ قالدى...

مەن ئارىلىقتىكى بوش ۋاقىتلاردا داستاننىڭ ئۇنىئالغۇ ۋە خاتىرەمدىكى نۇسخىلىرىنى سېلىشتۇرۇپ رەتلەپ تۇردۇم. كېيىنكى جۇمە كۈنى قاسىم ھەيدەر ئاكىنىڭ ئۆيىدە پاراڭلىشىپ، ئەمدى ياتىقىمغا چىقىپ ئولتۇرسام، بىرسى بازاردا ياقۇپ داموللىنىڭ چاقىرىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى، بوۋاي ناھايىتى خۇشاللىق بىلەن، ياتىقىمىزغا يېقىن يېزا بازىرىغا چىقسام، موللام بىرسى بىلەن پاراڭلىشىپ تۇرۇپتۇ. مەن ئۇلارنى دۆڭقوتاننىڭ ئەرزان، سوغۇق، قايماقلىق قېتىقى بىلەن مېھمان قىلدىم. دۇئادىن كېيىن ياقۇپ ئاكا ماڭا:

— بۇ قوشاقچى ۋە قىزىقچى ھۆۋۆل، — دەپ تونۇشتۇردى مېھماننى. بۇ كىشى بىز ناماز كۈنى ئاڭلىغان مۇرات يالغان، ئابلەت فىرات ۋە ئابدۇرېھىم كۆڭزى قاتارلىق دۆڭقوتان ئەل ئەدەبىياتچىلىرىنىڭ بىرسى ئىدى. ئۈستبېشى خاراب، ئالدى ئىككى چىشى قوزۇقتەك كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان، ھازىرلا كۆمۈر قۇدۇقىدىن چىققاندەك يۈزلىرى قورۇلۇپ، قارىداپ كەتكەن دەرۋىش سىياق بۇ ئادەم ماڭا ھېسسىياتسىز قاراپ تۇراتتى. موللام ئېشەكلىك، ئىككىمىز پىيادە پاراڭلاشقاچ ئۇنىڭ ئۆيىگە كېلىپ قالغانلىقىمىزنى سەزمەپتۇق. يولغا يېقىن، ئەتراپىغا كۆرۈك، قومۇش ۋە يۇلغۇن ئۆسۈپ، تاشلاندۇق ئۆيدەكلا ئىسلىشىپ كەتكەن، بۇ بىر ئېغىزلىق غۇربەتخانا ئۇنىڭ ئۆيى ئىكەن. ھۆۋۆل ئاكىنىڭ تۇرالغۇسىدىن «چېنىقىش»تىكى مەتنىيازنىڭ ئۆيى كۆپ ياخشى.

— ئۆيلەنمىدىڭىزمۇ، يالغۇز تۇرامسىز ؟ — سورىدىم ئۇنىڭدىن.

— خوتۇن ئالغان، پۇلۇم يوق قېچىپ كەتتى. ئاچچىقمدا چېچىنى كېسۋالغان، شۇنى ساقلاۋاتىمەن...

— يەنە ئۆيلەنسىڭىز بولمامدۇ ؟

— ساياق بېشىم، خان بېشىم دەپتىكەن. ئۆيلەنمىدىم، ئەمما ماڭا كۆڭلىدە ئوت ساقلاپ يۈرگەنلەر ھازىرمۇ بار، — دەپ ۋىلىقلاپ كۈلدى ھۆۋۆل ئاكا. ئۆزى گەپ قىلىپ ئۆزى كۈلۈش، كۈلگەندە گالىرى غىژىلداپ كېتىش ئۇنىڭدىكى خاسلىق ئىدى. كېيىن مېنىڭ تەلىپىمگە ئاساسەن قوشۇق ① ئېيتتى. نېمە ئۈچۈنكىن دۆڭقوتاندا مۇھەببەت قوشاقلىرى كۆپ تارقالغان. ئېھتىمال، دالا ھاياتىدىكى ئىنسان تەبىئىتى تېخىمۇ جەلپكار، ئاشكارا ۋە ياۋايى بولسا كېرەك. بۇ بىر ھايات، قوشاقلار ئاڭلىماققا قوپالدەك تۇيۇلغىنى بىلەن مەنتىقىسى كۈچلۈك، قىزىق، سېنى راسا كۈلدۈرۈپ ھاردۇقۇڭنى چىقىرىدۇ. شۇ يىللاردا ئۇنىڭدىن خېلى كۆپ قوشاق خاتىرىلىگەن بولساممۇ، بۇ يەرگە يارىغۇدەكلىرى ئاز:

تام ئۈستىگە تام سالدىم،
شامالغا دالدا بولسۇن دەپ.
يىگى مەلىدىن يار تۇتتۇم،
يۈرەككە پايدا بولسۇن دەپ.

قېرى نەيزە ئاتالماس،
ئاتسىمۇ دەل قادالماس.
گۈزەل جانان ياتسا قېشىدا،
تاڭغىچە ئىش قاتالماس.

كېيىن مەن بۇلارنىڭمۇ ئۇنىڭ ئەمەسلىكىنى بايقىدىم. ئۇ بىر سەۋدا ئاشىق، ھەممىدىن ئايرىلغان دەرۋىش ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، تەڭرى ئادەم ئاتىغا كۆي

①«قوشاق» لوپنۇر شۋىسىدە شۇنداق دېيىلگەن...

ئارقىلىق جان ئاتا قىلغانىكەن. ئەگەر كېسىۋېلىنغان چاچنى دېمىسە، ئۇنىڭ ئۈچۈن دۇنيانىڭ ۋاي دېگۈچىلىك يېرى قالمىغانىدى!

6 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنلىرى، پىراكتىكىمىزغا يەنە بىر ھەپتە قالغان چاغ.

نەچچە كۈن ئاۋۋال قارچۇغىغا كەتكەن ساۋاقداشلارنىڭ دېرىكى بولمىغاچقا، سىنىپ مەسئۇلىمىز، مېھرىبان ئۇستاز خەمىت مۇئەللىمنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۇلارنى ئىزدەپ بېرىپ تاپالماي، ئەتىسى يەنە دۆڭقوتانغا قاراپ يولغا چىقتۇق. ھازىر بۇ ئىككى يېزا ئارىسىدىكى جاڭگاللىق كەلكۈن پەسلىنىڭ باشلىنىش پەللىسىدە تۇرماقتا. تارىم دەرياسى دۆڭقوتان چېگراسى ئىچىدە نەچچە تارام ئېقىنغا ئايرىلىپ، چەكسىز ئورمانلىق ۋە سازلىق يايلاققا يېيىلغان. يەر ۋە ئاسمان قوچىل ① ۋە ئۇقار ② قۇشلىرىنىڭ جەننىتىگە ئايلانغان. قارچۇغا تارىختا قارا قوشۇنلۇقلار بۆركۈت بىلەن ئوۋ ئوۋلىغان جاي بولغىيتىمكىن ياكى قارچۇغىلار ئۇۋا سالغان ماكانمۇ ئۇنى تەكلىماكاندىكى «يېگانە ئارال» دەپ تەرىپلەش مۇمكىن.

چۈشتىن كېيىن سائەت ئۈچلەردە قارچۇغىدىن كەلگەنلەر بىلەن 2 ـ چارۋىچىلىق مەيدانىدا ئۇچراشتۇق. تاماق يەۋېتىپ، نەچچە كۈن ئاۋۋال قوشاقچى بۇۋىخان ئانا بىلەن بولغان چۈشتىن كېيىن كۆرۈشۈشكە ۋەدىلەشكىنىمىز ئېسىمگە كەلدى. ئۇ بىزگە «قارا قوشۇنلۇق قوشۇقى»نى ئېيتىپ بەرمەكچى بولغان. ئۆيىگە نەچچە بېرىپ تاپالمىغانتۇق، باشقا پۇرسەت يوق. شۇڭا دوستۇم قاسىم (ياسىن ئاسىمنىڭ ئوغلى)نىڭ ياردىمىدە ئاتلىق يولغا چىقتۇق. بارساق ياتاقنىڭ ئالدىدا بۇۋىخان ئانا ساقلاپ تۇرۇپتۇ، سالامدىن كېيىن گەپنى تېزلا ئەسلى تېمىگە يۆتكىدۇق.

«قارا قوشۇن» ئىسلامدىن سەل بۇرۇن قاراخانىيلارنىڭ شەرقىي چېگراسىدىكى قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە تىبەتلەردىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن جەنۇبتا مىرەن، شىمالدا لوپنۇر كۆلى ۋە شەرقتە ئالتۇن تاغنىڭ غەربىي بەلبېغىغا ئەۋەتكەن ئەسكەرلىرى. لوپنۇردا بۇ ئادەملەرنىڭ خوتەندىن كەلگەنلىكى ھەققىدىمۇ قوشاقلار ساقلانغان. قوشاقتىكى سۆزلەردە «ر» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى بۇ قاراشنىڭ خاتا ئەمەسلىكىنى دەلىللەيدۇ. بۇ قوشۇن تەركىبىدە يەنە موڭغۇللارنىڭ ئىسلامنى مەجبۇرىي قوبۇل قىلغان يۇقىرى قاتلام ئاقسۆڭەكلىرىمۇ بولغان. قارا قوشۇننىڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى ئادەملىرى يوغان ۋە قىرچىن تاللىرىدەك ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈش. قەدىمدە مەزكۇر ئاتالغۇ ئەسكەرنى كۆرسەتسە، كېيىن شۇلار ياشىغان زېمىننى بىلدۈرگەن. بۇ يەكۈنى تەتقىقات ئەمەس، ئەلۋەتتە!

— سىز ئېيتماقچى بولغان «قارا قوشۇنلۇق قوشۇقى»نىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبى بارمۇ؟ — سورىدىم ئانىدىن چۈشىنىشلىك قىلىپ.

— بولمامدىغان بالام، — دەپ سۆزلەشكە باشلىدى بۇۋىخان — بۇنىڭدىن نەچچە يۈز يىل ئىلگىرى بىر باينىڭ قىزى بىلەن نامرات يىگىت ئاشىق ـ مەشۇق بولۇشۇپتۇ. بىراق باي قىزنى پۇلدار بىرسىگە يۇتۇشۇپ قويغاچقا، قىز ـ يىگىت مەقسەت ـ مۇرادىغا يېتەلمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار يۇرتىدىن قېچىپ، قاشلىرى ئوتلۇق بىر دەريانىڭ بويىغا ماكانلىشىپ، ئۆز نىكاھلىرىنى ئۆزى ئوقۇش ئارقىلىق يەتتە پەرزەنتلىك بولۇپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە چاپارمەنلىرى بىلەن ئوۋغا چىققان بىر باي ئادەمزاتسىز چۆلدە بۇ گۈزەل چوكاننى ئۇچرىتىپ، ئۇنى بۇلاپ كېتىپتۇ. ئىلاجسىزلىقتىن ئېرى ۋە باللار زار ـ زار قاقشاپ قېلىپتۇ. نەچچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئەر يەتتە كېيىك ئوۋلاپ، ئۇنىڭ تېرىسىگە شۇ قوشۇقنى پۈتۈپ، يۇقىرىغا ئەرز قىلغانىكەن، قازىلار خوتۇننى ئېرىگە بۇيرۇپ بېرىپتۇ...

بۇۋىخان قوشاقنىڭ نەسرىي ئىزاھاتىدىن كېيىنلا داستانچىلاردەك يېگانە دۆڭقوتان ئاھاڭى بىلەن كۈيلەشكە باشلىدى:

لاچىن بالاسى سايرايدۇ تاغدا،
سەمەي ③ كەلگەلا ئوينايلى باغدا.
سەمەيلىك بىلەن باغقا كىرەسەن،
ئوتتۇم ئىچىمدە كۆيۈپ بىلەسەن.

① «ئاق قۇ» لوپنۇر شىۋىسىدە شۇنداق دېيىلگەن.
② لوپنۇر يايلاقلىرىدا توپ ـ توپ ئۇچۇپ يۈرىدىغان قۇش.
③ سەمەي — بىر قىزنىڭ ئىسمى

قاراسام كۆدەي ① ئۈنۈمايسەن،
خىيالىڭدا يارنى تاپىپ كۆلەسەن.
تاپسام كۆدەي ئۈنمايسەن قىياق،
يېتالمايدىمىز ئارامىز يىراق.

ئاي يۈزۈڭگە قاشقىنالىڭ سىياق ②،
قاياپ باقىڭلا تۈن كېچىدە يايۇيدا چىياق.
تۈن كېچىدە يايۇيدۇ ئەينەكتەك كۆزۈڭ،
ئالتە ئالەمگە ③ تارايدۇ-نۇرانە يۈزۈڭ.

ئايدەك يۈزۈڭ تارىلىپ ئالتە ئالەمگە،
سودايى بولدۇم ئوتۇڭدا ئۆينا مالەڭدە.
سەنما مەنى ئۈنمايسەن،
دۈشمەنلەرنىڭ گەپلەيىنى ساختا كۆڭۈلدە.

بوز يىگىتنى يەزىت دارغا ئاسقان،
قانلىرى ئۈيۈپ دەرياغا ئاققان.
ئىلگەرىكى تاھىر-زۆھرەخانلارمۇ،
ئۆز دەردلەرىنى نەزمىگە قاتقان.

مالەڭدە سېنىڭ كۆزۈڭ شەيتانغا تويماي،
كېچىكىڭدە ئىنىڭنى ئىمپما قويماي.
خام سۈت ئەمگەن مەيدەڭمۇ ئاغرىپ ياتقان،
تاغقا چىقىپ تاغدا كىيىك ئاتقان.

ئاستا ئولتۇرۇپ ئۆزۈڭنى خىيال قىلسام،
بولمايدىكەن سەندىن كۆڭۈل بۆلگەلى.
قىزىلگۈلۈم ئۈنۈمايسەن سۆيگەلى،
ھېساب قىلسام ئالتە ئاي بوپتۇ كۆيگەلى.

بۇۋىخان ياشنىپ قالغان بولسىمۇ، تېمەن، ئارتىسلار-
دەك ھېسسىياتچان ئايال ئىدى. ئۇ بۇ «قوشۇقنى مەن بەش
يېشىمدا ئاتام رەھمەتلىكتىن ئۆگىنىۋالغان» دېگەن گەپنى
كۆلۈپ تۇرۇپ ئېيتقان بولسا، قوشاقنى دۆڭقوتان شىۋىسى
ۋە ئاھاڭدا غەمكىن كەيپىياتنى ئىپادىلەپ ناخشا قىلىپ كۈيـ
لىگەندە بولسا، يۈزلىرىدىكى يېپەتەك ئىرىقچىلەردىن ئاققان
ياش لەۋلىرىدە قېتىپ قالغانىدى. بۇ چاغدا خېلىلا كەچ
كىرگەن بولغاچقا، مەن بۇۋىخان ئاننىى قائىدىمىز بويىچە
چاي، قەنت ۋە ئازراق پۇل بىلەن ئۇزىتىپ قويدۇم...

ئارىدىن 20 نەچچە يىللار ئۆتتى. ئىنسان ھامان
قولدىن بېرىپ قويغان قىممەتلىك نەرسىلىرىنى ئوناپ ④ ياـ
شايدۇ. دۆڭقوتان بىزنىڭ ياشلىقىمىزنىڭ پارچىسى! ھەيرانـ
مەنكى، كەچتە ساۋاقداشلار يېزىغا خۇددى تۇغۇلۇپ
ئۆسكەن مەھەللىسىگە سىڭگە سىڭىپ كېتىپ، يەنە قاچاندۇر
قايتىپ كېلەتتى، ئەتىگەندە تارىلىپ كەچتە يىغىلغاندا ھارغىنـ
لىق - ئاچلىق ھەققىدە ئەمەس، ئۇچراتقان قىزىق ئىشلىرى،
خاتىرىلىگەن ئەسەرلىرى ھەققىدە پەخىرلىنىپ سۆزلىشەتتى،
تېخى قىزلىرىمىزغا خۇشامەت قىلىدىغانلارنىڭ داستىخانلىرىـ
دا مېھمان بولاتتۇق، ئاي دالادا بەزمە قۇراتتۇق...

ئەمدى ئارقامغا بۇرۇلۇپ قارىسام، بىز زىيارەت
قىلغان ئاشۇ بوۋاي - مومايلارنىڭ بەزىلىرى دۆڭقوتاندىن
ئىبارەت بۇ كونا ئۆتەڭدىن كارۋان بولۇپ، بەكمۇ يىراق
جايلارغا كۆچۈپ كەتكەندۇ... ئۇنىڭدىن كېيىن ئىلمىپەرـ
ۋەر ئۇستاز خەمت مۇئەللىمنىڭ ئامېرىكىغا ئوقۇشقا كېتىـ
شى، لوپنۇردا ئۇزاق تۇرۇپ خەلق ئاغزاكى مىراسلىرىنى
توپلىغاچ «نەيچى بالا» شېئىرىي چۆچىكىنى يازغان مەرھۇم
ئەدەبىياتشۇناس نۇرمۇھەممەد زامان ۋە قىزىقارلىق ئىشلىـ
رى بىلەن ھازىرمۇ قىزغىن سۆھبىتىمىزنىڭ سۆيۈملۈك سۆز
تېمىسى سۈپىتىدە ئەسلىنىدىغان پىراكتىكا يېتەكچىمىز، رەھـ
مەتلىك مۇھەممەد ئەيسا مۇئەللىملەر بىزنىڭ جۇشقۇن دەۋـ
رىمىزنىڭ شاھىتلىرى سۈپىتىدە مەڭگۈلۈك ئەسلىمىمىزگە
ئايلاندى، 1994 - يىلى لوپنۇر ۋە دۆڭقوتانغا قايتا
بېرىپ، بازاردا بېشىغا قالپاق كىيىپ، ئىشىكتە موگۈدەك
ئولتۇرغان ياقۇپ دامولىنى يىراقتىن كۆردۈم. ئەمما يېنىغا
بېرىپ قېرىنداشلارچە ئەھۋال سورىغىنىمدىن ئۆزۈمدە بۇـ
گۈنگىچە بىئاراملىق ھېس قىلىمەن، كۆز ئالدىڭدىكى ۋە
ئالقىنىڭدىكى پۇرسەتنىڭ خاسىيىتىنى چۈشەنمەسلىك ئىنسان
تەپەككۇرىنىڭ چەكلىملىكى. تاغنى ھەقىقىي بىلىش ئۈچۈن
ئۇنىڭدىن يىراقلىشىش كېرەك!

لوپنۇر ئۆزلۈكىنىڭ ھىدى، جۇلاسى،
پەرلىرىم قاتۇرغان قارچۇغا ئۇۋاسى.
ئىستەرەم نە مۇرات قەقنۇس ياراتسا ـــ
قارا قوشۇنلۇقنىڭ ئۈيغۇرچە دۇئاسى!

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ
دوكتورى)

① كۆدەي ـــ بىر خىل ئوت-چۆپ ② سىياق ـــ چىراي ③ ئالتە ئالەم ـــ جاھان ④ ئەسلەش، سېغىنىش.

«دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە ئۇيغۇرلار

تۈركىزات ئابدۇبەسىر

ئۇيغۇرلار تۈركىي خەلقلەر تارىخىدا تۇنجى بولۇپ شەھەر ھاياتىنى بەرپا قىلغانلىقى ۋە شۇ سەۋەبتىن تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان مەدەنىيەت شەكلىدە بۇرۇلۇش ياسىغانلىقى بىلەن تۈركىي خەلقلەر تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئەڭ بۇرۇن شەھەرلەشكەن بۇ تۈركىي قوۋمنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي ھاياتىدا يېڭى بىر گۈللىنىش دەۋرى ئېچىلغان. ئەلۋەتتە بۇ ئۆزگىرىش ۋە گۈللىنىش، ئەڭ ئاۋۋال مەدەنىيەتنىڭ توشۇغۇچى ئامىلى بولغان تىلدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى»دە مەيدانغا كەلگەن نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەر پەقەت دىنىي ئەسەرلەر بولۇش بىلەنلا كۇپايىلىنىپ قالماستىن، قانۇن، دۆلەت ئىدارە قىلىش، تىجارەت ۋە نۇرغۇن مەدەنىيەت ھادىسىلىرىگە تۇتۇشىدۇ. ئۆرنەك ئۈچۈن شۇ دەۋرگە ئائىت قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مەتىنلەر ۋە «قۇتادغۇبىلىك»كە ئوخشاش يىرىك دىداكتىك ئەسەرلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈركىي تىللار تارىخىدا تۇتقان ئورنى ھەققىدە ئالىي ئاكار① ئەپەندى تۆۋەندىكى نۇقتىلاردا توختىلىدۇ:

1. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى چۇۋاشچە ۋە ياقۇتچىدىن

① ئالىي ئاكار: مۇغلا سىتقى كۆچمەن ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتى پروفېسسورى.

باشقا بارلىق تۈركىي تىللارنىڭ ئانا مەنبەسىدۇر.

2. قەدىمكى ئۇيغۇرچە دىنىي مەتىنلەردىن باشقا مەزمۇندىكى مەتىنلەرمۇ ئۇچرايدۇ.

3. ئۇيغۇرلار تەرجىمىگە تايانغان بىر دىنىي ئەدەبىيات شەكىللەندۈرگەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇر تىلى لېكسىيەسى باشقا تۈرگۈن تىللارنىڭ لېكسىكىلىق خەزىنىسى بىلەن ئۇچراشقان. بەزى يېڭى قوشۇمچىلار ۋە يېڭى سۆز ياساش ۋە تۈرلەش ئۇسۇللىرىمۇ قوبۇل قىلىنىش بىلەن بىللە، بۇ تىل ئۆز نۆۋىتىدە تېخىمۇ باي، پىشقان، باشقا تىللار بىلەن بەسلىشەلىگۈدەك ھالەتكە يەتكەن.

4. تۈركىي تىللارنىڭ تۇنجى قېتىم ھىندى ياۋروپا تىللىرىنىڭ سىنتاكسىسلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۇچرىشىشنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن كۆرەلەيمىز. ئۇ دەۋردە تۈرك تىلىغا ھىندى - ياۋروپا تىللىرىدىن بەزى سۆزلۈك ۋە ئاتالغۇلار، شۇنداقلا بەزى ئاددىي سىنتاكسىسلىق بىرىكمە ۋە قۇرۇلمىلارمۇ كىرگەن. بۇ ئارقىلىق تۈرك تىلى مەدەنىيەت تىلى ھالىتىگە كۆتۈرۈلگەن.

5. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تۈركىي خەلقلەرنىڭ قانۇنچىلىق، ھوقۇق ۋە سودا - تىجارەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇنغا ئىگە. شۇ دەۋردە مەزكۇر ساھەلەرگە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن ئاتالغۇلار قوللىنىلغان.

6. 10 - ئەسىردە ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان تۈركلەر، ئىسلام دىنىغا ئۆزلىرى بۇرۇن ئېتىقاد قىلغان باشقا بىر دىنىنىڭ، يەنى بۇددىزم مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بىلەن كىرىپ كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن بۇددىزم ۋە مانىھىزم بىلەن ئۇچراشقانلىقى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىنىي ئاتالغۇلىرىنى چەكسىز بېيىتتى. بۇ ھال ئۆز نۆۋىتىدە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىسلام دۇنياسىدا بىر مەدەنىيەت تىلى بولۇشىغا سەۋەب بولغان. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئەسەرلەرگىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىنىڭ تىل، ئاتالغۇچىلىق، ئۇقۇم ئېلېمېنتلىرى ئۆز تامغىسىنى ئۇرغان.

7. ئۇيغۇرلار ياغاچ ئويما نابۇر مەتبەئەچىلىكى بىلەن كىتابچىلىق ۋە نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرغان.

8. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئۆزلىرىدىن بۇرۇنلا شەھەرلىشىپ بولغان قوشنا مەدەنىيەتلەر بىلەن ئۇچراشقان ئۇيغۇرچە، ئەڭ ئاۋۋال دىنىي ئاتالغۇلار، ئۇنىڭدىن باشقا نۇرغۇن ساھەدىكى ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلغان ۋە بېيىتقان②.

يۇقىرىقى بايانلاردىن مەلۇمكى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ بىر پۈتۈن تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدا تۇتقان ئورنى ناھايىتى مۇھىمدۇر. ئۇلارنىڭ تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىي ھاياتىدىكى ئورنىغا قارىماي، بۇ قەبىلە «ئۇيغۇرلار تارىختا تۈركلەرنىڭ بىر قەبىلىسى»③ ئىكەنلىكى ھەققىدە بىزنىڭ تۇنجى لۇغىتىمىز ۋە ئېنسىكلوپېدىك قامۇسىمىز «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە تولىمۇ ئاز بايانلار بېرىلگەن. مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز ئەسىرىدە ئۇيغۇرلار ھەققىدە تۆۋەندىكى مەلۇماتلاردىن باشقا يەرلەردە تەپسىلىي توختالمايدۇ:

«ئۇيغۇر — بىر ئەلنىڭ ئىسمى. ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار. بۇ شەھەرلەرنى زۇلقەرنەيىن تۈرك خاقانى بىلەن پۈتۈم تۈزگەندىن كېيىن سالدۇرغانىكەن. ماڭا مۇھەممەد چاقىر تونقا خان ئوغلى نىزامىددىن ئىسرافىل توغان تېكىن ئۆز ئاتىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ مۇنداق دېگەنىدى: زۇلقەرنەيىن ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا تۈرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى 4000 ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قانىتىغا ئوخشايدىكەن. ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقەرنەيىن بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە باشقىلارغا موھتاج بولماي، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن؛ ‹بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان خالىسا شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ›، دەپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ ئەل ‹خۇخۇر› دەپ ئاتىلىپتۇ»④.

«بۇ ئەلدە بەش شەھەر بار. ئۇنىڭ خەلقى مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار، ئەڭ ئۇستا مەرگەنلەردۇر. بۇ

ali akbar, türk dili tarihi, 2006 ötüken basimi, 112 − 113 sayfa ②

③ مەھمۇد كاشغەرىي، «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008 - يىل 1 - نەشرى، ئىندېكس قىسمى، 434 - بەت.

④ مەھمۇد كاشغەرىي، «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008 - يىل 1 - نەشرى، تېكست قىسمى، 1 - باب، 94 ، 95 - بەت.

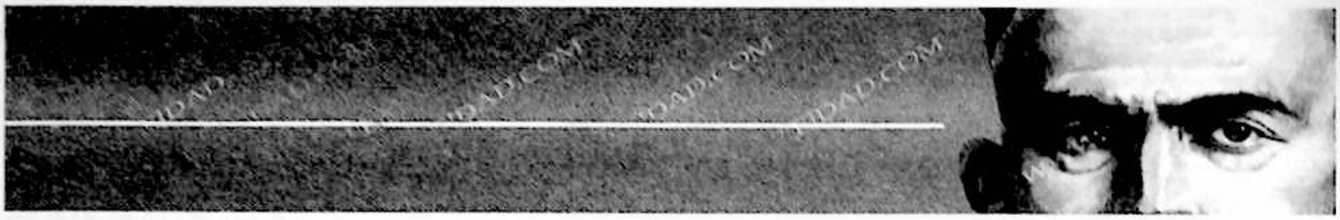

شەھەرلەر سۇلمى، بۇنى زۇلقەرنەين سالدۇرغان. قۇچۇ، چانبالىق، بەشبالىق، ياڭىبالىق».

بۇنىڭدىن باشقا مەزكۇر كىتابنىڭ «تۈركىي تىللار توغرىسىدا» ماۋزۇسى ئاستىدىكى مەزمۇنلاردا: «ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ساپ تۈركچە، لېكىن ئۆزئارا سۆزلىشىدىغان يەنە بىر شۇۋىسىمۇ بار. ئۇيغۇرلار كىتابنىڭ باش قىسمىدا كۆرسىتىلگەن 24 ھەرپتىن ئىبارەت تۈركىي يېزىقنى قوللىنىدۇ. كىتاب ۋە خەت-چەكلىرىنى شۇ يېزىق بىلەن يازىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ چىنلىقلارنىڭكىگە ئوخشايدىغان يەنە بىر خىل يېزىقىمۇ بار. رەسمىي خەت-چەك ۋە ھۆججەتلىرىنى شۇ يېزىقتا يازىدۇ. بۇ يېزىقنى مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار بىلەن چىنلىقلاردىن باشقىلار ئوقۇيالمايدۇ»① دېگەن مەزمۇنلار ئۇچرايدۇ.

«دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى ئۇچۇرلارنىڭ تولىمۇ چەكلىك بولۇشىنىڭ سەۋەبى ھەققىدە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «كىتابتا ئېيتىلغان ۋە ئېيتىلمىغان نەرسىلەر» ماۋزۇسى ئاستىدا توختالغان تۆۋەندىكى باياناتلىرىغا قاراڭ:

«مەن كىتابتا مۇسۇلمان تۈرك ئەللىرىدىكى تاغلار، چۆللەر، ۋادىلار، دەريا ۋە كۆللەرنىڭ ناملىرىنىلا يازدىم. چۈنكى بۇلار تىللاردا دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇلارنىڭمۇ ئاتاقلىقلىرىنىلا يازدىم. ئاتاقلىق بولمىغانلىرىنى تاشلىدىم، مۇسۇلمان بولمىغان تۈرك ئەللىرىدىكىلەردىن بەزىلىرىنىڭ ناملىرىنى يازدىم، بەزىلىرىنى تاشلىدىم. چۈنكى ئۇلارنى يېزىشتىن پايدا يوق»②.

دېمەك، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۇيغۇرلار ھەققىدە كۆپ توختالمىغانلىقىنىڭ سەۋەبلىرىنى ئۇنىڭ كىتابى ھەققىدە ئېيتقان سۆزلىرىدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ئەينى زاماندىكى تارىخىي شارائىتتا قاراخانىيلار خانلىقى مۇسۇلمان بولمىغان تۈركىي قەبىلىلەر بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان بولۇشى ناتايىن. ئەنە شۇ مۇسۇلمان بولمىغان تۈركىي قەبىلىلەر ئىچىدىكى چوڭ قەبىلىلەردىن ھېسابلىنىدىغان ئۇيغۇرلار ھەققىدىمۇ، دەسلەپتە بەرگەن مىساللىرىمىزدا كۆرۈنگىنىدەك مۇئەللىپنىڭ نەزەرىدە دىنىي نۇقتىنى چىقىش قىلىپ تۇرۇپ يەكلەش خاھىشى مەۋجۇت. شۇ دەۋرنىڭ رېئاللىقىغا قايتىپ تەھلىل يۈرگۈزۈش ئارقىلىق بۇنى قوبۇل قىلىشىمىز تېخىمۇ ئاسانلىشىدۇ. ئۇنداقتا، ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك بەزى نۇقتىلاردىن چىقىپ، بىر قانچە مەسىلىنى تەھلىل قىلىپ كۆرەيلى.

تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىيە 840-848-يىللار ئارىلىقىدا، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تەبىئىي ئاپەتلەر، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ تارقىلىشى ۋە سىرتقى جەھەتتىن قىرغىز قەبىلىلەرنىڭ باستۇرۇشى بىلەن پارچىلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسىملىرىغا كۆچكەنلىكى مەلۇم (يەنى بۈگۈنكى جۇڭگو تېررىتورىيەسىدىكى گەنسۇ، تۇرپان، كۇچا، قەشقەر قاتارلىق جايلار). ماھىيەتتە، 9-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا چوڭ ۋەقەلەر يۈز بەردى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئورخۇن-يېنسەي ۋادىسىدىن كۆچۈشى بىلەن تەڭ، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ كۆپ قىسىم ئاھالىسى مەركىزىي ئاسىيانىڭ كەڭ تېررىتورىيەلىرىگە كۆچۈپ بېرىپ، ئۇ يەرلەردە بىر-بىرىدىن مۇستەقىل بىر قانچە فېئوداللىق دۆلەتلەرنى قۇردى. ئۇلار گەنجۇ ئۇيغۇر دۆلىتى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى ۋە قاراخانىيلار خانلىقىدىن ئىبارەت ئىدى.

قاراخانىيلار توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ياغما قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئىدى③. بۇلاردىن سىرت قاراخانىيلار

① مەھمۇد كاشغەرىي، «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008-يىل 1-نەشرى، تېكىست قىسمى، 1-باب، 28-بەت.

② مەھمۇد كاشغەرىي، «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008-يىل 1-نەشرى، تېكىست قىسمى، 1-باب، 26-بەت.

③ ب. ئا. لېتۋىنسكىي، س. گ. كىلياشتورنىي، «ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000-يىل 3-ئاي نەشرى، 294-بەت. (تەرجىمە قىلغۇچى: ئۇيغۇر سايرانى)

ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلاردا كۆپ مىللەت ياشايتتى. بۇ
خانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى ئۇيغۇر، قارلۇق، ياغما،
چىگىل، چومۇل، ئوغراق، چارۇق، ئوغۇز ۋە تۈركلەش-
كەن بەزى سوغدىلاردىن تەركىب تاپقان①. دېمەك، قارا-
خانىيلار سۇلالىسى نۇرغۇن تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ بىرلىشى-
شى ئاساسىغا قۇرۇلغان بىر خانلىقتۇر. بۇلاردىن سىرت
ئەينى ۋاقىتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى، تارىم ۋادىسىدا
ياشايدىغان ھىندى - ياۋروپا تىللىرىدا سۆزلەيدىغان
مىللەتلەرمۇ ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتكەن
ھەم كېيىن تۈركلىشىپ كەتكەنلىكى پەرەز قىلىنماقتا②.
قاراخانىيلار توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ياغما قەبىلىسىگە تەۋە
بولغان. ياغمىلار ھەققىدە «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە
تۈركلەرنىڭ بىر قەبىلىسى ئىكەنلىكىگە ۋە ئۇلارنىڭ
«قارا ياغما» دەپمۇ ئاتىلىدىغانلىقىغا ئائىت③ ئاددىي
بىر ئۇچۇر كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ. ئەمما تارىختىكى توققۇز
ئوغۇزلارنىڭ بۈگۈنكى كۈندە كۆپىنچە تەتقىقاتچىلار تە-
رىپىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلى-
رى ئىكەنلىكى ئېتىراپ قىلىنماقتا.
ئوچۇقراق قىلىپ ئېيتقاندا قارا-
خانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىلى-
رى ياغمىلار. ياغمىلار بولسا
ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قە-
بىلە، يەنى توققۇز غۇزلارنىڭ،
ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقىدۇر④.

دەسلەپكى قەدەمدە قاراخا-
نىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىلىر-
نى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تەركىبىي
قىسمى بولغان ياغلىمىلاردىن دەپ
جەزملەشتۈرۈۋالغاندىن كېيىن، قا-
راخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەبى-
قىسىدىكى ئاساسىي گەۋدىسىنى
تۈركىي تىللىق خەلقلەر تەشكىل
قىلغانلىقىنى بىلەلەيمىز. بۇلارنىڭ
ئىچىدىمۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ مۇھىم ئورۇنغا ئىگە ئى-
كەنلىكىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركىي
تىللىق خەلقلەر نۇرغۇن قەبىلە ۋە قەبىلىلەر بىرلىكى ھالى-
تىدە مەۋجۇت بولۇشتىن سىرت، بەزى چوڭ قەبىلىلەر
(ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش) ئايرىم مىللەت بولۇپ ئايرىلىش
ئەندىزىسىنى شەكىللەندۈرۈشكە قاراپ ماڭغان بولۇشى
ئېھتىمالغا يېقىن. قەبىلىلەرنىڭ چوڭىيىشى ۋە قۇدرەت تېپى-
شى، كېڭىيىشى ماھىيەتتە، تارىخىي تەرەققىيات مۇساپىسى
جەريانىدا ئۇنى بىر مىللەت ھالىتىگە كۆتۈرۈپ چىقىشى
تەبىئىي. گەرچە ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخىي شارائىتتا ئۇيغۇر
قەبىلىسى تۈركىي قوۋملارنىڭ تopىدىن ئايرىلىپ چىققان
مۇستەقىل بىر مىللەت بولۇپ شەكىللەنمىگەن بولسىمۇ
(چۈنكى ئەينى دەۋردە مىللەت ئۇقۇمى ئاساسەن شەكىللەن-
مىگەن، تۈركىي قوۋملار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت پەقە-
تلا قەبىلە بىلەن قەبىلىلەر ۋە قەبىلە ئىتتىپاقلىرى ئوتتۇر-
سىدىكى مۇناسىۋەتكە يىغىنچاقلانغان)، ئەمما ئۇيغۇرلارغا

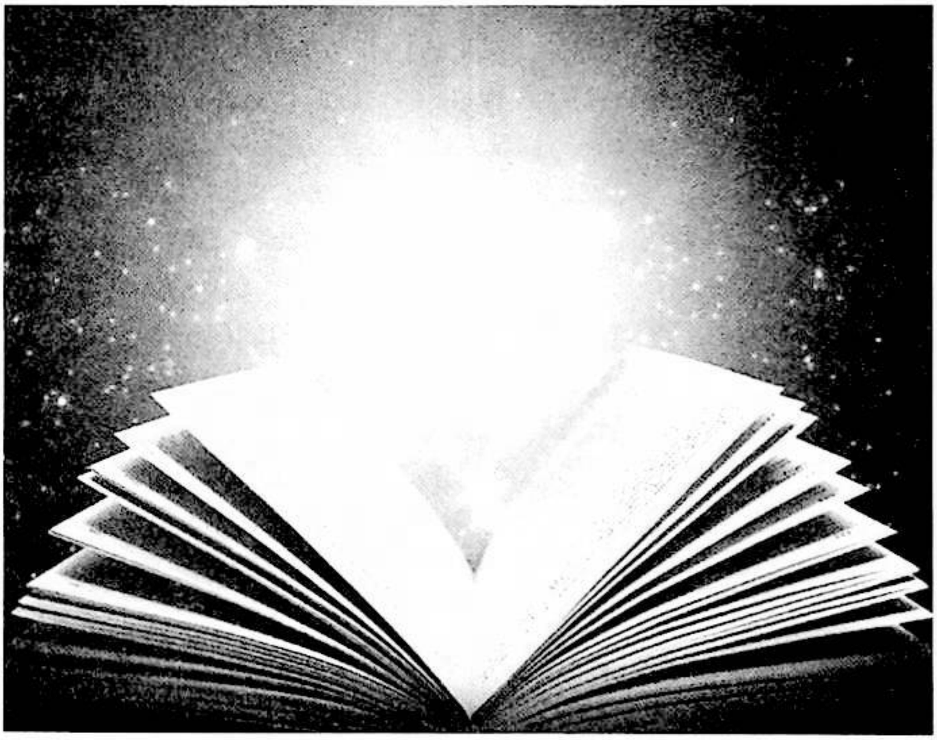

① ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخىنى يېزىش گۇرۇپپىسى، «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 2008-يىل 3-ئاي 2-بېسىلىشى، 130-بەت.

② ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنىسا سىدىق، «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 705-، 706-بەتلەردىكى مۇنا-
سىۋەتلىك مەزمۇنلارغا قارالسۇن.

③ مەھمۇد كاشغەرىي، «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008-يىل 1-نەشرى، تېكىست قىسمى، 716-بەت.

④ ۋ. ۋ. بارتولد، «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر ھەققىدە 12 لېكسىيە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 112-، 113-بەتلەر.

ئوخشاش بىر قەدەر كۈچلۈك تەسىرى كۈچكە ئىگە
تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئۆز ئىچىدىنمۇ ئوششاق قەبىلىلەرگە
بۆلۈنۈشى مەۋجۇت، شۇڭا ياغمىلارنىڭمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ
بىر قەبىلىسى ياكى تەركىبىي قىسمى ئىكەنلىكى تامامەن
ئەقىلگە مۇۋاپىق.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بوگۈتىكىن تەرىپىدىن 860-
يىللار ئەتراپىدا قۇرۇلدى. بۇ خانلىقنى ئۇيغۇرلارنىڭ
قۇرغانلىقى شۈبھىسىزدۇر. قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ئاساسلىقى
بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلغان، ئۇلار ئا-
رىسىدا ئوخشاشلا ھىنايانا مەزھىپىمۇ مەۋجۇت بولغان.
مانى دىنى ئۇيغۇرلار تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا
كېلىپ ئولتۇراقلىشىشتىن ئىلگىرىلا بۇ يەرلەردە تارقالغانلى-
قى مەلۇم. دېمەك، ئۇيغۇرلار بۇ رايونلاردا خانلىق قۇر-
غاندىن كېيىن، ئەتراپىدىكى ئولتۇراقلاشقان مەدەنىيەتلەر-
نىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە بۇددا دىنىنىمۇ
قوبۇل قىلىپ ئالغان. بۇ خانلىقنى ئۆز نۆۋىتىدە، يەنى
ئۇيغۇرلارنىڭ تۇنجى شەھەرلەشكەن مەدەنىي ھاياتىنىڭ
باشلانغانلىقىنىڭ سىمۋولى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئوخشىمى-
غان دىنلارنىڭ تەسىرلىشىشى، مۇقىم ئولتۇراقلىشىش،
ئۇلارنىڭ مەدەنىي ھاياتىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن.
ئەتراپتىكى ئەللەرنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىش، ئاساسلىقى
دىن تەسىرلىشىشنى مەركەز قىلغان ھالدا ئۇيغۇرلاردا
كۈچلۈك مەدەنىيەت ئالاقە ئېھتىياجى تۇغدۇرغان.
نۇرغۇن ئەسەرلەر ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. بىز بۇ
ھەقتە ماقالىنىڭ باشلىنىش قىسمىدىلا، ئالىي ئاكار ئەپەن-
دىنىڭ بايانلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق توختىلىپ
ئۆتكەنىدۇق. دېمەك، بۇ خانلىققا ئائىت بايقالغان مەتىنلەر
بىزنى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ دەسلەپكى تەرجىمىچىلى-
كىگە، پۈتۈكچىلىكىگە، قانۇنچىلىقىغا، سودىسىغا ۋە ھەر
قايسى ساھەلەرگە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن ئۇچۇرلار بىلەن
تەمىنلەيدۇ. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى كالېندارچىلىق، مەتبەئە-
چىلىك، تېبابەتچىلىك، سەنئەت قاتارلىق ساھەلەردىمۇ ئىن-
تايىن تەرەققىي قىلغان.

ئەينى دەۋردە مۇئەييەن تەسىرى كۈچكە ئىگە
ئىككى ئۇيغۇر خانلىقى چېگراداش بولۇپ خېلىغىچە
مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بۇ
ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋە بېرىش-كېلىش
ھەققىدە قولىمىزدا بىر پۈتۈن جەرياننى يورۇتۇپ بېرەلى-
گۈدەك ماتېرىيال مەنبەسى كەمچىل. «دىۋانۇ لۇغەتىت
تۈرك»تە مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىيلار-
نى «چۇماقلار» دەپ ئاتىغانلىقى مەلۇم. قاراخانىيلارنىڭ
مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلارنى «تات» دەپ ئاتىغانلىقى
كۆزگە چېلىقىدۇ. ئوخشاش بىر ۋاقىتتا، قاراخانىيلارنىڭ
«تات» ① ئاتالغۇسى بىلەن ئولتۇراق مەدەنىيەتتىكى ئا-
ھالىلەرنى كۆرسەتكەنلىكىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلالماي-
مىز. بۇ ئاتالغۇ ھەم ئىرانلىقلارنى، ھەم مەدەنىي تۈركىي
تىللىق خەلق بولغان ئۇيغۇرلارنى كۆرسەتكەن» ②.

«دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە مەھمۇد كاشغەرىي ئۇي-
غۇرلار توغرىسىدا يازغان بايانلىرىدا قانداشلىق مۇناسىۋ-
ىتىدىن بەكرەك دىنىي مۇناسىۋەت نۇقتىسىدىن چىقىش قى-
لىدۇ، ئەلۋەتتە، ئۇلارنىڭ ئىنتايىن مەدەنىيەتلىك بىر
تۈركىي تىللىق خەلق ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلمايدۇ. دىنىي
نۇقتىدىن چىقىش قىلغاندا، مۇئەللىپ ئۇيغۇرلار ھەققىدى-
كى مەزمۇنلارغا ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخىي شارائىتتا «مۇ-
سۇلمان» ۋە «مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار» ئۇقۇمى
چوڭقۇر يىلتىز تارتىشقا باشلىغان ئىسلام مەدەنىيەت چەم-
بىرىكى ئىچىدىكى ئەللەرنىڭ نەزەرى بىلەن پىكىر يۈرگۈ-
زۈشنى لايىق تاپىدۇ.

«دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە قاراخانىيلار بىلەن
قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدە مەزمۇنلار
ئىنتايىن ئاز. پەقەت قاراخانىيلارنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن
بولغان ئۇرۇشلىرى ھەققىدە ئالتە قوشاق كۆزىمىزگە چې-
لىقىدۇ. قوشاقلار تۆۋەندىكىچە:

Kimi čirä öldürüp
ila suvin käčitmiz
uygur topa bašlanıp
mi□laq ilin ačitmız

① مەھمۇد كاشغەرىي، «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008-يىل 1-نەشرى، ئىندېكس قىسمى، 368-بەت.

② ۋ. ۋ. بارتولد، «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر ھەققىدە 12 لېكسىيە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 138-، 139-بەتلەر.

دەيدۇكى، كېمىلەرگە مىندۇق ۋە ئىلى دەرياسىدىن ئۆتتۇق، ئۇيغۇر دۆلىتىگە يول ئالدۇق ۋە مىڭلاق دېگەن يەرنى فەتھە قىلدۇق.

bačkem urup atlaka
Uy□urdaki tatlaka
o□ri yavuz itlaqa
qušlar kibi učitmiz

دەيدۇكى، ئاتلارغا جەڭ بەلگىسى تاقاپ، ئۇيغۇر ئېتلىرىغا ھۇجۇم قىلدۇق، ئۇچار قۇشلاردەك ئېتىلدۇق ۋە ئۇلارنىڭ ئۈستىگە چۈشتۇق.

qurduq qati□tügdümiz
tä□ri□öküš ügdümiz
kämšip ati□tägdimiz
aldap yänä qačtimiz

دەيدۇكى، ئاتلارنىڭ قۇيرۇقلىرىنى چىڭ تۈگدۇق، تەڭرىگە ھەمدۇسانا ئوقۇدۇق، ئۇلارنىڭ قوشۇنىغا تەكبىر ئېيتىپ ئاتلىرىمىزنى تۈرتتۇق، ئاندىن ئۇلاردىن قاچتۇق، بىزنى قوغلاپ كەلسۇن دەپ قايتا ھۇجۇم قىلدۇق ۋە ھالاك قىلدۇق.

adı qızıl bayraq
to□dı qara topraq
yätšu kelip□oraq
toqıšip ani□kečtimiz

دەيدۇكى، مۇسۇلمان قوشۇنى قىزىل بايراق كۆتۈردى، ئاتلىرىمىزنىڭ تۇياقلىرىدىن قارا تۇپا كۆتۈرۈلدى، ئوغراق ئاتلىرى بىزگە قوشۇلدى، بىرلىكتە ئۇيۇشتۇق. شۇڭا كېچىكىپ قايتتۇق.

tünlä bilä bastımız
tägmä ja□aq bastimiz
käsmälärin kestimiz
mi□lap ärin bičtimiz

بۇ قوشاق ئۇيغۇرلارغا قارشى ئېلىپ بارغان بىر جەڭنى تەسۋىرلەيدۇ.

دەيدۇكى، ئۇلارغا كېچىدە تېگىش قىلدۇق، توزاقلىرىنى بېسىپ ئۆتتۇق، ئاتلىرىنىڭ كوكۇلىرىنى كەستۇق، مىڭلاق ئەرلىرىنى ئۆلتۈردۇق. «مىڭلاق بىر يەر ئىسمى».

käl□izläyü aqıtmız
kendler üzä čıqıtmız
furhan ävin yıqıtmız
burhan üzä sičtimiz

دەيدۇكى، ئۇلارغا سەلدەك ئاقتۇق. شەھەرلىرىگە كىردۇق. بۇتخانىلىرىنى ئۆرۈپ، بۇتلىرىنىڭ ئۈستىگە چىشتۇق①.

مەلۇمكى، يۇقىرىقى قوشاقلار ئەڭ بولمىغاندا، قاراخانىيلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۇرۇشتە مۇھىم ماتېرىيال مەنبەسى بولالايدۇ. قىياسىمىزچە، مۇسۇلمان قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ھەمكارلىق، تىنچلىق ۋە قويۇق باردى ـ كەلدى ئەمەس، بەلكى دۈشمەن ھالەتتە بولغان. ئىككى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا دىنىنىڭ پەرقلىق بولۇشى سەۋەبىدىن نىزا ۋە ئۇرۇشلار ئۈزۈلمىگەن. ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىنتايىن كەسكىن ئۆچمەنلىككە ئايلانغان دەۋرلەرمۇ بولغان بولسا كېرەك. بۇ بېيىتلاردىن خۇددى تامامەن باشقا ـ باشقا ئىككى قوۋم ئوتتۇرىسىدىكى جەڭ ھالىتىنى ۋە ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئېچىنىشلىق قانلىق ئۇرۇش مەيدانىنى تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن ئەمەس. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ «ئىت» سۈپىتىدە تەمسىل قىلىنىشى بۇ خىل ئۆتكۈر زىددىيەتنى ئەكس ئەتتۇرۇپ ئۇلگۇرىدۇ. شۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، دىنىي ئارقا كۆرۈنۈشنى ئاساسىي تۇتقا قىلغان ھالدا، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۇيغۇرلارغا بولغان قارىشىدىمۇ بىر خىل غەزەپلىنىش، يەكلەش تۇيغۇلىرىنىڭ سىڭىشىپ كەتكەنلىكىنى ئىنكار قىلماسلىقىمىز كېرەك. ماھىيەتتە، بۇ ئەينى دەۋردىكى ئىسلاملاشقان ئەللەر مۇئەللىپلىرىنىڭ قەلىمىدە كۆپ كۆرۈلىدىغان ئەھۋاللاردۇر. ماقالىمىزنىڭ يۇقىرىدىكى قىسىملىرىدا «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»نىڭ «تۈركىي تىللارغا كىرىش» قىسمىدا يەر ئالغان مەھمۇد كاشغەرىينىڭ سۆزلىرىدىن، ئۇنىڭ پۈتۈن مۇسۇلمان بولمىغان ئەللەرگە بىر خىل چەتكە قېقىش ياكى بىر تەرەپلىمە ھالدا دىنىي نۇقتىئىنەزەر بىلەن قارىغانلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلالايمىز. گەرچە قاراخانىيلار ئۇيغۇرلارنى

Tahsin Banguoglu uygurlar ve uygurca üzerine p103−104 ①

ئىسلامنى كېڭەيتىشكە توسقۇنلۇق قىلىۋاتقان ئەڭ ئەشەددىي دۈشمەن قاتارىدا ساناپ، كەڭ ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، تىرەن مەدەنىيەت قاتلىمىغا ئىگە بۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى ئۆزلىرى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بىر پۈتۈن تارىخىي دەۋرىدە ئىسلاملاشتۇرالمىغان.

مىلادىيە 16 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ئىسلام كۈچلىرى بۇددىزمنىڭ ئاخىرقى كۈچلىرىنى تاكى قۇمۇلغىچە تازىلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنى قاراخانىيلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغاندىن باشلاپ ئالتە ئەسىردىن ئارتۇق بىر تارىخىي جەرياننى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئاندىن بۇددىزمنىڭ ئورنىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئىگىلەپ، شىنجاڭدىكى ئاساسلىق دىنغا ئايلىنىدۇ.

شۇنداق بىر نۇقتىنى تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز ئەسىرىدە ئۆزىنىڭ ئۇيغۇرلۇقى ھەققىدە ھېچقانداق سۆز ئاچمىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ياغما قەبىلىسىگە تۇتۇشىدىغانلىقى مەھمۇد كاشغەرىينىڭمۇ بىۋاستە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە تۇتۇشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي پەقەت چوڭ جەھەتتىن ئىسلام دىنىدىكى «مىللەت» ئۇقۇمىنىڭ ئېنىقلىما بېرىش نۇقتىسىدىن چىقىش قىلىپ، ئاۋۋال «مۇسۇلمان» ۋە «مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار»دىن ئىبارەت چوڭ قېلىپقا بويسۇنغان ھالدا، ئاندىن قوۋملار بويىچە تۈركىي خەلقلەر ھەققىدە بۇ سەمەرىلىك تەتقىقاتقا ئىشتىراك قىلغان. شۇڭا مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار ئۆزىنى ئۇيغۇر دېمەي، «تۈرك» دەپ، تىلىنى «تۈركچە» دەپ ئاتىغان. مىلادىيە 10 ـ ئەسىرگە تەۋە، يەنى «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تىن بىر ئەسىر ئىلگىرى كۆچۈرۈلگەن قەدىمكى ئۇيغۇرچە «مايتىرى سىمىت»نىڭ قۇمۇل نۇسخىسىنىڭ 3 ـ بۆلۈمىدە مۇنداق بايان بار:

19. alqu sasatlarig ötkürmis tüpkarmis
20. vaybah sastr bosqunmis aryacintiri bodis(a)vat
21.ksi acari anatkak tilintin tohri tilinca
22. yaratmis prtaraksit krmavazik tohri
23. tilintin türk tilinca avirmis maytri si
24. mit nom bitigda aniruti arhantni
25. avdani atlig ücünc ülüs tükadi

19. بارلىق شاسترلارنى پىششىق ئىگىلىگەن ۋە تەتقىق قىلغان
20. ۋايباش شاسترنى ئۆگەنگەن ئارياچىنترى بۇدساتۋا
21. ئۇستاز ئەنەتكەك (سانسكرىت تىلىدىن) توخرى تىلىچە
22. ياراتقان (ئىجاد قىلغان)، پرتاراكشت كرماۋاژىك توخرى
23. تىلىدىن تۈرك تىلىغا (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا) تەرجىمە قىلغان مايترى سى
24. مىت نوم پۈتۈكتە ئانىرۇتى ئارخانتنىڭ
25. ئاۋدانى (تەمسىلى) ئاتلىق ئۈچىنچى بۆلۈم تۈگىدى①.

مەلۇمكى، مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىغان ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ «ئۇيغۇر تىلى»نى «تۈركچە» دەپ ئاتىغان. بۇ ھەقتە بىز مەھمۇد ئۆلمەز ② ئەپەندىنىڭ تۆۋەندىكى بايانلىرىغا قاراپ باقايلى: «ئىسلامىيەتكە ئائىت دەسلەپكى تۈركچە مەتىنلەرمۇ ماھىيەتتە ئۇيغۇرچە مەتىنلەردۇر. ئەمما مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن ئارىسىغا بىر پاسىل قۇرۇۋالغان. مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار ئۆزىنى ئۇيغۇر دەپ تونۇشتۇرمايدۇ. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىكى مەلۇماتلار ئەسلىي ئۇيغۇرچە بولسا كېرەك. ئوخشاش بىر ۋاقىتتا بىر-بىرىگە يېقىن ياشىغان ئىدىقۇت ۋە قاراخانىيلارنىڭ بىرى مۇسۇلمان، بىرى بۇددىست. تىل نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇ ئىككى خەلقنىڭ ئارىسىدا چوڭ پەرق يوق. ئەمما ئۇيغۇر تىلى بىر كلاسسىك تىل بولغانلىقتىن، ئالاقە (ئېغىز تىلى)دىن بەكرەك يازما تىلىنى كۆرسىتىدۇ. ئېغىز تىلىدىكى نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەر يېزىق تىلىدا ئەكس ئەتمىگەن (دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدا، يەنى ئىدىقۇت ئۇيغۇر تىلىدا ئەكس ئەتمىگەن بولۇشى كېرەك). شۇ ۋەجىدىن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىكى سۆزلۈكلەر ئىملا نۇقتىسىدىن ئۇيغۇر تىلىدىكى كەلىمىلەردىن مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىق»③. مەلۇمكى، مەھمۇد كاشغەرىي

① «مايتىرى سىمىت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىل 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 3 ـ، 4 ـ بەتلەر.
② تۈركىيە يىلدىز تېخنىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، پەن ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى پىروفېسسورى.
③ ali akar, türk dili tarihi, 2006 ötüken basimi, p121 – 122

ئۆزىنىڭ قوۋم تەۋەلىكىنى ئېنىق قىلىپ «ئۇيغۇر» دېمەس-
لىكىنى، ئەينى چاغدىكى «ئۇيغۇر» نامىنىڭ ئىدىقۇتتىكى
مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىۋاتقانلىقىدەك
رېئاللىقتىن ئايرىپ قارىيالمايمىز. قانداقلا بولمىسۇن،
مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئىدىيەسىمۇ ئەلۋەتتە ئىسلام دىنىدى-
كى «مىللەت» ئۇقۇمىنىڭ تەسىرى بولدۇ. تۈركىيە ھا-
جەتتەپە ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى
ئۆزكان ئىزگى ماقالىسىدە: «بۇگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيا
تۈركلىرىدە تىل ۋە ئېتىقاد نۇقتىسىدىن تۇرپان ئۇيغۇرلى-
رىنىڭ تەسىرى چوڭ بولغان. شۇ سەۋەبتىن، قاراخانىيلار
دۆلىتى ۋە موغۇل- چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ يىلتىزىمۇ
تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەدەبىياتىغا تايانغان ھالدا مەۋ-
جۇتتۇر. 9- ئەسىردە تۇرپان بوستانلىقى ئۇيغۇرلار تەرىپ-
دىن تامامەن تۈركلەشتۈرۈلگەن. ئۇ دەۋردە يالغۇز ئالاقە
ۋە يېزىق تىللا ئەمەس، بەلكى مانىھىزم، نېستورىئانىزم
ۋە بۇددىزمغا ئوخشاش ھەر خىل دىنلاردا ئوقۇلىدىغان
پۈتۈن دۇئا- تىلاۋەتلەر تۈركچە بولغان» دەيدۇ ①
دېمەك، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە
ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ئەڭ ساپ تۈركچە ئىكەنلىكىنى قەيت
قىلغانلىقىمۇ ئاساسسىز بولمىسا كېرەك، ھەتتا ئارىلىقنىڭ
شۇ قەدەر يىراق بولۇشىغا قارىماي، ئوسمانلى ئوردا مەد-
رىسسەلىرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئۆگىتىلگەنلىكىمۇ
كىشىنى ئويلاندۇرىدىغان بىر نۇقتا ②.

قىسقىسى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەسىرى پەقەت ئوتتۇرا
ئاسىيا بىلەن چەكلەنگەن جۇغراپىيەلىك كەڭلىكتە كۆچ
كۆرسىتىپلا قالماي، تاكى بالقان، ئۇرال بويلىرىغا ۋە ھەت-
تاكى ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىغىچە يېتىپ بارغان. قاراخانىي-
لار سۇلالىسى دەۋرى ئىسلام ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشىنى
ئىلگىرى سۈرگەن، شۇنداقلا «قۇرئان كەرىم»③نىڭ
نائىل بولۇشى بىلەن ئۆزىگە ئۇل سالغان ئىسلام ئەدەبى-
ياتى ئەنئەنىسى قاراخانىيلار دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن ھەر
قانداق ئەسەردە ئۆزىنىڭ قويۇق دىنىي پۇرىقىنى پۇرىتىپ
ئۇلگۈرىدۇ. «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تىكى مۇسۇلمان
بولمىغان ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى بايانلاردىنمۇ بۇ خىل ئا-
لاھىدىلىكنى ھېس قىلىش مۇمكىن. مەيلى قانداقلا بولمى-
سۇن، ئىدىقۇت ياكى قاراخانىيلاردىن ئىبارەت ئىككىلا
خانلىق بىر پۈتۈن تۈركىي تىللىق خەلقلەر تارىخىدا مۇھىم
ئورۇن تۇتىدۇ، ئىككىلىسى ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان
ۋە ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان خانلىقلار ئىكەنلىكى
ئېنىقتۇر.

بايانلىرىمىزدىن شۇ خۇلاسىگە كېلىشىمىز ئېنىق،
يەنى ئۇيغۇرلار ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخىي شارائىتتا قاراخا-
نىيلار ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا ئوخشاش مەدەنىي،
شەھەرلەشكەن خانلىقلارنى قۇرغۇچى مىللەت بولۇش بى-
لەنلا كۇپايىلەنمەستىن، مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت
ۋە جىمى مەنىۋى ۋە ماددىي ئىختىرالىرى بىلەن تۈركىي
تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەڭ ئالدىدا سەركە بولۇپ كېتىۋاتقان
تۈركىي قوۋمدۇر. ئۇلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا مەركىزىي ئاس-
ىيادا قۇرغان خانلىقلىرى ئاستا- ئاستا باشقا تۈركىي تىللىق
خەلقلەرنىڭمۇ ئىجتىمائىي ھايات شەكلىگە، شەھەرلىشىشىگە
مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. مەھمۇد كاشغەرىي، «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ
خەلق نەشرىياتى، 2008- يىل 1- نەشرى.

2. «ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەر-
نىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000- يىل 3-
ئاي نەشرى.

3. ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخىنى يېزىش گۇرۇپپىسى،
«ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 2008- يىل 3- ئاي 2- بېسىل-
ىشى.

4. ۋ. ۋ. بارتولد، «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر
ھەققىدە 12 لېكسىيە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ.

5. ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنىسا سىدىق، «شىنجاڭدىكى مىللەت-
لەرنىڭ تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى.

6. «مايتىرى سىمىت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987-
يىل 7- ئاي 1- نەشرى، 3- 4- بەتلەر.

元文琪,《伊斯兰文化丛书》, 中国社会科学出版社, 1995 年 8 月第一版 .7

ali akar, turk dili tarihi, 2006 otuken basimi .8

tahsin banguoglu, UYGURLAR VE UYGURCA ÜZERINE .9

özken izgi, TURFAN UYGURLARI ÜZERINE, tarih dergisi, 32 mart 1989, e. 3-6 .10

(ئاپتور: مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل - ئە-
دەبىيات فاكولتېتى 2009 - يىللىق سىنىپ ئوقۇغۇچىسى)

.özkan izgi, TURFAN UYGURLARI ÜZERINE, tatih dergisi, 32 mart 1989, e. 3–6 ①

ali akar, türk dili tarihi, 2006 ötüken basimi, p 144 ②

元文琪,《伊斯兰文化丛书》, 中国社会科学出版社, 1995 年 8 月第一版, 第 2 页 ③

ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ توي ئىشلىرىدىكى ئەلچىلىك ئادىتى

دىلبەر تەلئەت

توي ــ ئىنسان هاياتىدىكى ئەڭ مۇھىم ئىشلارنىڭ
بىرى. نىكاھ توي ئۇرۇق-تۇغقانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىج-
تىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ تىكلىنىشى ۋە كېڭىيىشىنىڭ ئاسا-
سى. ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان ھەرقايسى رايونلارنىڭ
ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالى، مەدەنىيەت سەۋىيەسى
تەكشى بولمىغىنى ئۈچۈن ئوخشاش بولمىغان توي ئادەت-
لىرى شەكىللەنگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ توي-تۆكۈن ئادەتلى-
ri ئىچىدە «ئەلچى ئەۋەتىش» ئادىتى بىر خىل مىللىي-
لىككە ئىگە ئادەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئالاھىدە دىققەت
قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئەلچى ــ بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپكە
مەلۇم ھاجەت، تاپشۇرۇق بىلەن ئەۋەتىدىغان كىشى،
ئىككى ئوتتۇرىدا ۋاستىلىك رول ئوينايدىغان ئادەم
بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ توي ئىشلىرىدا ئەلچىلەرنىڭ
رولى ناھايىتى چوڭ. ئەلچىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ
ھەرقايسى ساھە ۋە قاتلاملىرىدىكى ۋاستىلىك رول
ئويناش دائىرىسىگە قارايدىغان بولساق، ئومۇمەن ئەلچى
ئادەتتە ئۈچ تۈرلۈك بولىدۇ. بىرى، يارانقۇچىنىڭ بەندى-
لەرنى ياخشىلىققا باشلاشقا، ئۇلارغا ئۆزىنىڭ كالامىنى يەت-
كۈزۈشكە ئەۋەتكەن رەسۇل، پەيغەمبەر (نەبى)لەر. يەنە
بىرى، بىر دۆلەت يەنە بىر دۆلەتكە ئۆز دۆلىتى نامىدىن
ئەۋەتىدىغان كىشى. ئۈچىنچىسى، يىگىت تەرەپ قىز تە-
رەپكە توي ئىشى توغرىسىدا ئارىغا قويغان ئادەم، ئىككى
ئوتتۇرىدا ۋاستىچىلىك رول ئوينىغۇچى. مەزكۇر ماقالىدە
مەخسۇس ئۇيغۇرلارنىڭ توي-تۆكۈن، نىكاھ ئىشلىرىدى-
كى ئەلچىلىك ئادەتلىرى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزىمىز.

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ نىكاھ توي ئىشلىرىدا
قۇدا بولۇش ئالدىدىكى ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى
مۇناسىۋەتنى ئەلچىلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن ھەل قىلىشقا
ئادەتلەنگەن ھەمدە بۇ ئادەتنى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى
ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. ئادەتتە توي-نىكاھ
ئىشلىرىدا «لايىق مۇقىملانغاندىن كېيىن ئوغۇل تەرەپ
قىز تەرەپكە ئەلچى قويىدۇ. ئەلچى ئادەتتە ئىككى-ئۈچ
كىشىدىن تەركىب تاپىدۇ. قىز تەرەپ بارغان ئەلچىلەرنى
قىزغىن قارشى ئېلىپ، داستىخان سېلىپ چىرايلىق كۈتىدۇ.
داستىخان ئۈستىدە ئەلچىلەر ‹ئەلچىگە ئۆلۈم يوق› دەپ
سۆز باشلاپ، ئۆزلىرىنىڭ كەلگەن مۇددىئاسىنى ئىزھار

قىلىدۇ. ئوغۇل تەرەپ مۇناسىپ كۆرسە ‹ھەرقايسىڭلاردىن قىزىمىزنى ئايىمايمىز›؛ مۇناسىپ كۆرمىسە ‹قىزىمىز تېخى كىچىك› ياكى ‹قىزىمىزنىڭ بېشى باغلاقلىق› ياكى ‹باشقىلارنىڭ داستىخىنىنى ئېلىپ قويغان› دەپ جاۋاب بېرىدۇ» (ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993-يىل 4-ئاي 1-نەشرى، 241-بەت) بۇ ئادەت ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ھەرقايسى يۇرتلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ توي-نىكاھ ئىشلىرىدا داۋاملىشىپ كەلگەن. شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ ئەلچىلىك پائالىيەتلىرىدە مۇئەييەن پەرقلەر ساقلانغان بولۇپ، بۇ پەرقلەرنى ھەرقايسى يۇرتلاردىكى كىشىلەرنىڭ قىممەت قارىشى، ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش شارائىتى، پائالىيەت مۇھىتىدىكى ئوخشىماسلىقلار، ئۆزگىچىلىكلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇنداقتىمۇ بۇ ئورتاق بىر ماھىيەتتىكى فولكلور ھادىسىسىنىڭ ئوخشىمىغان شەكىللەردە ئىپادىلىنىشى بولۇپ، ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ رەڭدارلىقى، كۆپ مەنبەلىكلىكىنىڭ روشەن ئىپادىسى. ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى يازما يادىكارلىقلىرىمىزدىمۇ ئەلچى ۋە ئەلچىلىك ئادىتى ھەققىدىكى ئۇچۇرلار بار. مەسىلەن، مىلادى 9-ئەسىردە قوچۇ (تۇرپان)دا پۈتۈلگەن قەدىمكى تۈرك — رۇنىك يېزىقىدىكى مەدەنىي مىراسلىرىمىزنىڭ بىرى بولغان «ئىرق بىتىك»تە (11) 16. سېرىق ئاتلىق ساۋچى، ئالا ئاتلىق ئەلچى ياخشى سۆز (خەۋەر) ئېلىپ كېلىپتۇدەك. شۇنداق بىلگىكى، بۇ ئېنىق ئەزگۈ. (ئابدۇبەسىر شۈكۈرى، سۇلايمان ھېلىمنىياز: «‹پالنامە› ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيا قاراشلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000-يىل 9-ئاي 1-نەشرى، 49-بەت) «ئىرق بىتىك»تىكى بۇ بايان بىر چۈش تەبىرى بولۇپ، ئالا، سېرىق ئاتلىق ئەلچىلەر كېلىپ چۈش كۆرسە بۇنى «ياخشىلىق، ئېزگۈلۈككە» دەپ تەبىر بەرگىنىگە قارىغاندا، ئەجدادلىرىمىزنىڭ 9-ئەسىرلەردىلا ئەلچى ۋە ئەلچىلىكنىڭ بىر خىل ياخشى ئىش ئەزگۈلۈك دەپ قارىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ ئەلچىلەر مىنگەن ئاتنىڭ ئۇلارنىڭ ئېزگۈلۈك ياكى يامانلىق بىلەن مۇئەييەن سىمۋولىستىك باغلىنىشى بارمۇ-قانداق؟ دېگەن گۇماننى قوزغايدۇ. بۇ تېخىمۇ چوڭقۇر ئىزدىنىپ كۆرۈشكە تېگىشلىك مەسىلە. قۇدىلىشىشنى ئەلچىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق بېجىرىش پەقەت ئاۋام خەلق ئارىسىدىلا بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قەدىمكى بەزى قەبىلە-قەۋم، مىللەتلەردە يولغا قويۇلغان، قۇدىلىشىش سىياسىتى يولغا قويۇلغاندىمۇ ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى ئىشلار ئەلچى-يالاۋاچلارنىڭ ۋاستىچىلىك قىلىشى بىلەن بولغان.

ئەلچى ۋە ئەلچىلىك ئادەتلىرى ئىسلامىيەتتىن كېيىنمۇ سىجىل داۋاملاشتى. مەسىلەن، مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە: «ئارقۇچى — ۋاستىچى. تويدا قىز تەرەپ بىلەن ئوغۇل تەرەپ ئارىسىدا يۈرىدىغان ئەلچى.» (1- 191)؛ «قۇدىلار (قېيىن-بويانلار) ئوتتۇرىسىدا بېرىپ-كېلىپ يۈرىدىغان ئادەمنى ئوغۇزلار ‹يورىداچى› دېمەي، پۈتۈن تۈركىي تىللاردىكىگە ئوخشاش ‹يورىغچى› دەيدۇ.» (2- 76)؛ «يازىغچى — يېزىقچى، خەتچى. قۇدىلار ئارىسىدا خەت-خەۋەر يەتكۈزگۈچى ئەلچى. ئوغۇزچە». (3- 74)؛ «ساۋچى — ئەلچى. قۇدىلار ئوتتۇرىسىدا بېرىپ-كېلىپ ئەلچىلىك قىلىدىغان كىشى. ساۋچى مەن يۇقىرىدا ئېيتقاندەك، بۇنىڭ سۆزىنى ئۇنىڭغا يەتكۈزىدۇ.» (3- 211)؛ «ساۋچى — ئەلچى. قۇدىلار ئوتتۇرىسىدا خەت-خەۋەر يەتكۈزىدىغان ئەلچى. ئوغۇزچە». (3- 599) دەپ خاتىرىلىگەن. دېمەك، بۇنىڭدىن 1000 يىللار بۇرۇن قىز ئۈچۈن ئەلچى كىرگۈزۈش ئادىتىنىڭ قاراخانىلار خانلىقى دەۋرىدىن بۇرۇنمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى، ئەلچىنىڭ «ئارقۇچى»، «ساۋچى»، «يورىغچى»، «يۇمۇش» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى بىلەلەيمىز. بۇ يەردە بىزنىڭ مەقسىتىمىز بۇ فولكلورىستىك ئادەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى داۋاملاشقان دەۋرىنىڭ قانچە ئۇزاق ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاش بولغىنى ئۈچۈن، بۇ سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيەسى ھەققىدە مۇلاھىزە قىلىپ ئولتۇرمايمىز. «دىۋان»دا: «‹yalavaq› يالاۋاچ — ئەلچى، پەيغەمبەر. بۇ سۆزنىڭ ‹yalavaq› شەكلىمۇ بار. يالافار ‹yalafar› — خاقاننىڭ ئەلچىلىرىگە بېرىلىدىغان نام. ئۇيغۇرچە ماقالىدە مۇنداق كەلگەن. ‹ياش ئوت كۆيمەس، ئەلچى ئۆلمەس.› ياش (كۆك) ئوت كۆيمىگەندەك ھەرقانچە ئېغىر، دەھشەتلىك خەۋەر ئېلىپ كەلگۈچى ئەلچىمۇ ئۆلتۈرۈلمەيدۇ. چۈنكى بۇ خەۋەر ئەۋەتكۈچىدىن كېلىدۇ». (3- 63) دېيىلگەن. «دىۋان»دىكى «ياش ئوت كۆيمەس، ئەلچى ئۆلمەس» دېگەن بۇ ماقال ھازىرقى زامان ئۇيغۇر

تىلدا «ئەلچىگە ئۆلۈم يوق» دېگەن شەكىلدە ساقلانغان ۋە شۇ ھالەتتە ئىشلىتىلمەكتە ھەمدە بۇ ماقال «بىرەر ئىشنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ۋاستە، كېلىشتۈرگۈچى بولغان كىشىدىن ھەرقانداق سەۋەب بىلەن ئاغرىنىشقا بولمايدۇ» دېگەن مەنىدە» (ئابلىز ئەمەت تۈزگەن: «ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى ئىزاھلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008-يىل 10-ئاي 1-نەشرى، 109-بەت) ئىستېمال قىلىنماقتا. ئەلچى قانداق جاۋاب ئېلىپ كەلگەن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئوغۇل ياكى قىز تەرەپنىڭ ئاتا-ئانىسى ئەلچىلەردىن ئاغرىنماستىن، بەلكى ئۇلارغا كۆپ رەھمەتلەر ئېيتىدۇ. بىراق ئەسكەرتىشكە تېگىشلىك بىر نۇقتا شۇكى، ئۇيغۇرلاردا قىز تەرەپ ئوغۇل تەرەپ ئەلچى كىرگۈزىدىغان ئىش يوق دېيەرلىك. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا بەزى سىمۋول تۈسى قويۇق بولغان ئەسەرلەردە «سابا» ئەلچىگە سىمۋول قىلىنغان. سابا «تاڭ سەھەردىكى سالقىن شامال» دېگەن مەنىدىكى ئەرەبچە سۆز بولۇپ، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىياتىدا، سابا — قەلبى ۋىسال ئىشقىدا ئۆرتەنگەن ئاشىق-مەشۇقلارغا غەرەزسىز ياردەم قىلىدىغان، پاك، ساپ مۇھەببەتنىڭ ياردەملىرىچىگە، يەنى ئەلچىگە سىمۋول قىلىنىدۇ ۋە ئاشىق-مەشۇقلار سابانىڭ ۋاستىسى، ياردىمى بىلەن ۋىسال مەنزىلىگە يېتىدۇ. مەسىلەن، ھىرقەتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە»، سەلاھىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل»... قاتارلىق داستانلاردا سابا گۈل بىلەن بۇلبۇل ئوتتۇرىسىدىكى ساپ مۇھەببەتنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى بەزى داستان، ئەپسانە، رىۋايەتلەردە بىر كەمبەغەل تۇل خوتۇننىڭ ئوغلى پادىشاھنىڭ ياكى باينىڭ قىزىنى بىر كۆرۈپلا ئاشىق بولۇپ قالىدۇ. ئىشق دەردىدە كۆپ ھەسرەت-نادامەتلەر چېكىدۇ ۋە ئانىسىنىڭ «بالام، بولدى قىل! ئۇلار بىزنىڭ خىلىمىز ئەمەس!» دەپ توسۇشلىرىغا ئۇنىمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىچار ئانا ئوغلىنىڭ ئارزۇسىنى دەپ، ئۆزى يالغۇز پادىشاھنىڭ قىزىغا ئەلچى بولۇپ ئوردىغا كىرىدۇ ۋە پادىشاھنىڭ غەزىپىگە ئۇچراپ ئوردىدىن ھاقارەتلىنىپ قوغلىنىدۇ ياكى مەلىكىنىڭ ئېغىر شەرتىگە دۇچ كېلىدۇ، بىزنىڭچە ئەپسانە-رىۋايەتلەردىكى تۇل خوتۇننىڭ پادىشاھنىڭ قىزىغا ئەلچى بولۇپ بېرىشنى بىر مۇتىۋ (ئانا تېما) دېيىشكە بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ «ئۇلۇغ ئانا ھەققىدە چۆچەك» ناملىق ئەسىرىدىمۇ شۇنداق تىنى بار.

ئۇيغۇرلارنىڭ نەزەرىدە ئەلچىنىڭ بېشارەت بەرگۈچى، خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلگۈچى، دېرەك (خەۋەر) بەرگۈچى نەرسە ۋە بەلگە دېگەندەك سىمۋوللۇق مەنىسى بار. مەسىلەن، «خوراز — تاڭ ئەلچىسى، قارلىغاچ — باھار ئەلچىسى. تۇرنا — باھارنىڭ تۇنجى ئەلچىسى» دېگەندەك. ئەلچىلەرنىڭ بۇ خىل سىمۋوللۇق مەنىسى ئۇلارنىڭ ئەلچىلىك پائالىيەتلىرىدىكى رولىغا ئاساسەن قېلىپلاشقان. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە كىشىلەر باشقىلار بىلەن مۇناسىۋەت قىلىش، قۇدىلىشىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ۋە خۇي-مىجەزىنىڭ قانداقلىقىنى ھېس قىلالايدۇ دەپ قارىغاچقا، خەلق ئارىسىدا «ئۆزۈڭنىڭ كىملىكىنى بىلمەكچى بولساڭ، كىشىنىڭ قىزىغا ئەلچى ئەۋەتىپ كۆر» دەيدىغان ماقال بار. ئۇيغۇرلاردا ئەلچى ۋە ئەلچىلىككە ئائىت «يېڭى كىيىم كىيىپ ياكى يېڭى ئاياغ كىيىپ چۈشسە، ئەلچى كېلىدۇ؛... ئۆيگە ئوغرى كىرىپ چۈشسە، ئۆيگە ئەلچى كېلىدۇ» (ئايشەم ئەخمەت يۇنۇس: «چۈش فىزىئولوگىيەسى ۋە ئۇيغۇرلاردا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بىر قىسىم چۈش تەبىرلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 2005-يىللىق 2-سان، 84-بەت) دەيدىغان چۈش تەبىرلىرى بار بولۇپ، بۇ چۈشلەرگە شۇنداق تەبىر بېرىشنىڭ ئىلمىي ئاساسى بولۇش-بولماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشەنچىسىدە ئەلچىنىڭ كېلىش-كەلمەسلىكىنى چۈشتىكى بېشارەتلىك ئامىللار ئارقىلىق بەلگىلىك دەرىجىدە جەزملەشتۈرگىلى بولىدۇ دەپ قارىلىدۇ. ئومۇمەن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئەلچىلەرنىڭ ئوبرازى ياخشى بولۇپلا قالماي، ئەدەبىياتتىكى سىمۋوللۇق مەنىلەردىمۇ ئەلچىلەر ياخشىلىق، ئېزگۈلۈكنىڭ ئۈلگىسىدۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ توي ئىشلىرىدىكى ئەلچىلىك ئادەتلىرى مۇنداق بىر قانچە باسقۇچلۇق جەريانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

بىرىنچىدىن، ئەلچى (تاللاش) بېكىتىش

يىگىتنىڭ ئاتا-ئانىسى ئوغلىنىڭ مەقسەت-مۇددىئاسىنى ئۇنىڭ يېقىن دوست-بۇرادەرلىرىدىن ئۇققاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ئوغلى ئۆزىگە لايىق كۆرگەن قىزنى ئوغلىغا ئېلىپ بېرىش-بەرمەسلىك ھەققىدە ئويلىنىدۇ.

ئائىلىدىكى چوڭلار، ئەر- ئايال، ئۇرۇق- تۇغقانلار مەسلە-
ھەتلىشىپ ئۇنى ماقۇل كۆرسە، قىز تەرەپكە ئەلچىلىككە
كىمنى تاللاش، قاچان ئەۋەتىش، قانداق سوۋغاتلىقلارنى
ئېلىپ بېرىش قاتارلىق مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلىدۇ. ما-
ھىيەتتە ئەلچى ئوغۇل تەرەپنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكى-
لى سۈپىتىدە قىز تەرەپكە بارىدۇ. ئادەتتە ئەلچىلەرنىڭ
تويلاشماقچى بولغان ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى
تۈرلۈك توي تەييارلىقلىرىنى ماسلاشتۇرۇش، كېلىشتۈ-
رۈش ۋە تويىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىنى ئىلگىرى سۈ-
رۈشتە بەلگىلىك ئىجابىي رولى بولۇش بىلەن بىللە، يەنە
ئۇلارنىڭ گەپ- سۆزگە ناقىسلىقى، گەپ- سۆزنى قاملاش-
تۇرۇپ جايىدا قىلالماسلىقى بىلەن قۇدا بولۇش ئالدىدىكى
ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ يىرىكلەشتۈرۈپ
قويىدىغان، يامانلاشتۇرۇۋېتىدىغان، ھەتتا بۇزۇپ قويىدى-
غان ئىشلارمۇ ئاندا- ساندا سادىر بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا
«تويىنىڭ ئەلچىسى بولغۇچە، بايىنىڭ غالچىسى بول»،
«ئەلچى ئىش بۇزار»، «ياخشى يارغا ئەلچى كېرەك
ئەمەس» دېگەندەك ئەلچىلەرنىڭ سەلبىي رولى ياكى بىھا-
جەتلىكى ھەققىدە كىشىلەرنى ئاگاھلاندۇرۇپ ئېيتىلغان
ماقال- تەمسىللەرمۇ بار. ئۇيغۇرلاردا يەنە «ئەخمەق
ئەلچى ئىككى تەرەپنى بۇزار» دېگەن ماقال بار. قولىدىن
ئىش كەلمەيدىغان، ئەقىلسىز، يارىماس كىشىلەرنى ئەلچى-
لىككە سالغاندا مۇمكىنچىلىكى بار توي ئىشىمۇ بۇزۇلۇپ،
ئوڭۇشسىزلىق بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. شۇڭا قىز تەرەپكە ئە-
ۋەتىلىدىغان ئەلچىنى تاللاشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىلى-
دۇ. ئادەتتە «ئەلچى كىر گۆزۈشتە تۆۋەندىكى تەرەپلەرگە
ئالاھىدە دىققەت قىلىنىدۇ. (1) باللىق بولمىغان ئادەملەر-
نىڭ ئەلچى بولۇش سالاھىيىتى بولمايدۇ. ناۋادا ئوغۇل
تەرەپ قىز تەرەپكە باللىق بولمىغان ئادەملەرنى ئەلچى-
لىككە سالسا، قىز تەرەپ بىزنى كۆزگە ئىلماپتۇ دەپ چۈ-
شىنىپ قالىدۇ ھەم خاپا بولىدۇ. (2) تۇل خوتۇننىڭ
ئەلچى بولۇش سالاھىيىتى بولمايدۇ ياكى ئەلچىلىككە يا-
رىمايدۇ دەپ قارىلىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبىمۇ يۇقىرىقىغا
ئوخشاش. (3) يۇرتتا ئاتىقى چىقىپ قالغان ئوغرى، قىمار-
ۋاز، لۈكچەكلەر ئەلچى بولۇشقا يارىمايدۇ.» (ئەنۋەر مەت-
سەئىدى: «كېرىيەلىكلەرنىڭ ئۆزگىچە توي ئادەتلىرى»،
«مىراس»، 2010- يىل 5- سان، 32- بەت) ئەلچىلىككە
جەمەت ياكى مەھەللە- كوي ئىچىدىكى گەپ- سۆزى جايى-
دا، يۈز- ئابرۇيلۇق، نوپۇزلۇق، ئىناۋەتلىك ۋە ئىشەنچ-
لىك كىشىلەر تاللىنىدۇ، ھەتتا بەزىدە ئاتا- ئانىلار ئۆز
پەرزەنتى ئۈچۈن ئۆزى ئەلچى بولىدىغان ئەھۋاللارمۇ
بار. لېكىن بۇنداق ئەھۋاللار يوق ھېسابىتا، ئەمما، يېقىنقى
يىللاردىن بېرى، «ئەلچىلەر يىگىتنىڭ ئانىسى، ھاممىسى،
ئاچا- سىڭىللىرىدىن تەركىب تاپىدىغان، قىزنىڭ ئاتا- ئانى-
سىغا تويلىشىش مۇددىئاسى بىلەن كەلگەنلىكىنى ئېيتىدىغان
بولغان» (ئەنۋەر تۇرسۇن ئەپەندى: «ئۇيغۇر ئۆرپ- ئا-
دەتلىرىدىن ئۆرنەكلەر»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىيا-
تى، 2002- يىل 3- ئاي 1- نەشرى، 174- بەت) ھەرقايسى
يۇرتلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچى تاللاشتىكى ئۆلچەملى-
رىدە بەلگىلىك پەرقلەر مەۋجۇت.

ئىككىنچىدىن، ئەلچى ئەۋەتىش

ئەلچى بېكىتىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنى ياخشى
كۈن، ياخشى سائەت تاللاپ قىز تەرەپنىڭ ئۆيىگە ئەۋەتى-
دۇ. ئۇيغۇرلار ۋاقىتنى ياخشى پەيت ۋە يامان پەيت دەپ
ئايرىيدىغان بولغاچقا چوڭ- كىچىك ئىشلارنى ياخشى
ۋاقىت ۋە ياخشى سائەتلەرنى تاللاپ قىلىشقا ئادەتلەن-
گەن، شۇڭلاشقا ئەلچىلەرنىڭ ئەلچىلىككە بارىدىغان ۋاقتى
ئۈچۈن خەيرلىك، ياخشى ۋاقىتلار تاللىنىدۇ.

**ئۈچىنچىدىن، ئەلچىلەر قىز تەرەپكە ئېلىپ بارى-
دىغان نەرسىلەر**

ھەرقايسى يۇرت كىشىلىرىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى
شارائىتلىرى، قىممەت قارىشى، ئەجدادلىرىدىن داۋاملى-
شىپ كەلگەن قائىدە- يوسۇنلىرىدا بەلگىلىك پەرقلەر
مەۋجۇت، بۇ پەرق ئەلچىلەرنىڭ ئوغۇل تەرەپكە ئېلىپ
بارىدىغان نەرسىلىرىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ تا-
رىختىن بېرى ئاساسلىق ئىقتىسادىي مەدەنىيەت تىپى ۋە
ئاساسلىق تىرىكچىلىك شەكىللىرى بولغان ئوۋچىلىق،
چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق (يېزا ئىگىلىك) قاتارلىق ئە-
گىلىك شەكىللىرى ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ توي ئىشلىرىدىكى
ئەلچىلىك ئادەتلىرىدە، بولۇپمۇ ئەلچىلەرنىڭ قىز تەرەپكە
ئېلىپ بارىدىغان نەرسىلىرىدە ناھايىتى ئېنىق ئىپادىلەن-
گەن. مەسىلەن، لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىنىڭ نىكاھ ئىشلىرىدا
ئوغۇل تەرەپ قىز تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتكەندە «توققۇز
دانە بېلىق بېشىنى پىشۇرۇپ داستىخان قىلىپ بارىدۇ.
ئوغۇل تەرەپ مۇناسىپ كۆرمىسە، قىز تەرەپ ئايرىم توققۇز
دانە بالىق بېشىنى پىشۇرۇپ داستىخاننى ياندۇرىدۇرىدىغان»

(ئابدۇرەھىم ھەببۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993-يىل 4-ئاي 1-نەشرى، 239-بەت) ئادەتلەر بولغان. بۇ ئۇلارنىڭ بېلىقچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەسىرىدىن شەكىللەنگەن ئادەت بولۇپ، بۈگۈنكى كۈندە لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىگىلىك شەكلى ۋە ئىقتىسادىي مەدەنىيەت تىپىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، بېلىق بېشىنى پىشۇرۇپ داستىخان قىلىپ بارىدىغان ئادەتلەر ئەمەلدىن قالدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «تارىم دەرياسى ۋە كۆنچى دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز قىزنىڭ ئۆيىگە بارىدىغان ئەلچىنىڭ داستىخىنىغا يەتتە دانە ئەركەك چارۋىنىڭ (جەرەن، كىيىك، قوچقار قاتارلىق) كاللىسىنى پىشۇرۇپ، يۆگەپ، قىزنىڭ ئۆيىگە ئەۋەتىدىغان (ئوغلىمىز چوڭ بولدى دېگەننى بىلدۈرىدۇ)، قىز تەرەپ ماقۇل كۆرسە، يەتتە چىشى چارۋىنىڭ كاللىسىنى پىشۇرۇپ يىگىتنىڭ داستىخىنىغا يۆگەپ بېرىدىغان، ناۋادا لايىق كۆرمىسە، قىزنىڭ بېشى باغلاقلىق بولسا، يەتتە ئەركەك چارۋىنىڭ كاللىسىنى پىشۇرۇپ داستىخانغا يۆگەپ قايتۇرىدىغان ئادەتنى بەرپا قىلغان ھەم داۋاملاشتۇرغان (بۇ ئادەت لوپنۇردا مەلۇم دەرىجىدە ساقلانغان). بۇنىڭدىكى يەتتە مال كاللىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي چۈشەنچىسىدىكى خاسىيەتلىك يەتتە سانىنىڭ تويلىشىش مەقستىنى بىلدۈرۈشكە قوللىنىلغانلىقىدۇر. ئۇنىڭدا ئىككى تەرەپنىڭ بىر-بىرىنى ھۆرمەتلىشى چىقىش قىلىنغان. قىز تەرەپ تويلىشىشقا قوشۇلمىسا، يەتتە ئەركەك مالنىڭ كاللىسىنى پىشۇرۇپ داستىخانغا يۆگەپ بېرىش «قىزىمىزنىڭ بېشى باغلاقلىق» دېگەننى بىلدۈرۈش، يىگىت تەرەپتىن ئەپۇ سوراش ئۇسۇلى. بۇ يەردە ئىككى تەرەپنىڭ ھايا چۈشەنچىسى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ خىل ئەلچى ئەۋەتىش ئۇسۇلى ۋە جاۋاب قايتۇرۇش ئۇسۇلى ھەم ئاددىي، ھەم ئىنتايىن گۈزەل مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، قەدىمىي نىكاھ ئادىتىدىكى مىللىي خاسلىق.» (ئەنۋەر تۇرسۇن ئەپەندى: «ئۇيغۇر ئۆرپ-ئادەتلىرىدىن ئۆرنەكلەر»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007-يىل 3-ئاي 1-نەشرى، 173-، 174-بەتلەر) بىز يۇقىرىدا كەلتۈرگەن بۇ مىساللاردىكى ئەلچىلەرنىڭ قىز تەرەپكە توققۇز دانە بېلىق بېشى پىشۇرۇپ بارىدىغان ئادەت ئۇيغۇرلارنىڭ، بولۇپمۇ لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوۋچىلىق (بېلىقچىلىق) ئىگىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، يەتتە دانە ئەركەك مالنىڭ بېشىنى پىشۇرۇپ ئېلىپ بېرىش ئادىتى ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەسىرىدىن شەكىللەنگەن. ئۇيغۇرلار دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئەلچىلەرنىڭ ئېلىپ بارىدىغان نەرسىلىرى دېھقانچىلىق قىلىش ئارقىلىق ئېرىشىلگەن نەرسىلەرگە مەركەزلەشكەن. دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، نان ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكىگە ئايلانغان. شۇنىڭ بىلەن ئەلچىلەر ئەلچىلىككە بارغاندا داستىخانغا نان، تاتلىق-تۈرۈم... قاتارلىق نەرسىلەرنى يۆگەپ بارىدىغان بولغان. مەيلى قايسى خىل ئىگىلىك شەكلى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئەلچىلىككە شۇ زاماندا كىشىلەر قىممەتلىك، ئەتىۋارلىق، قەدىر-ئېتىبارى چوڭ دەپ قارىغان نەرسىلەرنى ئېلىپ بېرىشقان. بەزى ئەھۋاللاردا قىز تەرەپ ئوغۇل تەرەپ ئەلچىلىرىنىڭ ئېلىپ كەلگەن نەرسىلىرىگە قاراپ ئۇلارنىڭ مېھماندارچىلىق، ئادەمگەرچىلىك ئىشلىرىدا قانداق ئىكەنلىكىگە باھا بېرىدىغان ئادەتلەرمۇ بولغان. قىسقىسى، ئەلچىلەرنىڭ قىز تەرەپكە تۇنجى قېتىم بارغاندا ئېلىپ بارىدىغان نەرسىلىرىگىمۇ ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىلىدۇ.

ئۆتنىچىدىن، ئەلچىلەرنى كۈتۈۋېلىش

قىز تەرەپنىڭ ئوغۇل تەرەپتىن كەلگەن ئەلچىلەرنى — ئۇلارغا قانداق جاۋاب بېرىشىدىن قەتئىينەزەر — ئوبدان داستىخان قىلىپ، ناھايىتى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ. قىز تەرەپنىڭ ئەلچىلەرنىڭ تەلىپىنى قوبۇل كۆرۈش نىيىتى بار بولسىمۇ، تۇنجى قېتىمدىلا «ماقۇل!» جاۋابىنى بېرىۋەتمەستىن، «ئۆيدىكىلەر بىلەن مەسلىھەت قىلىپ، ئاندىن جاۋابىنى بېرەيلى!» ياكى «قىزىمىزنىڭ مەيلىنى سوراپ باقايلى!» دېگەندەك جاۋابلارنى بېرىدۇ. قىسقىسى، ئۇيغۇرلاردا «قۇدا كەلدى خۇدا كەلدى» دەيدىغان ماقال بار. ئەلچى قۇدىلاشماقچى بولغان ئوغۇل تەرەپنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى بولغانلىقتىن قىز تەرەپ ئەلچىلەرگە قۇدىلاشماقچى بولغانلارغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلىدۇ. قىسقىسى، قانداق كىشىلەرنىڭ ئەلچىلىككە تاللىنىدىغانلىقى، ئەلچىلەرنىڭ نىكاھ تويى ئىشلىرىدىكى رولى ۋە كىشىلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى چۈشەنچە، قاراشلىرىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ مۇراسىم مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ توي-تۆكۈن ئادەتلىرىنى چۈشىنىشتە سەل قاراشقا بولمايدىغان مۇھىم تەرەپلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

(ئاپتور: شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتى ئوقۇتۇش باشقارمىسىدىن)

قەشقەر تېكىستلىرى

مۇنازىرە ئەدەبىياتىدىن پارچىلار

ئىلاۋە:

تېكىستكە كىرىشتىن بۇرۇن مۇنازىرە ئەدەبىياتى ھەققىدىكى ئۇقۇم، ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى، تەرەققىياتى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى مۇنازىرە شەكلى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىمىز.

مۇنازىرە — شېئىرىي سەنئەتنىڭ بىر خىل شەكلى. ئۇنىڭدا يۇمۇرىستىك ئەسەرلەرنىڭ بىر قىسىم خۇسۇسىيەتلىرى ساقلانغان بولۇپ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە بىر قەدەر كۆپ ئۇچرايدىغان ئىپادىلەش شەكلىدۇر①.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا قارايدىغان بولساق مۇنازىرە شەكلىنىڭ خېلى ئۇزاق تارىخىي ئەنئەنىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. ئەدەبىيات تارىخىمىزدا مۇنازىرە شەكلىدە يېزىلغان ئەسەرلەردىن ئەڭ بۇرۇن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «مايتىرى سىمىت»نى كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇنىڭغا جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردە «مايتىرى سىمىت»نى تەتقىق قىلىدىغان ئالىملارنىڭ بۇ ھەقتىكى خۇلاسىسىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ: «مايتىرى سىمىت» تىياتىر ئەسىرى بولۇپ ئۇ 27 پەردىدىن تەشكىل تاپقان. ئۇنىڭدىكى ھەر بىر كۆرۈنۈش كونكرېت پېرسوناژ ئوبرازى ۋە بۇ پېرسوناژلار ئوتتۇرىسىدىكى دىيالوگلاردىن تەركىب تاپقان» ②.

يۇمۇرىستىك شەكىلدە يېزىلغان مۇنازىرە شەكلى ئەڭ دەسلەپتە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋانۇلۇغەتىت تۈرك»كە بېرىلگەن «ياز ۋە قىش مۇنازىرىسى» دېگەن شېئىرىي پارچىسىدۇر③. «دىۋان» بىلەن بىر دەۋردە يېزىلغان يۇسۇف خاس ھاجىبنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىمۇ مۇنازىرە شەكلىدە يېزىلغان ئەسەر ھېسابلىنىدۇ④. ئۇنىڭدىن كېيىن، بولۇپمۇ 15-ئەسىردىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن ئەخمەدىنىڭ «سازلار مۇنازىرىسى»، ئەمىرىنىڭ «نەشە بىلەن ھاراق»، يەقىنىنىڭ «ئوق بىلەن يا مۇنازىرىسى»، فۇزۇلىنىڭ «چاي بىلەن كۆكنار» قاتارلىق مۇنازىرە شەكلىدىكى ئەسەرلىرى ھەجىم ۋە شەكىل جەھەتتىن

كېچىپ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب ياراتتى⑤.

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ مۇنازىرە شەكلى ئەسلى ئىجادىيەتتىن تەرجىمە ياكى ئۆزلەشتۈرمە ھالەتكە ئۆتۈپ بىر تۈركۈم نادىر مۇنازىرە ئەدەبىياتى بارلىققا كەلدى. مەسىلەن، 1775 ـ يىلى ئىبراھىم يۈسۈپ خوتەنى پارسچىدىن تەرجىمە قىلغان فەرىددىن ئەتتارنىڭ «مەنتىقۇتتەيىر» ۋە 1843 ـ يىلى قەشقەرلىك ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى نەسرىي شەكىلدە ئۆزلەشتۈرگەن نەۋائىينىڭ «لىسانۇتتەيىر»دۇر.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ مۇنازىرە شەكلى مەزمۇن جەھەتتىن كۆپ خىللىشىپ، تىلى يۇمۇرىستىك ھەم ساتىرىك، قاراتمىلىقى دەل ھەم كۈچلۈك شەكىلدىكى بىر تۈركۈم ئەسەرلەر بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. بۇنىڭدا شائىر خىسلەتنىڭ «مۇشۇك بىلەن چاشقان مۇنازىرىسى»، مولla نىيازنىڭ «مېۋىلەر مۇنازىرىسى» ۋە «تائاملار مۇنازىرىسى»، غەرىبنىڭ «كىتابى غەرىب»كە كىرگۈزۈلگەن «ھۈنەرلەر مۇنازىرىسى»، شۇنداقلا 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەيدانغا كەلگەن قەشقەرلىك مۇھەممەد ئەلى داموللانىڭ «ئات بىلەن تۆگىنىڭ مۇنازىرىسى» ۋە ئابدۇقادىر داموللامنىڭ «مېۋىلەر مۇنازىرىسى». يەنە بىر نامەلۇم ئاپتور يازغان نەسرىي شەكىلدىكى «تائام بىلەن گال ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرە»، «تائاملار مۇنازىرىسى» قاتارلىق مۇنازىرە شەكلىگە تەۋە ئەدەبىياتلار بارلىققا كەلدى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇنازىرە شەكلى ھەققىدە ئەڭ دەسلەپتە مەشھۇر ئالىم گۇننار ياررىڭ تەتقىقات ئېلىپ بارغان، ئۇ ئۆزىنىڭ 1929 ـ يىلدىن 1931 ـ يىلغىچە قەشقەردە تۇرۇش جەريانىدا يىغقان ماتېرىياللىرى ئىچىدىن مۇنازىرە شەكلىگە تەۋە بىر قانچە تېكىستلەرنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 1936 ـ يىلى⑥، 1981 ـ يىلى⑦ ۋە 1991 ـ يىلى⑧ ئېلان قىلغان ھەمدە «تۈركىي ئەدەبىياتتا مۇنازىرە شەكلى»⑨ دېگەن نامدا مەخسۇس تەتقىقات ماقالىسى يازغان.

قولىمىزدىكى مۇنازىرە ئەدەبىياتىغا تەۋە بۇ پارچىلار گۇننار ياررىڭ نامىدىكى «ياررىڭ يىغمىلىرى»دا ساقلىنىۋاتقان ۋە بىر قىسمىلىرى گۇننار ياررىڭ تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان تېكىستلەردۇر. بۇلار نەزمىي شەكىلدىكى «ئات بىلەن تۆگىنىڭ مۇنازىرىسى» (ئىككى خىل ۋارىيانتى يەنى قەشقەر ۋە خوتەن ۋارىيانتى)، «مېۋىلەر مۇنازىرىسى» (ئىككى خىل ۋارىيانت) ۋە نەسرىي شەكىلدىكى «تائام بىلەن گال ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرە»، «تائاملار مۇنازىرىسى»دىن ئىبارەت تۆت پارچە تېكىستتۇر.

بۇ تېكىستلەردىن «ئات بىلەن تۆگىنىڭ مۇنازىرىسى»نى گۇننار ياررىڭ 1981 ـ يىلى شۋېتسىيەدە «شەرقىي تۈركچە مۇنازىرە ئەدەبىياتىدىن پارچىلار» ⑩ نامدا ئېلان قىلغان.

گۇننار ياررىڭ «ئات بىلەن تۆگىنىڭ مۇنازىرىسى» ناملىق تېكىست ھەققىدىكى تەتقىقاتىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ مۇنازىرىنىڭ خوتەن ۋارىيانتى ۋە قەشقەر ۋارىيانتىدىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكلى بولۇپ، بۇ تېكىستتىن قەشقەر ۋارىيانتىنى 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە، يەنى 1910 ـ يىللىرى ئەتراپىدا قەشقەرلىك مۇھەممەد ئەلى داموللا قەشقەردە دىن تارقىتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان گۇستاف رەكۋېتنىڭ ھاۋالىسى بىلەن يازغان، بۇ تېكىستنىڭ فورماتى 22×35 سانتىمېتىر بولۇپ، سارغۇچ رۇس قەغىزىگە كۆچۈرۈلگەن⑪.

مەزكۇر «مۇنازىرە»نىڭ يەنە بىر ۋارىيانتىنى سىگفىرد مۇئېن⑫ خوتەندە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىۋاتقان مەزگىلدە خاتىرىلىگەن ھەمدە بۇنىڭغا «تۆگەنىڭ ئوقۇغان بېيىتى» دەپ ماۋزۇ قويغان، تېكىست قويۇق خوتەن شېۋىسىدە خاتىرىلەنگەن بولغاچقا خوتەن ۋارىيانتى دەپ ئاتالغان.

«مېۋىلەر مۇنازىرىسى»نى گۇننار ياررىڭ 1929 ـ يىلى قەشقەردىن سېتىۋالغان⑬. بۇ كىچىك كىتابچە شەكلىدە بولۇپ، فورماتى 18×10 سانتىمېتىر. بەت سانى 12 بەت. رۇس قەغىزىگە خېتى سۇلۇس نۇسخىدا كۆچۈرۈلگەن، شۇنداقلا تاش راۋىقىغا «مېۋە جەڭ كىتاب» دەپ ماۋزۇ قويۇلغان. ئۇنىڭدىن باشقا بۇ مۇنازىرە كىتابىنىڭ ئەسلى ئىگىسى ۋە كېيىن قولىغا چۈشۈرگەن كىشى توغرىسىدا مۇنداق مەلۇماتلارمۇ ئۇچرايدۇ: «ئۇشبۇ مېۋە جەڭ كىتاب سېتىۋالدى ھاجىمنىڭ ئىبنى شەرىئا ئاخۇندىنىڭ»، «ئۇشبۇ كىتابنى ناسىر ئاخۇند زۇلقەدىنىڭ تۆرتىدە قولىغا تۈشتى ۋەللاھۇ ئەئلەم بىسسەۋاب، ئۆز قەلەمىم بىلە، ھەر كىشى مېنىڭ دىسە ئاغزى مۇتلەق قۇرۇلار».

قرنیاندا الادورسنی ابدال کوب جفا بیلان او چانکه اورادور دومبال
نور جبین ارتیب نیادورسنی قلندرلار یورغولاب مانکماقینک نی خطای دیرلار
بدیک لار باقادور تیشینک نی اجیب الماسه یورورسن یوتانکه عجیب
توگه قیلدی اوزینی کوب تعریف باشقه لاردن اوزینی ایرییب .
منده رمن بوجهاندا برشاه بی قصوره چیرا بلیتی و ما بی
کوچم باردور رستم داستاندیک تاقفو تورو قوم سام و نریماندیک
براتیم تیوه دور بیه بری اوختتر شبدیزیم خلق ارا ایماس مستور
نوستی چیرایلیق دور مینک مانکلیشی تم سدوم یوکونوب اولتوروب دوکان قوروشوم
مست بولسام بلیم نی بوکیا بیتیب غزل او قویمن کوزلاریم جاکیا یمتیب
تیز جوانلار منکا منظاره قیلور مینکه چون نیغلاب یوراکی نی صدپاره قیلور
نور اولاشتور کانده من تولاالغان بارچه لار نه کلمای بانک باقیب تالغان
ایمدی توگه قیلدی تعریف ایتیب نوبتی کلدی ایمدی اطغه یتیب

اط ویدی کرا ایمدی سوزامنی قیلای بینه موسوزانک قالدیمو انکلای
تعریف ایتینک اوزونک نی دوکه مانکلای منا ایمدی تعریف ایتیب اوزوم دانکلای
بی حیاسن قرایوز خدا اورغان تنکری بیننک دوشمنی لعب چاک اورغان
یینشینک پچان و یا یانتاق تنفراقینک خطای و یا قالماق
چابه اولارسنی اوتانوسالور مانکماسانک پالتو برله یوتانکه سالور
یوتالابدورسنی چاروق باغیدا واقیرایسن بینه اورار چاغیدا
سنده کوچ بار عقل برله دانش یوق تورساقینکدا باردور اول الله زمبل بوق
اوتساغاندا قاتیب قالورمایاقینک کونده بارادورسنکا یکرمه بیش تیاقینک
کاجلیقینکدین سیارسن ارقانکه قالدی میراث سینک باله بارقانکه
تنکر تعالی سنی مال دیب یاراتقان ایماس بد متقام بولوب دیب صفت قیلغان ایکان
کوپه لارده سنی یله لار قوغلار خاوابرلان چوقه لارنیکه اورروب او تکلار
یوک تویارلار اوچانکه بسی اغیر کوب مشقت لار بیلان قیلورلار زنجیر
تنکر تعالی بنیرلارنی عزیز یاراتقان دور پادشاه بیگ لارکا تارا تقان دور
یراتیبدی تخم قیلندی پادشاه لارغه برمادی فقیر مسکین گدالارغه
ارغیماق کلسه اگر بو دیارلارغه کیم بیبار عینک قدر قیمت بها لارغه
مرتضی غه بولوب ایدیم دلدل مرکب ارادورمن غنچه ماننده گل

«تائام بىلەن گال ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرە» ناملىق بۇ تېكىست لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسى «ياررىڭ يىغمىلىرى» مەركىزىدە 56-نومۇردا ساقلانغان. فورماتى 15×26.5 سانتىمېتىر، سەككىز بەت، خوتەن قەغىزىگە كۆچۈرۈلگەن، بۇ تېكىستنى 1930-يىلى رىۋ گۇستاف ئالبېرت قولغا چۈشۈرگەن ۋە كېيىن ئۇنى گۇننار ياررىڭغا بەرگەن ⑭.

«تائاملار مۇنازىرىسى» نامىلىق بۇ مۇنازىرە لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسى «ياررىڭ يىغمىلىرى» مەركىزىدە 302-نومۇردا ساقلانغان، بەك كونىراپ كەتكەنلىكتىن بېشىدىكى بەتلىرىنى ئوقۇش بىر قەدەر قىيىن. بۇ 18×11 سانتىمېتىر فورماتتىكى كىچىك كىتابچە بولۇپ، رۇس قەغىزىگە كۆچۈرۈلگەن. كۆچۈرۈلگەن ياكى يېزىلغان ۋاقتى توغرۇلۇق ھېچقانداق ئۇچۇر يوق. بۇ تېكىستنى گۇننار ياررىڭ 1929-يىلى 10-ئاينىڭ 4-كۈنى قەشقەردە قولغا چۈشۈرگەن⑮.

بۇ تېكىستلەرنىڭ ھەجمى قىسقا بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىياتى، تىلى، فولكلورىنى تەتقىق قىلىشتا ياردىمى بولۇپ قالار دېگەن مەقسەتتە گۇننار ياررىڭ نەشرگە تەييارلىغان كىتابقا بېرىلگەن مەتن ئاساسىدا ئوقۇلغىلاندى ھەمدە بىر قىسىم كەسپىي ئاتالغۇلار، قەدىمكى ۋە باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەرگە مۇۋاپىق ئىزاھ بېرىلىپ نەشرگە تەييارلاندى.

— نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

ئات بىرلە تۆۋەنىڭ سۆزلەشكەنى

اط برله تیوه نینک سوزلاشکانی

برکونی حضرت سلیمانی ییغیلیب جمع بولدی پارچه حیوانی
اول کونی بولدی بر عجایب جنک سوزلاشیب طرفه بابی رنکارنک
توگه دیدی ای اط کونی قاق بوکون مینک شانه شوکتیم کا باق
هرقچان چونک تورورمن سندین یوقاری اولتورماقینک نه حد مندین
فرق قیلماس سنی پادشاهی قوده اتلوچی یاپیاچی و یا تور نمه
برکشی اورسه لار او چانکه تیاق چاپاسن روم الیه شام و عراق
سنی مینادور توکچی لار برله الگاکچی برقدم ده اورادور او چانکه اون قامچی
قرنیاندا سنی ابل باقمایدور برنیب باقمای دیب برنه سینی او چانکه باقمادور
ایگارینک نی یودوب یورورسن ایگارچی مو ایدینک اول نه نک قبترادور کوموچی مو ایدینک
صورتینک دور دلی مثل ایشاک کوشامایدورسن کوشانکدا باردور شنک

A. قەشقەر ۋارىيانتى⑯
بىركۈنى ھەزرەت سۇلايمانى⑰،
يىغىلىپ؛ جەمئى بولدى پارچە ھەيۋانى.
ئول كۈنى بولدى بىر ئەجايىپ جەڭ،
سۆزلەشىپ تۇرفە هايى⑱ رەڭگارەڭ.
تۆگە دېدى ئەي ئات كۈنى قاق،
بۈگۈن مېنىڭ شائىنەئى شەۋكەتىمگە ⑲ باق.
ھەرقاچان چوڭ تۇرۇرمەن سەندىن،
يۇقارى ئولتۇرماقلىق نە ھەد ⑳ مەندىن.

فەرق قىلماس سىنى پادىشاھى قۇۋۋەت،
ئاتقۇچى (21) يا پاتاچى (22) ۋە يا تۇرغا (23).
ھەر كىشى ئۇرسالار ئۇچاڭغا تاياق،
چاپاسەن رۇم (24) ئىلە شامۇ (25) ئىراق.
سىنى مىنەدۇر قويچىلار بىرلە ئەلگەكچى،
ھەر قەدەمدە ئۇرادۇر ئۇچاڭغا ئۇن قامچى.
قىرىنغاندا سىنى ئەھل پاقمايدۇر،
بىر مىنىپ باقاي دىسە بىر نىمەسنى ئۇچاڭغا ياقمايدۇر.
ئىگەرىڭنى يۇدۇپ يۇرۇرسەن ئىگەرچمۇ ئىدىلىڭ،
ئۇل نىمەلىڭ قاپقارادۇر كۆمۈچمۇ (26) ئىدىلىڭ .
سۇرەتىڭدۇر ۋەلى مەسلى (27) ئىشەك،
كۆشەمەيدۇرسەن كۆشەڭدە باردۇر شەك،
قىرىنغاندا ئالادۇر سىنى ئابدال.
كۆپ جافا بىلەن ئۇچاڭغا ئۇرادۇر دۇمبال،
خورجىن (28) ئارتىپ مىنەدۇر سىنى قەلەندەرلەر.
يورغۇلاپ ماڭماقىڭنى ختاي دەرلەر.
بىدىكلار (29) باقادۇر تىشىڭنى (30) ئاچىپ.
ئالماسا يۇرۇرسەن يوتاڭغا چىچىپ.
تۆگە قىلدى ئۆزىنى كۆپ ئەترىق (31).
باشقالاردىن ئۆزىنى ئايرىپ.
مەندۇرمەن بۇجەھاندا ھەر شاھى،
بىقۇسۇر (32) ۋە چىرايلىق ۋە ماھى (33).
كۆچۈم باردۇر رۇستەمى داستانىدەك (34).
تاققۇ تۇرۇقۇم (35) سام (36) ۋە نەرىمانىدەك (37).
بىر ئاتىم تىۋەدۇر (38) يەنە بىرى ئۇشتۇر (39).
شۆھرەتىم خەلقئارا ئىمەس مەستۇر.
خۇش چىرايلىقدۇر مىنىلىڭ ماڭىش تۇرۇشۇم،
يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇپ دۇكان قۇرۇشۇم.
مەست بولسام بىلمنى مۇكچەيتىپ،
غەزەل ئوقۇيمەن كۆزلەرىم چاكچايتىپ.
قىز جۇۋانلار ماڭا نەزارە قىلۇر (40)،
مىنىلىڭ ئۈچۈن يىغلاپ يۈرەكىنى سەد پارە (41) قىلۇر.
نۇر ئۇلەشتۇرگەندە مەن تولا ئالغان،
بارچەلارغا كەلمەي ھالىڭ باقىپ قالغان.
ئەمدى تۆگە قىلدى تەئرىق ئايتىپ،
نەۋبەتى (42) كەلدى ئەمدى ئاتغا ئايتىپ.
ئات دىدىكى ئەمدى سۆزەمنى قىلاي،
يەنەمۇ سۆزەلىڭ قالدىمۇ ئاڭلاي.
ئەترىق ئەتتىلىڭ ئۆزەڭنى دوكى ماڭلاي (43)،
مانا ئەمدى تەئرىق ئايتىپ ئۆزۈم ئاڭلاي.
بىھەياسەن (44) قارا يۈز خۇدا ئۇرغان،
تەڭرىنىلىڭ دۇشمەنى لەبى چاك ئۇرغان.
يىپىشلىڭ پىچانۇ (45) يا يانتاق،
تۇفراقلىڭ ختايۇ قالماق.
چابەدارلار (46) سىنى ئۇتانغا سالۇر،
ماڭماسالىڭ پالتۇ (47) بىرلە پۇتاڭغا (48) سالۇر.
يۆتەلەيدۇر سىنى چارۇق (49) باغىدا،
ۋاقرايسەن يەنە ئۇرار چاغىدا.
سەندە كۆچ بار ئەقل بىرلە دانىش (50) يوق،
قورساقىڭدا باردۇر ئۇن ئالتە زەمبىل پوق.
ئۇسساغاندا قاتىپ قالۇر ماياقلىڭ،
كۆندە باردۇر ساڭا يىگىرمە بەش تاياقلىڭ،
كاجلىقىڭدىن سىيەرسەن ئارقاڭغا.
قالدى مىراس سىنىلىڭ بالا بارقاڭغا (51)،
تەڭرى تائالا سىنى مال دەپ ياراتقان ئىمەس،
بەدمۇقامدۇر (52) دە سۈپەت قىلغان ئىمەس.
كوچالاردا سىنى بالالار قوغلار،
خادا بىرلەن چوقالارىڭغا ئۇرۇپ ئوڭلار.
يۇك قويارلار ئۇچاڭغا بەسى (53) ئاغىر (54) ئاغىر،
كۆپ مۇشەققەتلەر بىلەن قىلۇرلار يىغىر.
تەڭرى تائالا بىزلەرنى ئەزىز ياراتقاندۇر،
پادشاھ بەگلەرگە تاراتقاندۇر.
ياراتىپدۇر تۇھفە قىلىندى پادشاھلارغا،
بەرمەدى فەقىر مىسكىن گەدالارغا.
ئارغىماق كەلسە ئەگەر دىيارلارغا،
كىم يىتەر قەدر قىممەت باھالارغا.
مۇرتەئزاغا (55) بولۇپ ئىدىم دۇلدۇل،
مۇرەككەپ ئارادۇر مەن غۇنچە مانەندە گۇل (56).

B. خوتەن ۋارىيانتى

تۆگەنىلىڭ ئوقۇغان بىيتى

تۆگە (57)

تۇرۇقۇم باردۇر بىر ئىگىز تاغدەك،
ئولتۇرۇپ قوپۇشۇم سىرىغ ياغدەك.
قىز ئوغۇللار ماڭا نىزارە قىلۇر (58)،
مىنىلىڭ ئۈچۈن يۈرەكلەرنى پارە قىلۇر.
خوش ئەجايىپ تۇرۇر مىنىلىڭ ماڭىش تۇرۇشۇم،

يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ دۈكان قۇرۇشۇم.
ئات
كالپۇكۇڭ باردۇر بىر يېرىم چارەك،
قۇيرۇقۇڭ باردۇر تۆرت ئىلىگ چارەك.
ئوتتۇنچىلار سەننى ⑤⑨ ئوتاتىغا سالۇر،
ماڭماساڭ پالدۇ ⑥⓪ بىلەن لوتاڭغا ⑥① سالۇر.
ئۇسسۇلۇقتىن قۇرۇپ قالۇر ماياقىڭ،
كۇندە باردۇر لوتاڭغا بەش تاياقىڭ.
تۆگە
سەننى مىنەر ئەلگەكچى بىلەن قەلەندەرلەر،
ماڭماساڭ بازارغا سىلىپ ساتاي دەرلەر.
ئىگەرىڭنى يۇدۇپ تۇرۇپ سەن ئىگەرچىمىدىڭ،
تاشلىقىڭ قارا تۇرادۇر كۆمۈرچىمىدىڭ.

ئىزاھلار:

① غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا مۇنازىرە ژانىرى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «مىللەتلەر ئە-
دەبىياتى تەتقىقاتى» 1997-يىلى 2-سان (خەنزۇچە)، 11-بەت، ② ئىسرايىل يۈسۈپ، ئابدۇقەييۇم خوجا، دولقۇن قەمبىرى قاتارلىق-
لار رەتلىگەن: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ‹مايترى سىمىت›»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988-يىلى ③ «دىۋاندا» بۇ شېئىر
مۇنداق كەلگەن: «ياز قىش بىلەن قېرىشتى، ئەردەم ياسنى قۇ-
رۇشتى.. چېرىك تۇتۇپ كۆرەشتى، ئوقلاشقىلى تاس قالدى»، مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق
نەشرىياتى، 2008-يىلى، (ئۇيغۇرچە نەشرى)، 474-بەت، ④ غەي-
رەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا مۇنازىرە ژانى-
رى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتق-
قاتى» 1997-يىلى، 2-سان (خەنزۇچە)، 11-بەت، ⑤ گۇننار
ياررىڭ: «تۈركىي ئەدەبىياتتا مۇنازىرە شەكلى»، «شەرقىي
تۈركچە مۇنازىرە ئەدەبىياتىدىن پارچىلار» ناملىق ئەسەرگە كىر-
گۈزۈلگەن ماقالە، لۇند (شىۋېتسىيە) 1981-يىلى، (ئىنگلىزچە
نەشرى)، 6-بەت، ⑥ گۇننار ياررىڭ «مېۋىلەر مۇنازىرىسى —
شەرقىي تۈركچە مەسەل»، لۇند (شىۋېتسىيە)، 1936-يىلى، (ئىنگ-
لىزچە نەشرى)، ⑦ گۇننار ياررىڭ: «شەرقىي تۈركچە مۇنازىرە
ئەدەبىياتىدىن پارچىلار»، لۇند (شىۋېتسىيە) 1981-يىلى، (ئىنگ-
لىزچە نەشرى)، ⑧ گۇننار ياررىڭ: «ئوغرىسىز شەھەر ۋە تائام
بىلەن گال ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرە — تۈركىيچە تېكىستلەرنىڭ
ئوقۇلغۇسى، تەرجىمىسى ۋە ئىزاھاتلىرى»، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى
نەشرىياتى، (شىۋېتسىيە-ستوكھولم)، 1991-يىلى (ئىنگلىزچە
نەشرى)، ⑨ گۇننار ياررىڭ: «تۈركىي ئەدەبىياتتا مۇنازىرە
شەكلى»، «شەرقىي تۈركچە مۇنازىرە ئەدەبىياتىدىن پارچىلار»
ناملىق ئەسەرگە كىرگۈزەلگەن ماقالە، لۇند (شىۋېتسىيە) 1981-
يىلى، ⑩ گۇننار ياررىڭ: «شەرقىي تۈركچە مۇنازىرە ئەدەبىياتى-
دىن پارچىلار»، لۇند (شىۋېتسىيە) 1981-يىلى، (ئىنگلىزچە
نەشرى)، ⑪ گۇننار ياررىڭ: «شەرقىي تۈركچە مۇنازىرە ئەدەبى-
ياتىدىن پارچىلار»، لۇند (شىۋېتسىيە) 1981-يىلى)، ئىنگلىزچە
نەشرى)، ⑫ گۇننار ياررىڭ: «مۇئىن يىغىملىرى ھەققىدە»، لۇند
(شىۋېتسىيە)، 1985-يىلى، 7-بەت، ⑬ گۇننار ياررىڭ: «مېۋى-
لەر مۇنازىرىسى — شەرقىي تۈركچە مەسەل»، لۇند شىۋېتسىيە)،
1936-يىلى، (ئىنگلىزچە نەشرى). 3-بەت، ⑭ گۇننار ياررىڭ:
«ئوغرىسىز شەھەر ۋە تائام بىلەن گال ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرە
— تۈركىيچە تېكىستلەرنىڭ ئوقۇلغۇسى، تەرجىمىسى ۋە ئىزاھاتلى-
رى»، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى (شىۋېتسىيە-ستوكھولم)،
1991-يىلى (ئىنگلىزچە نەشرى)، 30-بەت، ⑮ گۇننار ياررىڭ:
«ئوغرىسىز شەھەر ۋە تائام بىلەن گال ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرە
— تۈركىيچە تېكىستلەرنىڭ ئوقۇلغۇسى، تەرجىمىسى ۋە ئىزاھاتلى-
رى»، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى (شىۋېتسىيە-ستوكھولم)،
1991-يىلى (ئىنگلىزچە نەشرى)، 30-بەت، ⑯ قەشقەرلىك مۇ-
ھەممەد ئەلى داموللا يازغان ئەسلىي نۇسخا، ⑰ سۇلايمان
پەيغەمبەر، ⑱ ئاجايىپ، ئاجايىپ شەكىلدە، ⑲ شانۇشەۋكەت، ⑳
نېمە ھەددى، ㉑ پاختا ياكى يۇڭ ئاتقۇچى، ㉒ پادىچى، چوپان،
㉓ تۆرە ياكى تۆرەم، ㉔ قەدىمكى رىم، ㉕ بۈگۈنكى سۇرىيە،
㉖ كۆمۈرچى، ㉗ ئوخشاش، ㉘ خۇرجۇن، ㉙ چارۋامال سودى-
سىنى كېلىشتۈرۈپ قويغۇچى، ㉚ چىش، ㉛ تەرىپ، ㉜ قۇسۇر-
سىز، نۇقسانسىز، ㉝ ئايدەك، ئايغا ئوخشاش، ㉞ شاھنامە»دىكى
پېرسوناژ، ئىران شاھلىرىدىن بىرى، ㉟ تەقى تۇرق، ㊱ «شاھنا-
مە»دىكى پېرسوناژ قەھرىمانىنىڭ ئوغلى. «شاھنامە»دىكى پېرسو-
ناژ، پارس قەھرىمانىنىڭ ئىسمى، ㊲ تۆگە، ㊳ پارسچە سۆز
بولۇپ «شۇتۇر»مۇ دەيدۇ، ئادەتتە تۆگىنى كۆرسىتىدۇ، ㊴ كۆز
تاشلاش، نەزەر ئاغدۇرۇش، ㊵ يۈز پارچە. پارچە-پارچە، ㊶
نۆۋەت، ㊷ دوقا ماڭلاي، ㊸ ھاياسىز، ㊹ تۆگە يەيدىغان بىر
خىل سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك، ㊺ تۆگە تارتقۇچى، تۆگە ھەي-
دەيدىغان كىشى، تۆگىچى، ㊻ پالتا، ㊼ پۇت، ㊽ چورۇق، ㊾
بىلىم، مەرىپەت، ㊿ بالىۋاقا، بىر ئائىلىدىكى چوڭ-كىچىك
ھەممە بالىلار، 51 بەتمۇقام، قائىدە-يوسۇن بىلمەيدىغان، تەر-
تىپسىز، ئەدەبسىز، قوپال، 52 ئىنتايىن، 53 ئېغىر، 54 ئەلى، 55
گۆلگە ئوخشاش، 56 مۇئىن توپلىغان خوتەندىن توپلىغان خوتەن
ۋارىيانتى، 57 تۆگە، 58 كۆز تاشلار. 59 سىنى، 60 پالتا، 61
يوتا.

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت قۇدرەت ھەمراھ
(جۇڭگو ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام ئىلمىي
جەمئىيىتىنىڭ خادىمى)

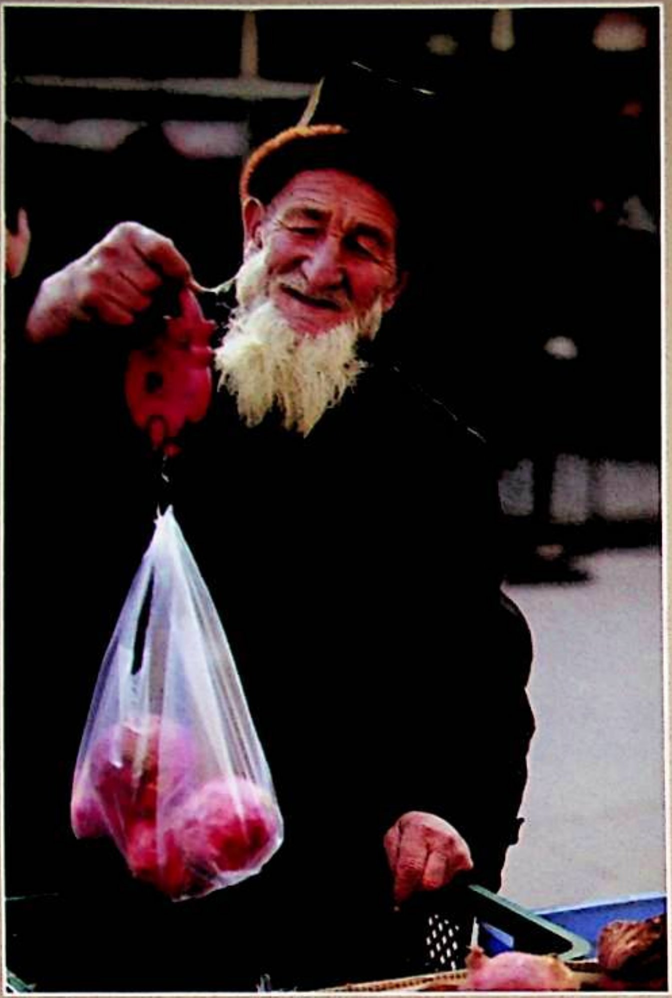

ئابلىز ئابدۇللا 1976-يىلىدىن باشلاپ فوتو سۈرەتچىلىك كەسپى بىلەن ئىزچىل شۇغۇللىنىپ كەلدى.

1980-يىلى ش ئۇ ئا ر فوتوگرافلار جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەتلىكىگە، 1989-يىلى دائىمىي ھەيئەتلىكىگە، 1996-يىلى مەخسۇس ۋەزىپىدىكى مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلانغان.

جۇڭگو فوتو سۈرەتچىلىكىنى كىتاب ئارقىلىق ئوقۇش ئىنستىتۇتى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ مۇدىرى، شىنجاڭ تاشقى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش جەمئىيىتىنىڭ ھەيئىتى. شىنجاڭ ئەدەبىيات-سەنئەت مۇتەخەسسىلەر كومىتېتىنىڭ ھەيئىتى، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ تەھرىر ھەيئىتى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

3600 پارچىدىن ئارتۇق فوتو سۈرەت ئەسىرى ھەرخىل كۆرگەزمە ۋە گېزىت-ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان.

52 پارچە فوتو سۈرەت ئەسىرى خەلقئارالىق، دۆلەتلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق كۆرگەزمە ۋە مۇسابىقىلەردە مۇكاپاتلانغان.

يەتتە پارچە ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان.

2007-يىلى ئۈرۈمچى شەھىرى ، پىچان ناھىيەسىدە «ئانا يۇرت مۇھەببىتى» نامدا فوتو سۈرەت ئەسەرلىرى كۆرگەزمىسى ئۆتكۈزگەن.

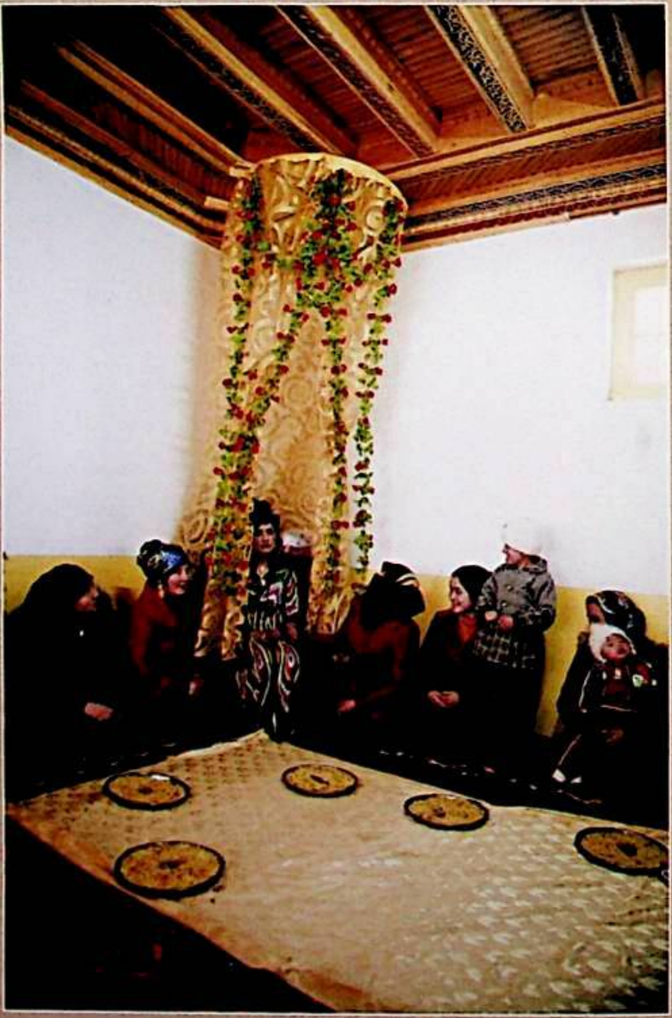

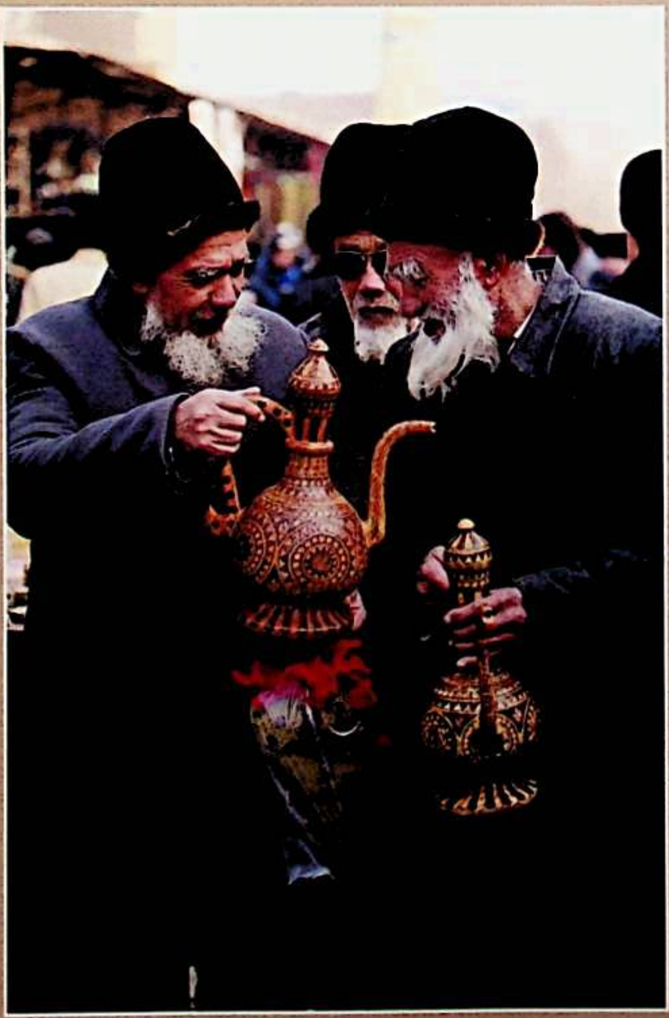

主管:新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
编辑出版:《美拉斯》杂志社
地址:(乌市友好南路 716 号文联大楼 14 层)
电话:(0991)4554017 传真:(0991)4559756
发行:乌鲁木齐市邮局
订阅:全国各地邮局
国内统一连续出版物号:CN65—1130/I
国际标准连续出版物号:ISSN1004—3829
代号:58-60 广告许可证号:6500006000040
E-mail:mirasuyghur@126.com
海外发行代号:1130BM
国外发行:中国图书进出口总公司
印刷:新疆日报社印务中心
邮编:830001 定价:6.00 元
CHINA NATIONAL PUBLICATIONS
IMPORT & EXPORT(GROUP)CORPORATION
16Gongti E.Road,Chaoyang District,P.O.Box88,Beijing 100020,PR China
E—Mail:exprt@cnpiec.com.cn or library@cnpiec.com.cn
Fax:0086-10-6563069 Tel:0086-65856781 0086-10-65004552

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئا ر ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
نەشر قىلغۇچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 - نومۇر،
14 - قەۋەت Tel: 0991- 4554017 Fax:0991-4559756
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN65- 1130 /I
خەلقئارالىق نومۇرى: ISSN1004 - 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 - 58 باھاسى: 6.00 يۈەن
پوچتا نومۇرى: 830001
E-mail: mirasuyghur@ 126. com
چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى:1130BM
ئېلان ئىجازەتنامە نومۇرى:6500006000040